

ISSN 2521-6333

*Volume 7
Number 2*

2023

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Editor-in-chief

Seyran Gayibov

Co - Editors

Kanan Bashirov

Editorial board

Aida Gasimova (Azerbaijan, Baku State University)
Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)
Casarat Valehov (Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)
Elman Guliyev (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Emin Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)
Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Kirikkale University)
Minakhanim Tekleli (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Maharram Gasimli (Azerbaijan, National Academy of Science)
Ruslan Abdullayev (Azerbaijan, National Academy of Science)
Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)
Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)
Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)
Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)
Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)
Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)
Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)
Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University
AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2023. Volume 7, Number 2

CONTENTS

ÖVLİYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏSİ”NDƏ ŞİRVAN. ETNOQRAFİK QEYDLƏR <i>Minaxanım Nuriyeva Təkləli</i>	117
PEDAQOJİ PROFİLLİ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DƏRSLƏRİN TƏŞKİL OLUNMASINDA XXI ƏSR BACARIQLARININ NƏZƏRƏ ALINMASI <i>Aydan Şəkixanlı, Günel Ələkbərova, Rəşidə Həqiqətli, Vaqif Fətullayev</i>	126
SCHOOL LEADERSHIP AND TEACHER EFFECTIVENESS: ANALYZING THE ROLE OF SCHOOL LEADERSHIP IN SUPPORTING AND ENHANCING TEACHER EFFECTIVENESS AND STUDENT ACHIEVEMENT <i>Chinara Huseynli</i>	135
SEVDADAN CÜNUNLUĞA <i>Leyla Mahmudova</i>	142
ERNEST HEMİNQUEYİN “ƏLVIDA, SİLAH!” ƏSƏRİNDƏ KATRİN OBRAZININ MƏNƏVİ FACİƏSİ” <i>Aytac Osmanova Səhrab qızı</i>	148
AİLƏNİN VƏ MƏKTƏBİN TƏRBİYƏ FƏALİYYƏTİ SİSTEMİNDƏ ESTETİK TƏRBİYƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ <i>Ağayeva Esmira Azər qızı</i>	155
TWO APPROACHES TO TEACH VARIOUS ASPECTS OF THE ENGLISH LANGUAGE <i>Parvina Karimova</i>	164
TƏRCÜMƏYƏ KOQNİTİV YANAŞMA <i>Nigar Oqtay qızı Babayeva</i>	170
ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: РАВНОПРАВИЕ ПОЛОВ, ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ <i>Бабаева Гюнай Гумбат</i>	176
VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TARİXİ YERLƏRƏ EKSKURSİYALAR - ƏSAS AMİL KİMİ <i>Həsənova Təmilə Oqtay qızı</i>	184
SHOCK EFFECT IN “THE SATANIC VERSES” – AN UNDENIABLE REPRESENTATION OF REALITY OR A SIMPLE NEED TO KEEP UP WITH THE TIMES <i>Rana Ozen</i>	191
PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND AMERICAN DIALECTS <i>E. A. Garayev</i>	197
QƏDİM İNGİLİS EPOSU “BEOVULF” HAQQINDA FİKİRLƏR <i>Lalə S. Əliyeva</i>	207
UYGULAMALI DAVRANIŞ ANALİZİ (ABA) TERAPİSİ: TEORİ VE UYGULAMA <i>Eynalova Aytən Surxay qızı</i>	213
BRİTANIYA MƏTBUATINDA İDEOLOJİ BÖLÜNMƏ VƏ DİL MÜXTƏLİFLİYİ <i>Tərgül Əlizadə</i>	223

UOT: 82

ÖVLIYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏSİ”NDƏ ŞİRVAN. ETNOQRAFİK QEYDLƏR

MİNAXANIM NURİYEVA TƏKLƏLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

proftomris@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

XÜLASƏ

Səyyahın Azərbaycana səfərləri (4 dəfə) nəticəsi olaraq ticarət yollarının keçdiyi bir əlverişli məkan olmaqla bərabər onun şəhərləri, kəndləri və s. coğrafi obyektləri, əhalisi, məşğuliyyəti, etnoqrafiyası haqqında məlumatlar verilməyə səy göstərmişdir. Nəticədə Marko Polo, Klavixio, Adam Oleari, Afanasi Nikitin və başqaları tərəfindən eyni şəkildə davam etdirilən bu işlərdə Azərbaycan ilə böyük Dünya arasında ictimai-siyasi və mədəni ünsiyyət yarana bilmişdir. Azərbaycana səfərləri ərzində tarixi Şirvanşahlar coğrafiyası, mədəniyyəti haqqında mühüm məlumatlar; ərazidəki müxtəlif xalqlar və bu tarixi diyarla bağlı dil-söz, deyim xüsusiyyətləri, əfsanələr toplanmış bu əsərdə Şirvan və onun çevrəsindəki ərazilərin təbiəti, siyasi və hərbi vəziyyəti, ticarəti, kənd təsərrüfatı; əhalinin adət-ənənələri, tarixi, etnoqrafiyası barədə də bilgilər kifayət qədərdir. Bütün zamanlarda araşdırılan və bu gün də tədqiqatçılar üçün böyük potensial olaraq qalmaqda davam edən Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi” Azərbaycan və onun siyasi-mədəni xəzinəsini təşkil edən Şirvan ölkəsinin istər coğrafi, istər etnoqrafiya, istərsə də lingvistik baxımdan daha geniş, əhatəli və mühüm mənbə sayılmalıdır.

Açar sözlər: Şirvan, Övliya Çələbi, mədəniyyət, Azərbaycan, şəhər

SHIRVAN IN OVLIYA CHELEBI'S "SEYAHATNAME". ETHNOGRAPHIC NOTES

ABSTRACT

As a result of the travel of the traveler to Azerbaijan (4 times) as a favorable venue for trade routes, its cities, villages and so on. Geographical objects, population, occupation, ethnography. As a result, socio-political and cultural communication between Azerbaijan and the Greater World could have been created in these works, which, as a result, continued in the same way as Marco Polo, Klavixio, Adam Oleari, Afanasi Nikitin and others. Important information about geography and culture of Shirvanshah in the history of Azerbaijan; In this work collected the language, words, idioms and legends about different peoples in the area and this historical land, the nature, political and military status, trade, agriculture of Shirvan and its surroundings; There is enough information about the traditions, history, ethnography of the population. Evliya Chalabi's "Seyahatname", which has been studied all the time and continues to be a great potential for researchers today, should be considered to be a wider, comprehensive and important source of geography, ethnography and linguistic views of Shirvan, which constitutes Azerbaijan's political and cultural treasury.

Key words: Shirvan, Evliya Chalabi, culture, Azerbaijan, city

ШИРВАН В “ПУТЕШЕСТВИИ” ЭВЛИИ ЧЕЛЕБИ. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

РЕЗЮМЕ

В результате посещения путешественником Азербайджана (4 раза) это удобное место, через которое проходят торговые пути, а также его города, села и т.д. постарался предоставить информацию о географических объектах, населении, роде занятий, этнографии. В результате в этих произведениях была создана общественно-политическая и культурная связь между Азербайджаном и большим миром, которую продолжили Марко Поло, Клавиксо, Адам Олеари, Афанасий Никитин и другие. Важная информация о географии и культуре исторических Ширваншахов во время их визитов в Азербайджан; природа, политическая и военная ситуация, торговля, сельское хозяйство Ширвана и прилегающих к нему территорий собраны в этом произведении, включающем язык, идиомы и легенды, связанные с различными народами, населявшими этот район и эту историческую землю. достаточно информации о традициях, истории, этнографии населения. “Путешествие” Эвлии Челеби, которое изучалось во все

времена и сегодня продолжает представлять собой большой потенциал для исследователей, следует рассматривать как более широкий, всеобъемлющий и важный источник об Азербайджане и стране Ширван, который составляет его политическое и культурное достояние, с географической, этнографической и лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: Ширван, Эвлия Челеби, культура, Азербайджан, город.

Coğrafiyaşünas, yazıçı; ömrünün 50 ilini səyahətlərdə - diplomatik tapşırıqların icrasında, hərbi səfərlərdə keçirmiş Türk səyyahı, Övliya Çələbi 20 il ərzində (1646 - 1666-cı illər arası) müxtəlif sərhəd qapılarından girməklə Səfəvilər dövlətinə daxil olan Azərbaycanın Urmiyə, Naxçıvan, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Ucan, Ərdəbil, Maku, Gəncə, Ərəş, Şəki, Şamaxı, Bakı, Şabran, Niyazabad, Dərbənd və s. başqa şəhərlərinə səfər etmiş, bu səfərlər boyu aldığı təəssüratları dünya ədəbiyyatında ən böyük memuar əsəri örnəyi sayılan səyahətnaməsində əks etmişdir. (1, 220) (Övliya Çələbinin Azərbaycana birinci səyahəti Topqarı sarayı 304 şifrəli əlyazma nüsxəsində 289(b)-323(a)saylı səhifələrdə yer almışdır.)

Övliya Çələbi xatirələrinin işığında Orta əsr Azərbaycan xanlıqlarının tam arealı və onların regional siyasətə təsirini bərpa etmək mümkün olur. Odur ki, Azərbaycan haqqında geniş və zəngin məlumatlar verən "Övliya Çələbinin Səyahətnaməsi" tarixçi və coğrafiyaşünasların bir çox cəhətdən diqqətini cəlb edən mənbələrdən sayılır. Səyyahın on cildlik səyahətnaməsində Azərbaycana aid yaddaqalan təəssüratlar, yol qeydləri günümüzdə də xüsusi əhəmiyyət təşkil edir. Onun səfər marşrutuna bütün Azərbaycan öz bölgələrilə daxildir. Təbrizdə keçirdiyi iki aydan sonra xanının elçisi Seyfəli xan və məiyyətlərinə təyin edilən qırx beş adamla bu səfərə başlamış, Rəvana, oradan da Şirvana gedən Evliya Çələbi Bakıya hicri 1057-ci ilin məhərrəm ayında (1647, fevral) varmışdır. Evliya Çələbinin Azərbaycan torpaqlarına bu ilk səfərində təqib etdiyi marşrutun ana xətləri qısaca olaraq belədir: Həsənqalası, Xınıs, Ziyəəddin, Şoşik, Maku, Qarabağlar, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xoy, Rəvan, Gəncə, Şəki, Niyazabad, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dəmirqapı Dərbənd. Səyyah bu xətt üzərindəki Azərbaycan şəhərlərini, digər bir çox şəhər, kənd və qəsəbələrini görmüş, bəzi yerlərdə bir müddət qalmışdır. Daha sonra Gürcüstana yönələrək oradan Rəvan yolu ilə Ərzuruma qayıtmışdır.

Dörd dəfə Azərbaycanda olan səyyah "Azərbaycan vilayəti Təbrizdən Rəvan vilayətinə rəvan olduğumuz qəsəbə, kənd, şəhər və qalalarını əyan və bəyan edər " fəslində söyləndiyi kimi böyük məhəbbətlə "Xoca can şəhəri" adı verdiyi "Azərbaycanın Rəvan qalasından" çıxıb "Rəvan qalasından Şirvan vilayəti, Şamaxı və Tiflis, Tərmənis, Əriş qalası, Bakı qalası mənzillərini bəyan edər" deyər Şirvan¹ yolunu tutur. Övliya hələ Rəvana girdikdə xanın Bakıya toya getdiyini öyrənir. (Rəvan): Qalaya daxil olduqda iyirmi dəfə balyeməz top atıb şadyanalıq etdilər. Alay ilə xan sarayına girdik. İns-cins olmayan xali saraydır. Demə xanın bacısının toyu imiş. Xəzər dənizi, yəni Gilan dənizi sahilində Bakı qalasının xanına bacısını vermişlər, oraya getmiş. Kəndxudası bizi Rəvan xanının sarayına yerləşdirib yeyəcək və içəcəklərimizi tamam verib orada zövqü-səfaya məşğul olduq (6, 86). Beləliklə, Övliyanın səyahət yolu qədim Azərbaycan torpaqlarından – Urmiyədən başlamış Naxçıvan, İrəvanı keçməklə Təbrizə, Bakıya , Dərbəndə qədər uzanır.

¹ Şirvan indi ölkənin şərqində, Xəzər dənizinin qərb sahililə Kür çayı arasında yerləşən tarixi ərazi. Qədimdə Şirvan Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahillərində yerləşən kiçik bir vilayətin adı idi. Qədim Şirvan şəhəri bu vilayətin mərkəzi rolunu oynayır. Şirvanşahlar zamanı onlara tabe olan daha geniş ərazilər də "Şirvan" adlanmağa başladı. Azərbaycanın ən mühüm dövlət qurumlarından biri olan Şirvanşahlar dövləti Şirvan ərazisində VIII – XVI əsrlərdə - paytaxtı Şamaxı şəhəri olmaqla mövcud olmuşdur.

Odur ki, atla yola qoyulan Övliya ata bərəkətli Şirvan ərazisi ilə irəlilədikcə ölkənin yaşayış məntəqələri və yaxın zamana kimi baş şəhər sayılan qədim Şamaxı torpağı ilə tanış olduqca bölgənin ictimai-siyasi, mədəni həyatı və etnoqrafiyası "Səyahətnamə"də geniş yer almışdır. Göz ilə görülən və eşidilənlərlə bərabər Övliya tarixə də üz tutur: Şahənşah Təhmasib Şirvan hökumətini qardaşı Əlqas Mirzəyə verdi. Əlqas Mirzə üç il Şamaxının hakimi olub sonra 954-cü il [1547] tarixində Təhmasib şahın rəftarından və münasibətindən qorxuya düşür. Şirvan idarəsini tərk edərək bir neçə "cəsur, bahadır, əlbir dilavərlərlə qiymətli cəvahir cinsindən olan əşyalarını götürüb bir gecədə Şamaxıdan Ali-Osman tərəfinə yol alıb Heyhat çölü içindən qırx gündə Kəfəyə gəlib oradan bir gəmiyə süvar olub Ədirnədə Süleyman xanın ətəyini öpüb neçə gün şahın qonağı olur. Əlqas Mirzənin gəliş tarixi: "Müti oldu Süleymanı-zamana Mirzə Əlqas, 954-cü il" [1547/48] Qeyd-şərtsiz hər zaman bir yazıçı olaraq da qəbul edilən səyyahın dilində qissə şirinliyində deyilən bu real əhvalat isə tam 100 il əvvəlin hekayətidir.

Övliyanın Şirvana gəlişi ərəfəsində Şirvanın geniş coğrafiyası haqqında bunları demək mümkündür: Şirvanda Türkiyə faktoru hökm sürəndə Şirvan iki bəylərbəyliyinə bölünmüşdü: Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyliyinə bölündü. Şamaxı vilayəti 16, Dərbənd vilayəti isə 8 sancaqdan ibarət idi.(10, 334) Demək ki, "əslində Şimali Azərbaycan Arran və Şirvan ölkələri ərazisindən ibarət(3, s.5) olduğunu qəbul etsək əlavə şərhə ehtiyac qalmaz. Belə olan vəziyyətdə səyyahın tarixi Şirvan haqqında müşahidələrinin dəyəri özlüyündə aydın olur. Çünki "hazırda inzibati bölgələr xəritəsində kiçik bir təbii-iqtisadi zona kimi məhdud bir əraziyə sıxışdırılmış olan qədim Şirvan ölkəsi demək olar ki, həm tarixi, həm təbii-coğrafi və həm də dövlətçiliyinin kifayət qədər öyrənmədiyi, hətta bir qədər insafsızcasına təhrif edildiyi bir ölkədir (3, s.5).

Azərbaycan tarixşünaslığının vacib, lakin az öyrənilmiş problemlərində Şirvaanaşahlar dövləti Qafqaz və Yaxın Şərqi ən böyük orta əsr feodal dövlətlərindəndir.(10, s.3) Şərqsünas tarixçilərin bu məsələyə marağı gec oyanarsa da "Cənubi Qafqazın ən qədim ölkəsi olan Şirvan tarixi və coğrafiyası haqqında qədim, orta əsr və yeni dövr tarixçiləri, coğrafiyaşünas alimlər, səyyahlar: Rumi, Sekund, Ptolemey, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-İstəxri, əl-Məsudi, Əbu Düləf, Əbu Hamid, Yaqut əl-Həməvi və Zəkəriyyə əl-Qəzvini və bir çoxları məlumat vermişlər"(3, s.6; 11, 123-228) Bu sıraya məmnuniyyətlə Övliya Çələbi qeydlərini də əlavə edə bilərik. Söylədiyimiz kimi "Səyahətnamə"də XVII əsr Azərbaycanının mədəni, siyasi həyatını təsvir etməklə ölkənin tarixi, coğrafiyası, ölkədəki siyasi durum, əhalisi, onun məşğuliyyəti, məişəti barədə qiymətli bilgilər öz yerini tutur. Bunlarla bir sırada qeyd etməliyik ki, Övliyanın gəzdiyi Şirvan bu günkü Şirvandan böyük və geniş idi.

Türkiyəli səyyah Şamaxı xanı Təqi xanın yanında yeddi gün mehman olub zövq və səfalar görüb neçə dost-tanış və yaxınlar ilə xoş söhbətlər etdiyindən söz açıb Təqi xandan "canlara dəyən, təb sahibi, farsca oxuyan, bir məşhur cavan mərd, bəsirətli, mahir at minicisi, dilavər, hünər sahibi, gənc igid" olaraq bəhs edir. Xandan və ürəyəyatan dostlardan - onun adlı-sanlı əyanlarından qiymətli hədiyyələr almasından, yenə də bir yerdə Bakı xanı toyuna yığılıb getmələrindən danışır. Bu təfsilatlı söhbət bu günümüz üçün etnoqrafik dəyər daşıyır; belə ki hədiyyələr içində qiymətli Şamaxı ipəyi və yerli "qaraçabuq" atlarının olması bir də səfərboyu ov-şikar mənzərəsi, habelə toyda keçirilən güləş yarışlarında gənc Şamaxı xanının şəxsən iştirak edəcəyi məlum olur.

Uzun yolçuluqdan sonra təkrar Bakıda görüşüb yüksək qonaq olaraq Bakı xanının qonaqpərvərliyinə şahid olur: “Böyük bir Məhəmmədi ziyafət təşkil olunub yeməkdən sonra Ərzurum valisi əfəndimiz Dəftərdar zadə Məhəmməd paşa həzrətlərinin məktubunu, inci təsbəhini, yumşaq firəng xaraları ilə xoşqədəm şəmşirini hədiyyə verib “xeyir müqəddəm, xoş qədəm gətirmisiniz” deyə dilnövazlıq etdi. Təbriz xanı və Naxçıvan xanının vərəqlərini də verib qıraət edib “Toyunuz mübarək ola” deyə dua edərək həqiqi xeyli tərif və vəsf etmişlər. Oradan Rəvan xanı həqiqi öz bacısının sarayına qonaq göndərüb on gün, on gecə Qədr gecəsi və Qurban bayramı kimi səfalar edib əfəndimizin sevgi dolu məktubundan və hədiyyələrindən bütün xanlar hüzurunda həzz edib inci təsbəhi göstərmədiyi xan və sultan qalmadı. O gün mən həqiqə bir dəst Əcəm tərzində əsbab, on tümən bisti-şahanə bağışladı. Rumlu rəfiqlərimiz ilə şəhəri seyr və tamaşaya başladıq.(6,106) Göründüyü üzrə, Ö. Çələbinin Səfəvilər dövlətində daxili vəziyyət, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, adət-ənənələr, toponimlər və s. barədə verdiyi məlumatları göstərilən dövrdə ölkənin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasında mühüm mənbə rolu oynadığı (7. 146) şübhəsizdir. Belə ki, tarixin, xüsusən etnoqrafiyamızın keçmiş səhifələrinin qeyri-müəyyən, müəmma dolu çağları belə örnəklərlə canlanıb dirilə bilər.

Övliya Çələbi qonaq olduğu müddətcə xalqımızın qonaqpərvərliyi, səxavəti, qəribə göstərdiyi mehmannəvazlıq hallarını, eləcə də möhtəşəm, ləyaqətli toy adətlərimiz barədə heyranlıqla söz açır: “Bu Bakı şəhərinə neçə gün seyr və tamaşa edərkən bir tərəfdən Əcəm diyarının toylarını, əyan-əşrəfinin zövq və şövqünü görüb onlara da tamaşa edərdik. Əgər bu Rəvan xanı Təqi Əli xanın bacısının Bakı xanına verildiyi toyu qələmə almaq istəsək bir böyük kitab olar. Ancaq bu şəhərdə on beş gün zövqü-səfa çəkib xandan və digərlərindən pəncə, parça, faxir qumaşlar, yeddi at, üç baş gürcü qulamı, bir Əcəmani samur kürkü, Rəvan xanının kürəkəni olan Bakı xanı Əşrəf xandan da bir çapar yorğa, bir şamama ənbər, iki tavusi dəvə və başqa ənamlar aldım. Rəvan xanı Ərzuruma min baş karvan göndərməyə söz verib paşa əfəndimizə bir samur kürkü və on cüt Gilan yayı, altı gürcü qulamı, on cüt balıq dişi, üç ədəd ənbər şamama hədiyyələr verib məhəbbətnaməsində cümlə qeyd edib həqiqə on tümən bisti, qırx beş adamlarımıza da on tümən abbası bəxşiş bağışladı” (6, 108). Səyyah sonunda bütün elbəyilərin, xanların yığışib onu və heyətini vidalaşib yola saldığını, Bakı xanının isə Dərbəndə yol alan öz qonağını qaladan bir mənzil yoluna qədər müşayət etdiyini göstərir.

Övliya Çələbinin yolboyu rastlaşdığı məntəqə adlarına da diqqət yetirməsi maraqlı doğurmalı cəhətlərdəndir. Həqiqətən yer adları keçmiş dövrün sosial əlaqələrini, etnoqrafik xüsusiyyətləri, dili tarixin müəyyən səhifələri ilə bağlı məişəti, dünyagörüşü əks etdirən tarixi abidələr sayılmalıdır (8, s.264). Səyahətnamə belə “abidələrin” mühafizə olunduğu etibarlı yazılı qaynaqlardandır: Övliya keçdiyi yerlərə tarixi həssaslığı ilə yanaşır. Tarixi Şirvan hüduduna daxil olan Ərəş, Mingəçevir, Ağsu, Şamaxı, Kür çayı, Gilan çayı, Şah dağ, Şirvan, Şaburan, Bakı qalası, Xəzər, Altıağac, Çərxi, Dərbənd, Sultancıq, Müskir, Quşlunca, Avşar Baba ziyarəti onun tez-tez adını cəkdiyi coğrafi adlardır. Azərbaycan adları yeri gəldikcə səyyahın qələmində öz dolğun izahını tapır: “**Gəncə** xanının xass mülküdür. Cameləri, xan və hamamları vardır. Nazik ipəyi dünyada məşhurdur”; “Oradan yenə şimal tərəfə 9 saatda getdiyimiz, Megveçevür [مکوجور] [indiki Mingəçevir] qəsəbəsi: Kür kənarında yeddi yüz evli, xanə və hamamlı, İrəm bağına bənzər abad qəsəbədir” (6, 93)

Bəzi hallarda yer-obyekt adlarının daha müfəssəl, geniş izahatını girişməklə müəyyən bilgilərin əldə olunmasında vasitəçi olur: Pir Mərizat Sultan mənzili- kələntər xanasında xan

qonaq olub mən həqiqir də pirin asitanəsinə mehman olduq. Pir Mərizat adlanır, amma insanlar arasında Pir Mərza, neçələri də Pir Mirza deyərlər. Amma səhihi Pir Mərizatdır, yəni Diri Baba adı ilə afaqi- İrandə və Turandə məşhurdur(6,103).

Səyyah böyük dəqiqliklə bu torpaqlarda, xüsusən Şirvan əyalətində tarixi çarpışmaların mənzərəsini çəkir: Böyük Əras [Ərəş] şəhəri qalası mənzilinin vəsfi: Əcəm diyarında Şirvan əyalətidir. 985-ci il [1578] tarixində Üçüncü Murad xanın vəzirlərindən Lələ Qara Mustafa paşa fəth etmişdir. Oradan üzərinə qırx min qızılbaş ilə Əmir xan, Əras imdadına gedincə gördülər ki, Ali Osmanın ixtiyarına keçmişdir. Həmin anda şəhəri mühasirə edib, zöhr vaxtınadək cəng-cidal edərlər. Həmin Lələ paşa adlı dilavər sərvər bütün qaziləri ilə Əcəm üzərinə hücum edib otuz min əcəmi xaki-zələlətə düşürüb sərdarları Əmir xan əsir düşdü. Qılıncdan qurtaranlar tərəkmə, göydolaq və gürcü aznavurları fərar edərkən bunlara Şirvan əsgərlərilə Özdəmiroğlu kəndxudası rast gəldi. Kür çayı kənarında onları qırdılar... Neçə mini Osmanlı qılıncının xofundan Kür çayı üzərindəki körpüyə izdiham ilə çıxıb Xudanın hikmətindən körpü qırılıb bütün qızılbaşlar başları üstə Kür çayına tökülüblər.(3, 94) Səyahətnamədə dövrün real tarixi şəxsiyyətlərin adlarına, o cümlədən, Şirvanın tarixində rolunu alan böyük simaların – Osmanlı sərkərdəsi Özdəmiroğlu, Lələ Mustafa paşa, sultan III Murad, sultan Mustafa, şahənşah Təhmasib, şah Abbas, Əlqas Mirzə, Fərhad paşa, Qara Sinan paşa, Piri paşa, Süleyman xan kimi şəxslərin adlarına səyahətnamədə də rast gəlmək olur.

Şirvan vilayətinin, o cümlədən bu günə gəlib çatmayan Şamaxı qalasının varlığı haqqında müfəssəl, ətraflı məlumatı Övliya Çələbinin qeydlərində tapa bilirik: Şamaxı hələ xanlıqdır; qazısı və on iki hakimi var. Qalası Kür çayı sahilində bir yüksək təpə üzrə möhkəm, mətin daşdan bir qaladır. İndi iç qalası qayət güclü müdafiə olunan və abad qaladır. Amma aşağı bayır qalası bəzi yerlərindən ucuq idi. Dizdarı və dizçökən ağası, minə qədər qala nəfərləri vardır. Şəhər içrə təxminən yeddi min abad və yaraşlıq ev vardır. Daş divarları, damları ənbər ətirli torpaqla örtülüdür, hər evdən bir arx keçir. Bağ və bağçasının həddi-hüddudu yoxdur. Cəmi iyirmi altı məhəllədir. Meydan və Şaburan məhəlləsi qala içindədir. Şəhərin baxımlı yerində olmağı ilə qayət sənətkarənə malikanələri vardır. Cəmi yetmiş mehrəbdir. Əvvəla, Div Əli camesi qədəmi binadır. (6, 102)

Şirvan torpağında gəzə-gəzə səyyahın apardığı qeydlər bir çox hallarda dəqiq hesabat məruzəsini xatırladır və öz dövrü üçün bir gündəliyi andırırsa da indi əlimizdə olan kamil tarixi mənbə olaraq dəyərləndirilməli vəsaitlərdəndir. Həqiqətən, görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartoldun Övliya Çələbinin "Səyahətnaməsi" haqqında dediyi: "...Coğrafi, et-noqrafik, linqvistik materialların zənginliyi, bitkinliyi və hərtərəfliliyi baxımından ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini öz kölgəsində qoyur" (4, 309-310) sözlər hazırda da öz təsirini qorumaqdadır.

Fərhad paşa camesinin vəqfi olduğundan qapıları bağlı olur. Amma Rum tərzində bir ürəkaçan came imiş. Özdəmirzadə camesi indi də mədrəsədir. Şəhərin müftisi dərs verir. Bu camelərdən başqaları zaviyələrdir. Yeddi tədris mərkəzi olan mədrəsə, bir yemək verilən imarət şah Xudabəndənindir, qırx ədəd də məktəbi-sibyan və tiflanı, yeddi qəlb oxşayan Meydan, Kazak xan, Fərəc xan hamamları və bayır qalanın yaxınlığında Xosrov xan hamamı vardır(6, 102).

Bu şəhər içrə cəmi qırx dörd ədəd işlək karvansara binaları vardır ki, hər birində neçə min tükən Qarun sərvətinə malik sövdəgər xacələr mehman və sakindirlər. Mehmandarları

hamısı yaxşı canlardır. Hər kəs evini qifil vurmada bağlayıb çarşıda mətahını satıb evinə gəldikdə yenə dükançalarını mallarla birlikdə buraxıb gözətçilər və keşikçilər qoruyardılar. Ta bu mərtəbə əminlik içində olan Şirvan diyarıdır. Cəmi min iki yüz dükançalardır. Ancaq işlək bəzzazistanı yoxdur. Yenə də bütün qiymətli malları boldur. Qəhvəxanaları ilə bərbər dükanları olduqca baxımlıdır. İrfan məclisi, zəriflər və əyanlar məkanıdır. Havası mülayimdir, çünki 5-ci iqlimin sonudur. Məhsuldar torpağında düyü, pambıq və yeddi cür şirəli üzümü, abbasi və məlcə armudu, qarpızı, məhbub və məhbubəsi cahanda seçilirlər. Şamaxıdan Şabrana istiqamətlənən əski yolla Bakıya gələn müəllifin Bakının vəsfinə də söyləməyə sözü çox olub:

“Şirvan əyalətindəki can Bakı qalasının vəsfi” deməklə Bakı haqqında o dövr üçün müfəssəl məlumat verir: Xaraz [Xəzər] dənizi sahilində bir təpə üzərində daşdan dördbucaqlı inşa olunmuş Bakı qalasının ətraf çevrəsinin uzunluğu yeddi yüz addımdır, yetmiş bürc, altı yüz divarı var. Divarının qəddi qırx zirai-məlikidən yüksəkdir. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Üç qapısı vardır, şimal tərəfə Gilan qapısı, qibləyə Babül-Əbvab qala qapısı, qərb tərəfə dərya kənarında Liman qapısı. İç qalasının qərbə baxan Naxşivan dəmirindən bir qapısı vardır.

Qalanın içində ancaq pak torpaqla örtülmüş qədim evlər vardır. Təkcə bir Heydər Şah camesi vardır ki, minarəsi yoxdur. Lakin dərya kənarındakı ərazisində minə qədər bağlı, bağçalı, cameli, xan və hamamlı, şahı bazarlı abad bir şəhərdir ki, üç tərəfi mətin divarlarla əhatə olunmuşdur. Və bu rabat içrə yeddi ucu görünməyən minarələr vardır ki, adları məlum deyildir. Üç hamamı var, amma Mirzə xan hamamı olduqca işıqlı, havası xoş bir hamamdır.(6, 106)

Oradan yenə şimala ... saat Rükal çayı kənarında dayanıb qəlyanaltı edib, Şamaxı xanı rəfiqimiz Bakı qalasında toy sahibi Rəvan xanına daha əvvəldən adam göndərüb xəbərdar etdiyindən təamdan sonra Xarəz dənizi kənarından böyük bir qoşun görünür gəlib bir-birimizə yaxınlaşdıq. Yeddi ədəd İran torpağı xanlarından, əvvəla, Rəvan xanı, Gəncə xanı, Lur xanı, Bakı xanı, Gilan xanı və Moğan xanları ... və neçə sultanlar da toy libaslarını geyinib möhtəşəmanə dövrən edərək on mindən artıq çapur əsgəri kimi dərmə çatma, tərəkəmə, moğol, boğol, qımıq, qumuq, qılmaq, göydolaq, moğan, quzaq tayfalarından hər cür məxluqat ondan-bundan aldıkları libaslarla və silahlanaraq kərəmay və Əfrasiyab borularını çalaraq, Xaqani davulları, təbilləri döyərək balaban və cürə surna havaları çalıb oxuyaraq elə bir İran qaydasınca istiqbal nümayiş etdirdilər ki, dillə ifadə edilib, qələmlə yazıla bilməz. Həmə bu qoşun içindən Rəvan xanı atın başını buraxıb gələrkən rəfiqimiz Şamaxı xanı: “Ey, Evliya ağa! Buradan Rəvan xanı gəlir” dedi. Xan gəlib əvvəlcə həqir ilə at üzərində görüşüb əl tutuşduq. Sonra Bakı xanı ilə tanış olub öpüşdük və üç saat içində Bakıya varanadək dost olduq. Oradan Bakının ətəyinə gəlincə qalanın bürc və divarlarından, dərya ilə bir olan qüllələrindən o qədər top atılıb şadyanalıq oldu ki, Bakı qalası Səməndər quşu tək Nəmrud atəşi içində qalıb həqirə xeyli zireh satdılar.

Bu kimi zəngin təəssüratlar öz növbəsində şirin hekayətlər doğururdu: **Xarəz dənizinin filudan timsahının təsviri:** Oradan qalxıb yenə dərya kənarı ilə gedərkən Xarəz dənizinin dalğası vurub sahilə uzunluğu düz yüz addım olan bir balıq atmışdı. İki başı vardı, biri quyruğu yerində, ilan başı şəklində, digəri böyük başı ki, hamam qübbəsi qədər vardı. Sanki rəsmlərdə təsvir olunan əjdaha başına oxşayırdı. Üst çənəsində yüz əlli, alt çənəsində də yüz qırx dişi vardı. Hər bir dişi birer zira uzunluğunda, insanın bud sümüyü qalınlığında olub,

qulaqları fil qulağı kimi, girdə süfrə həcmində gözləri vardı. Bütün vücudu qunduz tükü kimi tüklü bir məxluq, heybətli və nəhəng bir balıq idi. Bütün Bakı və Dəmirqapı əhli, Şamaxı qövmü cəm olub tamaşa edərdi. Xaraz dənizinin səyyahlarından Xoca Sarı xan adlı birisi dedi: "Bu, Xaraz dənizinə məxsus bir nəhəngdir ki, dənizçilər bu balığa filudan timsah deyərlər. Bütün balıqlar bu balıqdan qorxar" dedi. Amma həqiqətdə bu ibrətnüma balıqdan heç bir dənizdə yoxdur. Hətta dərya kənarında o qədər dəniz məxluqatının leşləri və cəsədləri vardı ki, dillə ifadə edilə bilməz, amma bir dəniz məxluquna bənzərliyi yox idi. Dördkünc, beşguşəli, toppuz kimi başı dairəvi, quyruğu incə məxluqlar olur. Amma kəpi, mina balıqlarının dərisi bəzəkli. Lipata və qırmızı balıq, yaşıl balıq, gümüşbalığı və başqa rəngli balıqları vardır, amma bizə məlum olub yeyilən balıqları bunlardır.

Neft yağı haqqında: Həm dəryanın kənarında, həm də Müskir nahiyəsində Allahın əmrilə yerdən qaynayıb çıxır. Lakin isti suları gölməçə şəklində sularınüstündə qaymaq kimi olub yığılır. Şah tərəfindən başqa əmanətdir ki, şaha ildəyedik min tımən axça verir. Neft əmininin adamları adı çəkilə çəkilən gölməçə içrə girib nefti toplayaraq keçi tuluqlarına doldururlar; diyar-diyar gəzən sövdəgər tacirləralıb aparırlar. Yeddi-səkkiz cür neft olur, amma sarı nefti ən çox istifadə ediləndir. Qara neft isə şahlıqdır. Belə ki, bütün Əcəm diyarının Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Ali-Osman, Gürcüstan, Moğol və Dağıstan sərhədləri daxilində olan bütün qalalara bu qara nefti aparıb mühasirə zamanı qaranlıq gecədə məşəllərləqala ətrafını çıraqban edərlər. İslam ordusunun qalalarına hücum etdikdəüzərlərinə və ayaqlarının altına neftli yorğan, köhnə əşyalar atıb alovlandırılar. Bəzisinə də qalaların və şəhərlərinin işləri üçün lazımdır. Hətta şah hüzurunda və bütün dəri-dövlətlərində yanan bu məşəllər bu Bakı neftindən hasil olur. Allahın çox böyük nemətidir. Amma gecə və gündüz keşikçiləri vardır, çünki od dəyərsə hər tərəf yanar, dünya durduqca da sönməz. Onun üçün hər neft mədəninə kənarında dağlar kimi ələnməmiş torpaq hazır yığılmış durur. Bir neft mədəninə bir qılgılcım düşsə, o saat bütün rəiyyət və əhali neftin üstünə torpaq səpib Allahın əmrilə dəf edərlər. Bundan başqa əlacı yoxdur. Digər yerlərdə – qaya və mağaralarda da neft mədənləri varmış, amma bizim gördüyümüz bu Bakı neftidir. "Bakı ta qədimlərdən əhalini özünə cəlb edən neft və duz kimi iqtisadi bazaya malik idi... Hasil olunan neft və duzun istər karvan, istərsə də dəniz yolu ilə İrana və müxtəlif Şərqi ölkələrinə ixracı... Bakının şəhər kimi böyüməsinin başlıca səbəbləri idi. (10, s. 43). Xəlifə Mənsurun hakimiyyəti illərində (754-775) bura gələn Bəlazurinin "Şirvanda neft və duz mədənlərindən, habelə sahiblərindən tutulan vergilərdən" danışmaqla gördüklərini bəyan etməsindən min ilə yaxın bir tarixdən sonra Övliya da Bakını neft səltənəti olaraq təsvir edir.

Xalqımıza, onunla tərcüməsiz danışan bu şərəfli qonağın sevgi-məhəbbəti aradan 400 ilə yaxın bir uzun müddət keçsə də yenə də öz təzəliyini, təsirini saxlamaqdadır:

"Bakı xanından və Rəvan xanı Əli Təqi xandan yüz ədəd silahlı nöker alıb Bakı qalasından qiblə tərəfə dənizin kənarı ilə şoran yerləri və yeddi yerdə cürbəcür neft mədənlərini seyr etdik. Xudanın yaratdığı

qəribəliklərdəndir... və yaxud, "Bakıdan da duz, neft, zəfəran, ipək alıb Moskova aparırlar"; "şəffaf ipəyi, "lətif zəfəranı" var "şoran yerlər ində at və adam basıb dursa, atın dırnağı, adamın ayağı yanar. Karvançılar bəzi yerləri qazaraq içinə tavada ət və digər yeməklər qoyduqda 1 saatda yerin hərərətindən təam bişib yeyərlər, Xudanın qəribə bir hikmətidir" (6, 108-109) və bu kimi qeydlər doğma yurdumuza, qonaqpərvər xalqımıza

Övliyanın qələmindən süzülən sevginin ifadəçiləridir və bu gün də oxucunu bu sirli-sehirli diyara cəlb etməkdədir.

Yol gəldikcə, səfər boyunca səfirin heyranlıqla müşahidələrini əks edən qeydləri ilə canlı Azərbaycan təbiəti və əhalinin özünəməxsus adətləri, keçimi oxucuda da güclü təsir buraxır.

Səyyahın bu yol ilə Bakıya ilk gəlişi (bundan sonrakı gəlişində Övliya Qara dəniz-Çərkəz torpağından keçməklə Şimali Qafqaz yolu ilə gələcəkdi və Bakıda iki gün qalacaqdı) və Şirvan torpağında yolüstü qarşılaşdığı görünməmiş azadlıklar, bir növ alışmadığı heç yerdə təsadüf etmədiyi əyləncəli azad həyat, onun qəfil qarşılaşdığı yeni və fərqli adətlər, Şirvanın çölləri, açıq səma altında gecələmələri “yaxın və uzaq” Türkiyəli qonağı bərk məşğul edirdi.

Zamanın bir növ güzgüsü olan bu əsərdə maraqlı və əhəmiyyətli cəhətlər çoxdur ki; bu bir həqiqətdir ki Övliyanın abad, gur, izdihamlı gördüyü şəhərlər süquta uğradığı kimi heç kimin tanımadığı kiçik kəndlər də baxımlı bir şəhərə çevrilmişdir. Səyyah Şamaxıda Altıağaca olan yolun üstündə Qozlu karvansarayından bəhs edirsə də indi bu mühüm məntəqə yoxdursa da səyahət qeydlərində qiymətli qeydlər onu müəyyən mənada yaşadır: Bir gülüstan bağça içrə Şah İsmayılın xeyratından möhtəşəm bir xanədir ki, ifadə etmək mümkün deyil. Oradan yenə şimala 7 saata, Altıağac mənzilidir. Bir çəmənzar çöldə böyük karvansaraydır.

Övliyanın yolu buradan yenə şimala, düz 10 il əvvəl Adam Olearinin keçdiyi (1636) Beşbarmaq dağınadır; Xızır Zində ziyarətgahında olarkən xatırlayır: Özdəmirzadə Osman paşa bu sultana etiqad edib ov, şikar edərkən ziyarətinə gəlib təmir etdirmişdir. Hələ də Şirvan əhalisinin ziyarətgahıdır.(6, 105)

Oradan yenə şimala üz tutan yolçu Dərbənd-Beşbarmaq keçidində yerləşən “Müskir nahiyəsində Şaburan şəhəri” ndə olur (12, 115). Övliyanın dililə desək “Şirvanın hökmü altında olan böyük Şaburan şəhərinin vəsfi” bu baxımdan dediklərimizə gözəl cavabdır: İndi də Şirvan şəhərlərindən olan bir müzəyyən şəhərdir. Lakin Dəmirqapı sərhədlərinə daxil edilmişdir. Qədim keçmişlərdə İsfəndiyar binasıdır. Üzərinə monqol Hülakü gəlib şəhəri xarabu-yəbab, xalqını kəbab, evlərini turab etmişdir. Sonra yenidən bərpa olunaraq ...[1578]-ci il tarixində Üçüncü Murad xanın vəziri Özdəmirzadə Osman paşa həmin ildə Dəmirqapını fəth etdikdə bu Şaburan şəhərinin bütün əhalisi itaət edib bura sancaqbəyi mərkəzi olmuşdu. Sonra Dördüncü Sultan Muradın ilk taxta oturduğu zamanlarda qızılbaşlar Şirvan torpağını istila etdikdə bu Şaburan şəhərini də işğal etmişdilər. İndi də Dəmirqapı sərhədləri daxilində bir sultanlıqdır. Yəni sancaqbəyi taxtıdır ki, könülaçan Təbrizdən sonra abu-hava baxımından bu şəhər İran torpağında məşhurdur. Beşinci iqlimin sonudur. İndi də abad və baxımlı, miyanə bir şəhərdir. Cəmi yetmiş mehrab və yetmiş məhəllədir. O cümlədən, *Cameyi-Kəbir*, *Uzun Həsən Şah camesi*, *Toxmaq xan camesi*, *Avşar xan camesi* vardır. Uzun Həsən camesinin bənzəri bu abad arazidə yoxdur, bəlkə Misirdəki Uzun Həsəni-Əkrad camesi ona tay ola bilər. Amma bu Şaburan camesində olan Kaşi çinisi, fəvvarə hovuzlar heç bir diyarda yoxdur. Özdəmiroğlu Osman paşa Dəmirqapıdan hər cümə böyük alay ilə gəlib bu camedə ibadət edərmiş. Seyri vacib olan bir qədim ibadət xanadır. (6, 110) Şaburandan (Şabrandan) çıxıb onun Azərbaycana gəlişi çağlarında ölkə hüduklarımıza daxil olan Dərbəndə yol alan səyyahın bu qədim Azərbaycan şəhəri barədə müşahidələri bu gün hər bir soydaşımız üçün bilnəli olduğu dəqiq, etibarlı bilgidir.

Övliya Çələbi Dərbənddə "sevimli sultan ziyarət yeri" olan Qorqud Ata (Xorxut Ata), məşhur "Qırqlar" ziyarətgahlarında olur, şəhər qala divarlarını seyrə dalır: Qala yüksək bir təpədə həndəsi qaydalar üzrə beşguşə şəklində bina olunmuşdur. Mən həqiqətən hələ çox səyahət etməsə də amma bu tərz və üslubda bir istehkam, səddimətin, keçilməz qaladan daha əmin qala görmədim. Mühəndis ustadlar və tədbirli bənnalar bu qalanı üç böyük inşa etmiş və cəmi üç ədəd mətin və qüvvətli üçqatlı dəmir qapılardır. Buradan çıxanlar at arabaları ilə üç gündə Şamaxı qalasına vararlar. Bir qarçı da cənub tərəfə Dəşti-Qırçağa, Kırım, Çərkəzistana –Dağıstana gedər. Dağıstana at arabası işləməz. Moskovun Terek qalasına, Kazan vilayətinə və Dəşti-Qırçağa bütün at arabaları işləyər (6, 114).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, təkcə türk ədəbiyyatında deyil, eləcə də dünya miqyasında ən böyük həcmli memuar əsəri nümunəsi olan "Səyahətnamə" hər zaman bizdən ötrü tarixi Azərbaycanşünaslıq elmi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bir mənbədir. Məqalədə çatdırmaq istədiyim qədim Şirvan diyarı haqqında "Səyahətnamə"nin əlaqədar hissələri fikrimcə həmin bölgənin orta əsrlər tarixinə aid məlumat kasadlığı hiss olunan boşluğunu dolduracaq, lazımlı ədəbiyyat sırasını zənginləşdirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Tarixi (Yeddi cildə), III cild, Azərb. MEA-nın nəşri, Bakı, 1998-2003(s.220-246)
2. Ашурбейли С. Сяхат-наме Эвлия Челеби-как источник по изучению социально-экономической и политической истории городов Азербайджана в I половине XVII в. / Материалы XXV Международного конгресса востоковедов. М., 1960, с. 2-4.
3. Sara Aşurbəyli "Bakı şəhərinin tarixi-orta əsrlər dövrü" rus dilindən tərcümə, Bakı-2006. s. 9-10
4. Babaxan Niyazlı. Şamaxı xanlığı, Bakı, Nurlar, 2014
5. Бартольд В. В. Сочинения, том IX. Москва, Наука, 1977
6. Çelebi Evliya. Seyahatname, (10 cildə); Üç Dal yayınları, İstanbul, 1966
7. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan, (Azərbaycan dilinə çevirən M. Təkəli) Bakı, Nurlar, 2013 (səh. 80-118)
8. Məmmədova İ.G. Evliya Çələbinin "Səyahətnamə"sində Təbriz şəhərinə dair etnoqrafik bilgiler - Bakı Universitetinin Xəbərləri №2; Humanitar elmlər seriyası 2013 (səh. 146-153)
9. Mınaxanım Təkəli. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Kafkasya Coğrafiyası – Doğumunun 400.yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu bildiriləri, Gelişim Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2012 (261-267)
10. Mınaxanım Təkəli.Qafqaz addım-addım Övliya Çələbinin gözü ilə - Fyuzat,2016,№1(87);s.34-40
11. Nərgiz Əliyeva. Azərbaycan Yaqut Əl-Həməvinin əsərlərində, Bakı, Çarşıoğlu, 1999
12. Rəfail Oğuztürk Dağlı. Xızı-Siyəzən bölgəsinin tarixi, Bakı, Xəzər Universiteti nəşri, 2011
13. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər), Bakı, Azərneşr, 1997

UOT: 378

PACS: 01.40.-d

PEDAQOJİ PROFİLLİ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DƏRSLƏRİN TƏŞKİL OLUNMASINDA XXI ƏSR BACARIQLARININ NƏZƏRƏ ALINMASI

Aydan ŞƏKİXANLI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shakikhanliaydan@gmail.com

Günəl ƏLƏKBƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
alakbarovaqunel7@gmail.com

Rəşidə HƏQİQƏTLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı şəhər 87 nömrəli tam orta məktəbi
reside.heqiqetli@mail.ru

Vaqif FƏTULLAYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Strateji İnkişaf Mərkəzi
vaqif.fatullayev@adpu.edu.az

XÜLASƏ

Təhsil sahəsi günü-gündən dəyişir və bu dəyişikliklərə uyğun olaraq tələb olunan bacarıqlar da dəyişir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi, dünya iqtisadiyyatının birləşməsi, yeni mədəniyyətlərin yaranması və bir çox digər faktorlar təhsil sahəsində əsasən fərdi və sosial bacarıqların inkişafına ehtiyac duyulmasına səbəb olur. 21-ci əsrin bacarıqları isə bu dəyişikliklərə cavab verə biləcək formada təyin edilir. Bu məqalədə 21-ci əsrin tələb etdiyi bacarıqların hansılar olduğu və bu bacarıqların təhsil müəssisələrində öyrənilməsinin vacibliyi araşdırılıb. Məqalədə, həmçinin ali təhsil müəssisələrində dərs prosesində 21-ci əsr bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafına nə qədər diqqət yetirildiyi müzakirə olunub.

Açar sözlər. XXI əsr bacarıqları, tənqidi təfəkkür, yaradıcılıq, kommunikasiya, əməkdaşlıq, texnologiyalar, problem həlletmə

CONSIDERATION OF 21ST CENTURY SKILLS IN THE ORGANIZATION OF LESSONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS WITH A PEDAGOGICAL PROFILE

ABSTRACT

The field of education is changing day by day and according to these changes the required skills are also changing. The rapid development of information and communication technologies, the integration of the world economy, the emergence of new cultures and many other factors lead to the need for the development of individual and social skills, mainly in the field of education. 21st century skills are defined in a way that can respond to these changes. This article examined what the 21st century skills are and the importance of learning these skills in educational institutions. The article also discussed how much attention is paid to the formation and development of 21st century skills in the teaching process in higher education institutions.

Key words. 21st century skills, critical thinking, creativity, communication, collaboration, technologies, problem solving

УЧЕТ НАВЫКОВ 21 ВЕКА ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ В ВУЗАХ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

РЕЗЮМЕ

Область образования меняется день ото дня, и в соответствии с этими изменениями меняются и необходимые навыки. Стремительное развитие информационных и коммуникационных технологий, интеграция мировой экономики, появление новых культур и многие другие факторы приводят к необходимости развития индивидуальных и социальных навыков, главным образом в сфере образования. Навыки XXI века определяются таким образом, чтобы реагировать на эти изменения. В этой статье было рассмотрено, что такое навыки 21 века и важность обучения этим навыкам в образовательных учреждениях. В статье также рассмотрено, сколько внимания уделяется формированию и развитию навыков XXI века в процессе преподавания в высших учебных заведениях.

Ключевые слова. Навыки 21 века, критическое мышление, творчество, общение, сотрудничество, технологии, решение проблем.

Giriş

Ali təhsil müəssisələrinin başlıca vəzifələrindən biri ixtisası üzrə peşəkar, əmək bazarında rəqabətə davamlı, geniş dünyagörüşünə malik və öyrənməyə açıq gənclər yetişdirməkdir. Bunun üçün dərslərin təşkil olunması prinsipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dərslərin təşkil olunmasında nəzərə alınmalı əsas məqamlardan biri XXI əsr bacarıqlarıdır. Bu bacarıqlar tənqidi və yaradıcı düşünmə, problem həlletmə, ünsiyyət və əməkdaşlıq, müasir texnologiyalarla iş və digər istiqamətləri əhatə edir. Dövrün tələblərinə cavab verən kadrlar yetişdirmək üçün tələbələrə yuxarıda qeyd edilən bacarıqları aşılamaq vacibdir. Bu məqsədlə dərslər elə təşkil olunmalıdır ki, tələbələr yalnız fənn üzrə nəzəri və sadə praktiki biliklərə sahiblənməklə kifayətlənməsinlər. Onlar həm də tənqidi düşünmə, problemi müəyyən edə və məsələnin həlli yollarını araşdırma, nəticədə düzgün qərar qəbul edə bilməlidirlər. Həmçinin tələbələrdə kollektivlə düzgün ünsiyyət və əməkdaşlıq etmək kimi bacarıqların formalaşdırılması onların gələcək karyeralarında uğur qazanmasını təmin edir. Bu mənada ali təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin və akademik heyətin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bəs Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində XXI əsr bacarıqlarının öyrədilməsi vəziyyəti necədir? Vəziyyəti araşdırmaq məqsədilə bir sıra pedaqoji profilli ali təhsil müəssisələrində tədqiqat aparılmışdır. Məqalədə tədqiqatın nəticəsi kimi mövzu ilə bağlı ümumi vəziyyət təsvir edilib.

Elmi ədəbiyyat xülasəsi

Müasir dünyada müzakirə olunan ən yeni tendensiyalardan biri də XXI əsr bacarıqları və bu bacarıqların öyrənmələrdə formalaşdırılmasıdır. Belə ki, hal-hazırda əmək bazarında işəgötürənlər və digər maraqlı tərəflər tənqidi düşünmə, problem həlletmə, təşəbbüskarlıq, uyğunlaşma, doğru ünsiyyət və əməkdaşlığı peşə biliyindən daha əhəmiyyətli hesab edirlər. Sözü gedən bacarıqlar XXI əsr bacarıqlarının əsas hissəsini təşkil edir.

Bir sıra tədqiqatçılar XXI əsrdə iş həyatında uğur qazanmaq üçün hansı xüsusiyyətlərin tələb olunduğunu öyrənmək üçün maraqlı bir araşdırma aparmışdır. Bunun üçün onlar ABŞ Əmək Departamenti tərəfindən idarə olunan Peşə Məlumat Şəbəkəsinin (Occupational Information Network) böyük həcmli datalarından istifadə etmişdirlər. Tədqiqat zamanı işəgötürən tərəfindən qarşıya qoyulan tələblər təhlil edilmiş, iş üçün lazım gələn bilik, bacarıq və səriştə, iş üsulları, onların əhəmiyyət dərəcəsi müqayisə olunmuşdur. Sonda tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlmişdir ki, iş həyatında bəzi bacarıqlara daha çox üstünlük

verilir. Məsələn, müasir dövrdə yüksək səviyyədə kommunikasiya və problem həll etmə kimi bacarıqları tələb edən işlərin əmək haqqı daha yüksək olur [3, səh. 55]. Bununla yanaşı hesab olunur ki, XXI əsr kompetensiyaları dünya əmək bazarının əsas tələbləri olduğu üçün təhsil kurikulumlarına (proqramlarına) inteqrasiya olunmuş məzmun kimi qəbul edilməlidir [8, səh. 121-123].

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq dünyanın bir çox təhsil müəssisələri təhsil proqramlarına XXI əsr bacarıqlarını daxil etmişdir. Əlbəttə ki, bu işin nə dərəcədə görülməsi özü ayrıca tədqiqat mövzudur. Mövcud vəziyyəti təsvir etmək üçün bəzi təhsil müəssisələri tələbələrin bu bacarıqları necə mənimsədiklərini ölçməyə çalışmış, beləliklə, tədris proqramını XXI əsr bacarıqlarına nə dərəcədə uyğunlaşdırma bildiklərini qiymətləndirmişdir [5, səh. 1081-1119]. Bəzi hallarda isə təhsil müəssisəsinin məqsədə nail olub-olmadığını ölçmək üçün tələbələr deyil, mövcud proqramın özü təhlil edilmişdir [6, səh. 312-342].

21-ci əsr bacarıqlarının inkişafına imkan verən təhsil proqramlarının tətbiqi gələcəkdə uğurlu olmaq arzusunu reallaşdırmağa kömək edən vətəndaşlar yetişdirməkdə olduqca əhəmiyyətlidir. Təhsilənlərin gələcəyinin testlə işləməyi öyrənməkdən daha çox, yeni vəziyyətlərə asanlıqla uyğunlaşmaqdan və problemlərin öhdəsindən gəlməyin çevik və ağıllı yollarını tapmaqdan asılı olduğu diqqət mərkəzinə çəkilmişdir [2, səh. 150-154].

Hollandiyanın Tvente universitetinin tələbələrinə məxsus akademik yazıda 21-ci əsr bacarıqlarının müasir təhsil proqramlarında, xüsusilə, beş çərçivə sənədinin (Partnership for 21st century skills (P21), Assessment and Teaching of 21st Century Skills (ATCS), National Educational Technology Standards (NETS), Technological Literacy Framework for the 2012 National Assessment of Educational Progress (NAEP)) müqayisəli təhlili əsasında necə əks etdirilməsi təsvir olunmuş və tövsiyələrlə zənginləşdirilmişdir. Burada 21-ci əsr bacarıqlarını formalaşdırmalı olan müəllimin özünün bu bacarıqlara malik olub-olmaması, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq üçün onların intellektual, emosional və sosial dəstəyə ehtiyacı ön plana çıxarılmışdır. Halbuki müqayisələr göstərir ki, bütün çərçivə sənədlərinin müəllimin inkişafı məsələsilə razılaşmasına baxmayaraq, bu dəstəyin necə təmin olunmasına kifayət qədər aydınlıq gətirilməyib. Bundan əlavə, yazıda müasir dövrün qiymətləndirmə ilə bağlı məsələlərinə də yer ayrılmışdır. Həmçinin hər bir bacarığa mütləq ayrıca tərif verilməlidir ki, təhsilənlərdən nə gözlənilirdi anlaşılsın və qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Eləcə də imtahanların təşkili forması 21-ci əsrin tələbləri ilə üst-üstə düşməlidir [10, səh. 11-13].

İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələrində 21-ci əsr bacarıqlarının öyrədilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı 17 ölkə və regionda aparılan sorğu nəticələri göstərmişdir ki, əksər ölkə və regionlar 21-ci əsr bacarıq və səriştələrini öz sənəd və nizamnamələrində icbari təhsilin bir hissəsi kimi vacibliyini vurğulasa da, bu bacarıqların milli və regional səviyyədə xüsusi tərfi verilməmişdir və bu bacarıqlar üçün aydın formativ və summativ qiymətləndirmə strategiyaları yoxdur [7, səh. 1-24]. Digər tərəfdən, COVID-19 pandemiyasının qəfil və plansız şəkildə yayıldığı dövrdə öyrənmələrin qazandığı bacarıqların müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, onlar COVID-19 dövründəki məcburi distant təhsil zamanı 21-ci əsr bacarıqlarına hazırlıq və istifadəyə təbii şəkildə yiyələniblər [1, səh. 106-108].

Tədqiqat Metodologiyası

Tədqiqat sorğu əsasında təşkil edilib. Pedaqoji ixtisaslara yönləndirilən, kəmiyyət metodu ilə hazırlanan sorğumuzda 12 fərqli universitetdən 100 tələbə iştirak edib. Sualların dizaynında Likert şkalası, çoxvariantlı suallar, demoqrafik sual tiplərindən istifadə edilmişdir. Sorğunun modeli qiymətləndirmədə geniş istifadə edilən "Kirkpatrick" modelinə əsaslanır. Xüsusən də, ali təhsil proqramlarının qiymətləndirilməsində istifadə edilən bu model 4 mərhələni əhatə edir. Mərhələ 1 - reaksiya: iştirakçının öyrənmədən razılığını [9, səh. 95-104]; Mərhələ 2 - öyrənmə: təhsil alanın bilik və bacarıqlarındakı inkişaf. Tələbələrin əsrin tələblərini nə dərəcədə ödəyə bildiklərini və buna hansı səviyyədə hazır olduqlarını bu mərhələ vasitəsilə müəyyən edirlər [4, səh. 135-144]; Mərhələ 3 - davranış: Öyrənilmiş bacarıqların digər sahələrə tətbiqi; Mərhələ 4 - nəticələr: Müəssisə nailiyyətinə və inkişafına təsiri. Sorğumuz sırf cari tələbələrə yönəldiyi üçün bu modelin ilk iki səviyyəsindən istifadə edilmişdir.

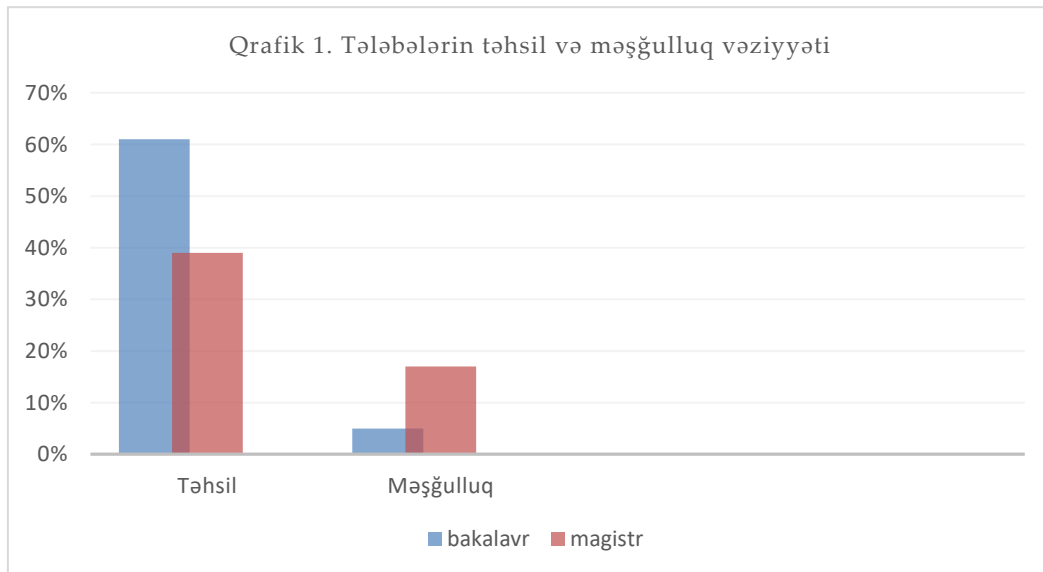
Tapıntılar

"Kirkpatrick" modelinin ilk iki səviyyəsinə aid sualları əhatə edən sorğuda 100 tələbə iştirak edib. Sorğu pedaqoji və təhsil ixtisaslarında təhsil alanların tədris proqramında 21-ci əsr bacarıqlarının nə dərəcə əhatə edildiyini və tətbiq edildiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tapıntılar demoqrafik göstəricilər, sosial bacarıqlar, həyati bacarıqlar, xarici dil, İKT, kreativlik, şəxsi dəyərlər kimi başlıqlar ətrafında ümumilləşdirilib. Bu başlıqlar öz növbəsində özündə problem həlli, tənqidi təfəkkür, əməkdaşlıq, interaktivlik, kommunikasiya, media savadlılığı kimi altbaşlıqları özündə ehtiva edir.

Demografik göstəricilər

Qeyd edək ki, sorğuda iştirak edənlərin 91%-i qadın, 9%-i isə kişidir. Sorğuda pedaqoji profilli universitetlərdən ümumilikdə 100 tələbə iştirak etmişdir. Konfidensiallıq və etik məsələləri nəzərə alaraq universitetlərin adları qeyd olunmamışdır.

Tələbələrin 39%-ni magistr, 61%-ni isə bakalavrlar təşkil edir. Tələbələrin 10%-i könüllülük fəaliyyəti ilə məşğuldur. 68% tələbə isə hal-hazırda işləmir. Onların yalnız 22%-i işləyir. İşləyənlərin 17-si magistr, 5-i isə bakalavr tələbəsidir (Qrafik 1.).

Həyati bacarıqlar

86% tələbənin fikrincə, müəllim keçilən dərsləri real həyatla əlaqələndirir. 10% bu suala neqativ cavab verib. 4% isə neytraldır. Tələbələrin 69%-i inanır ki, öyrəndikləri gələcəkləri üçün faydalıdır. 21% tələbə bu fikirlə razılaşmır. 10% isə neytral mövqedədir (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

Kateqoriyalar:	Razıdır	Narazıdır	Neytral
Dərslərin real həyatla əlaqəsi	86%	10%	4%
Biliklərin faydalılığı	69%	21%	10%

Dərsin təşkili ilə bağlı çoxvariantlı sualda respondentlərin 68%-i müəllimlərin dərs zamanı problem qoyaraq həllini onlardan tələb etdiyi fikrini, 27%-i isə müəllimin dərs zamanı ortaya problemi qoyduğunu və özü həll yolunu göstərdiyini bildirmişdir. Əlavə olaraq, 5% tələbə isə müəllimə sual ünvanladığı halda, müəllimin problemin həlli yolunu göstərdiyini, tələbənin problemi bildirdiyini və dərs boyu araşdırdıqları fikri ilə razılaşmışdır.

Sosial bacarıqlar

XXI əsr bacarıqlarının tərkib hissəsi olan sosial bacarıqların inkişafına nə dərəcədə diqqət ayrıldığını ölçmək üçün tələbələrin dərsgənəkar fəaliyyətlərə cəlb edilməsi ilə bağlı ünvanlanan suala böyük əksəriyyət (55%) müsbət cavab verib. Digər tərəfdən, 37% bu cür fəaliyyətlərə təşviq edilmədiyini bildirib, 8% isə neytral mövqedə olduğunu nümayiş etdirib.

Böyük əksəriyyət (66%) müəllimlərin tədris prosesini ənənəvi şəkildə mühazirə demək əvəzinə, daha interaktiv və müzakirə əsaslı təşkil etdiyini təsdiq etmişdir. Respondentlərin 34%-i isə dərsin interaktiv, müzakirə əsaslı təşkili fikri ilə razılaşmayaraq müəllimlərinin ənənəvi metodlarla dərsləri tədris etdiyini qeyd etmişdir (Cədvəl 2.).

Cədvəl 2.

	Tamamilə razı	Razı	Razı deyil	Qətiyyənlə razı deyil
Dərsin interaktiv, müzakirə əsaslı təşkili	24%	42%	27%	7%

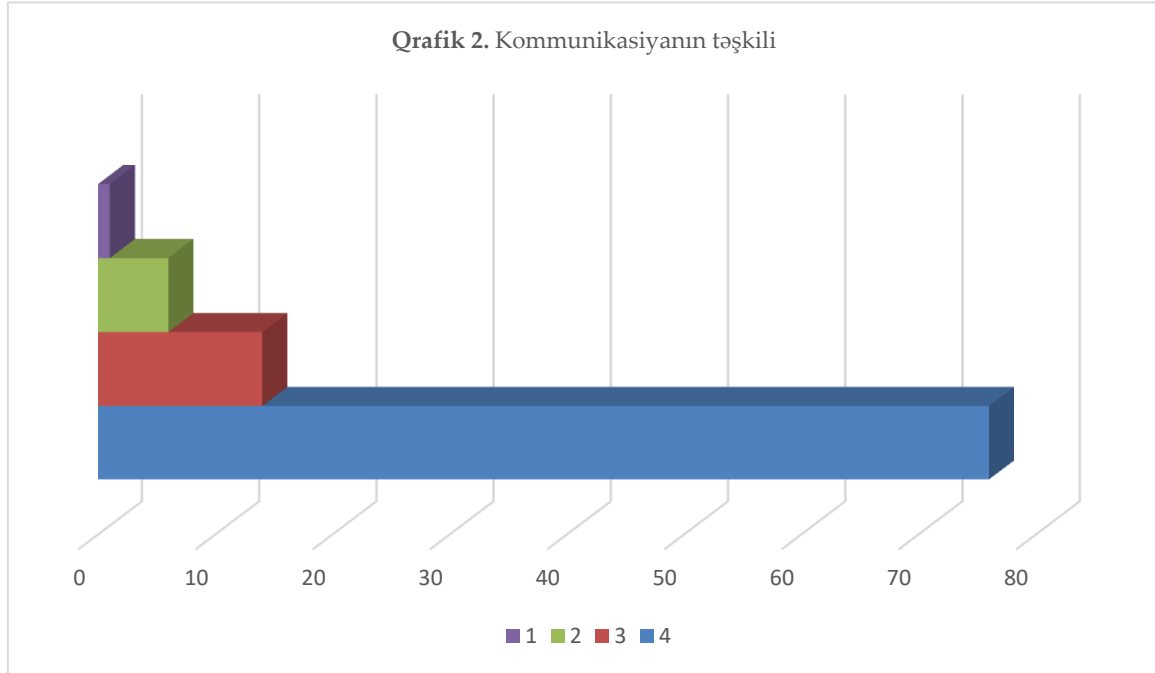
Respondentlər müəllimlərin geridönüşləri ilə bağlı fərqli fikirdədirlər. İştirakçılar bildirmişdir ki, müəllimlər onlardan müxtəlif vaxt aralıklarında geridönüş (feedback) alırlar (Cədvəl 3.).

Cədvəl 3.

	Hər dərs	Hər həftə	Hər ay	Heç vaxt	Semestr sonu
Geridönüş	22%	24%	25%	24%	5%

Daha dəqiq desək, tələbələrin 22%-i hər dərs, 24%-i hər həftə, 25%-i hər ay müəllimlərin dərs barəsində onların rəy və təklifləri ilə maraqlandığını bildirmişdir. İştirakçıların 5%-i yalnız semester sonunda, 24%-i isə, ümumiyyətlə, heç vaxt müəllimlərin tələbələrdən geridönüş almadığını qeyd etmişdir.

Dərs prosesi zamanı ünsiyyətin təşkili 76% tələbəyə görə qarşılıqlı şəkildə aparılır (4). Tələbələr mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrini ifadə edirlər. 14% tələbə isə dərstdə müəllimə qulaq asır, yalnız sual vermək və ya suala cavab vermək məqsədilə danışırlar (3). 6% tələbə isə tələbələrin müəllimi dinləmədiyi fikrini seçib (2). 3% tələbə düşünür ki, müəllim daha çox passivdir, müzakirələrə qulaq asır, lazım olanda müdaxilə edir (1). Dərsi əsasən tələbələr idarə edirlər. 1% isə müəllimlərin qarışıq metodlardan istifadə etdiyini vurğulayıb (Qrafik 2.).

Respondentlərin dərs zamanı nə dərəcədə əməkdaşlıq etdiyi əks etdirilib. Belə ki, tələbələrin 52%-i dərstdə qrup işləri təşkil edirlər. Tələbələr özləri də birgə fəaliyyətə maraqlıdırlar. Tələbələrin 12%-i qrup işlərinin olduğunu, amma özlərinin bu fəaliyyətdə maraqlı olmadığını bildirib. 22% tələbə dərstdə qrup işlərinin olmadığını seçib. Tələbələr özləri də birgə fəaliyyətlə maraqlanırlar. 14% tələbə qrup işlərinin olmadığını, amma birgə fəaliyyətə maraqları olduğunu ifadə edib.

Universitet daxilində qərar qəbulunda tələbələrin fikirlərinin nəzərə alınub-alınmaması ilə bağlı cavablar o qədər də qənaətbəxş deyil. Nəticələr göstərmişdir ki, tələbələrin böyük bir hissəsi (70%) universitetdaxili qərarların verilməsinə cəlb olunmur.

Xarici dil bacarıqları

Sorğu iştirakçıları xarici dil dərslərinin tədrisi ilə bağlı bildirişlər ki, onlar əsasən (43,4%) vəziyyətdən razıdırlar. 18,2% respondent xarici dil dərslərinin keyfiyyətinin onları tam qane etməsi fikrini dəstəkləmişdir. Tələbələrin bir qismi (31,3%) xarici dil dərslərinin tədrisindən narazı olduğunu, 7% isə qətiyyənlə razı olmadığını bildirişlər.

IKT

Müəllimlər dərslər zamanı yerli və dünya gündəmində baş verən önəmli prosesləri dərslə inteqrasiyasına iştirakçıların 75%-i müsbət, 25%-i isə neqativ cavab verib (Cədvəl 4.).

Cədvəl 4.

Kateqoriyalar:	Tamamilə razıdır	Razıdır	Narazıdır	Qətiyyəyən razı deyil
Dünya gündəminin dərslə inteqrasiyası	17%	58%	15%	10%
Mövzu ilə əlaqəli mediadan istifadə	15%	39%	30%	16%

Dərslə müəllimlərin mövzuyla əlaqəli video/sənədli film və ya müxtəlif internet saytlarından mənbə kimi istifadə etməsi məsələsinə gəldikdə isə nəticələri o qədər də ürəkəçən hesab etmək olmaz. Belə ki, respondentlərin 46%-i bu fikirlə razılaşır.

Dərslərdə istifadə olunan müasir texnoloji avadanlıqlardan (səsucaldanlar, kompüter və ya tablet, ağıllı/elektron lövhə, proyektor) 68%-lə proyektor, 52%-lə isə kompüter və planşet ən çox istifadə olunan qurğulardandır. Ağıllı/elektron lövhə (33%) və səsucaldanların istifadəsi isə (25%) nisbətən azlıq təşkil etmişdir. Sorğuda iştirak edən 25% tələbə sualda sadalanan texnoloji avadanlıqlardan heç birini istifadə etmədiyini, 5% isə telefondan dərslərin təşkilində istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

Seçilən cavabların 70%-i “prezentasiya, qrafik, şəkillər”, 38%-i isə “animasiya videolar, video-mühazirələr, vebinarlar”, 11%-i “bloqlar, saytlar”, 14%-i “audio vasitələr, musiqi, audio kitablar” kimi multimedia vasitələrindən istifadə edildiyi yönündədir. Ümumilikdə, sorğuda iştirak edən təhsilənlərin 72%-i qeyd etdikləri multimedia vasitələrindən həmişə və ya qismən istifadə edildiyini bildirmiş, 28%-i isə ya “demək olar ki istifadə edilmir”, ya da “istifadə edilmir” cavabını vermişdir.

Kreativlik

Sorğuda, həmçinin, tələbələrə müəllimlərin təlim metodlarından razılıq səviyyələri soruşulmuşdur. İştirakçıların böyük əksəriyyəti (78%) müəllimlərin təlim metodlarından razı olduqlarını, nəticədə dərsləri yaxşı mənimsədiklərini qeyd etmiş, 22% isə müəllimlərin istifadə etdikləri metodlardan narazı qaldıqlarını bildirmişlər (Cədvəl 5.).

Cədvəl 5.

	Tamamilə razıdır	Razıdır	Narazıdır	Qətiyyəyən razı deyil
Müəllimlərin metodları	19%	59%	18%	4%

Tədqiqatda bizi maraqlandıran məqamlardan biri tələbələr qarşısına dərslərlə bağlı qoyulan tələblərdir. Sual bir neçə seçimə əsaslanan şəkildə qoyulub. Tələbələrin böyük əksəriyyəti (76%) mühazirədən xəbərdar olmaq və mövzulara uyğun qiymətləndirmələrə hazırlaşmaq, qiymət almaq kimi cavablar seçib. Əlavə resurslardan axtarış etməklə bağlı fikri 42% tələbə təsdiqləyib. Əməkdaşlıq, qrup işlərinin təşkilini 36% tələbə, araşdırma, tədqiqat əsasında təqdimat verilməsini isə 32% tələbə seçib. 1% tələbə isə real həyata tətbiq etmək fikrini seçib.

Seminar dərslərinin təşkili barəsində 56% bildirir ki, əsasən, mühazirə mətnini nəql edirlər. 40% mühazirə mövzusunun kollektiv şəkildə müzakirə edildiyini göstərir. 31% tələbə mühazirə mövzusunun dərinədən araşdıraraq qrup və ya cütlər şəklində təqdim edir. 1% isə misallar üzərində biliklərini möhkəmləndirir. 3% isə mühazirə-seminar anlayışı olmadığını deyir, kitabdakı mövzuları istənilən vaxt müzakirə edirlər.

Şəxsi dəyərlər

Sorğuda iştirak edən tələbələrin 89%-i dərstdə müəllimin hər kəsin fikrinə və baxışlarına hörmət bəslədiyi və qərəzsiz dinlədiyi fikri ilə razılaşıır.

Nəticə və tövsiyələr

21-ci əsrin əsas bacarıqlarından olan kommunikasiya, əməkdaşlıq, liderlik, problem həllətmə, tənqidi təfəkkür, kreativlik kimi səriştələrin tədris zamanı formalaşdırılmasını sorğu köməyi ilə qiymətləndirərək universitetlər haqqında ümumi məlumatlar əldə etdik. Tapıntılar nəticəsində məlum oldu ki, başlıqlardan və qiymətləndirilən səriştə, bacarıqlardan asılı olaraq faiz göstəriciləri dəyişir. Tələbələrin əksəriyyəti öyrəndiklərinin gələcək karyeraları üçün faydalı olduğunu düşünür, keçilən dərslər müəllimlər tərəfindən real həyatla əlaqələndirilir. Dərslərin daha interaktiv keçirilməsi və qarşılıqlı ünsiyyətin təmin edilməsini müsbət hal kimi qəbul edə bilərik. Tədrisin inkişafına təkan verən geridönüşlərin tələbələr tərəfindən fərqli dəyərləndirilməsi bu mövzuda bəzi boşluqların olduğunu göstərir.

Xarici dil dərslərindən razılıq səviyyəsinin nisbətən yüksək olmasına baxmayaraq, dil tədrisinə yeni yanaşmaların edilməsi daha uyğun olardı. Belə ki, pedaqoji profilli universitetlərdə xarici dil tədrisi metodikası ilə bağlı yeniliklər edilməsinə ehtiyac olduğu müəyyən edilmişdir.

Digər nəzər yetirilməli olan məsələlərdən biri də dərstdə mediadan istifadənin aşağı səviyyədə olmasıdır. Daha çox müəllimlərin öncədən strukturlaşdırılmış mühazirə mətni və ya ədəbiyyatlardan istifadəsi müşahidə olunmuşdur. Buna görə də, təhsilverənlərin dərslərini XXI əsr bacarıqlarına uyğun hazırlaması arzuolunandır. Bununla belə, əksər pedaqoqlar dərslərini prezentasiya, şəkil və digər multimedia növləri ilə təqdim edirlər.

Ali təhsil müəssisələrinin müasir avadanlıqlarla təchizatı da universitetlərə görə dəyişir. Belə ki, kompüter və proyektorların istifadəsi daha çox müşahidə edildiyi halda, ağıllı, elektron lövhələr haqqında eyni fikri deyə bilmərik. Mühüm məqamlardan biri bəzi universitetlərin ümumiyyətlə, yaxşı təchiz edilməməsi və ya bu alətlər mövcud olduqları halda istifadə imkanlarının olmamasıdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri

İlk növbədə tədqiqatda iştirak edən respondentlərin universitetlər üzrə faiz fərqi kəskin dəyişmişdir. Bu səbəbdən biz dataların ümumi ölkəyə aid edə bilmirik. Düşünürük ki, növbəti tədqiqatlarda seçmənin ölçüsünün artırılmasına ehtiyac olacaq. Digər çatışmazlıq isə istifadə edilən "Kirkpatrick" modelinin bütün 4 səviyyəsini əhatə edə bilməməsidir. Sorğumuzdakı suallar daha çox ilk iki mərhələnin (reaksiya və öyrənmə) ölçülməsinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahmed, D. A. K., Henari, T. F., & Maklef, A. A. (2021). Investigating students' development of 21 Century and Lifelong Skills During Covid-19 Crisis Education
2. Alismail, H. A., & McGuire, P. (2015). 21st century standards and curriculum: Current research and practice. *Journal of Education and Practice*, 6(6), 150-154.
3. Burrus, J., Jackson, T., Xi, N., & Steinberg, J. (2013). Identifying the most important 21st century workforce competencies: An analysis of the Occupational Information Network (O* NET). *ETS Research Report Series*, 2013(2), i-55.
4. Cahapay, M. (2021). Kirkpatrick model: Its limitations as used in higher education evaluation. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 8(1), 135-144.
5. Engin, A. O. & Korucuk, M. (2021). Öğrencilerin 21. Yüzyıl Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41 (2), 1081-1119 . DOI: 10.17152/gefad.875581
6. Erdamar, G. & Barası, M. (2021). 21. Yüzyıl Becerileri Açısından Ortaokul Türkçe Dersi Öğretim Programı. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 19 (1), 312-342 . DOI: 10.37217/tebd.868788
7. Fadel, C. (2008). 21st Century Skills: How can you prepare students for the new Global Economy. *Partnerships for 21st century skills*. <https://www.oecd.org/site/educeri21st/40756908.pdf>.
8. Larson, L. C., & Miller, T. N. (2011). 21st century skills: Prepare students for the future. *Kappa Delta Pi Record*, 47(3), 121-123.
9. Tatum, B. C. (2019). Developing and evaluating educational programs. In *The Essence of Academic Performance*. IntechOpen.
10. Voogt, J., & Roblin, N. P. (2010). 21st century skills. *Discussienota*. Zoetermeer: The Netherlands: Kennisnet, 23(03), 11-13, 2000.

UOT: 37(094)

SCHOOL LEADERSHIP AND TEACHER EFFECTIVENESS: ANALYZING THE ROLE OF SCHOOL LEADERSHIP IN SUPPORTING AND ENHANCING TEACHER EFFECTIVENESS AND STUDENT ACHIEVEMENT

CHINARA HUSEYNLI

Baku Engineering University

chuseynli@beu.edu.az

ABSTRACT

School leadership plays a pivotal role in shaping the overall educational landscape and ensuring student success. Effective school leaders are the driving force behind creating a positive school culture, fostering teacher development, and ultimately improving student achievement. This article delves into the significance of school leadership in supporting and enhancing teacher effectiveness, leading to improved student outcomes. The article explores the characteristics of effective school leadership, the impact on teacher development, and the broader implications on student achievement.

Key words: school, leadership, education, teacher, effectiveness.

"РУКОВОДСТВО ШКОЛЫ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ УЧИТЕЛЕЙ: АНАЛИЗ РОЛИ РУКОВОДСТВА ШКОЛЫ В ПОДДЕРЖКЕ И УСИЛЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ И ДОСТИЖЕНИЙ УЧЕНИКОВ"

РЕЗЮМЕ

Школьное руководство играет ключевую роль в формировании общего образовательного ландшафта и обеспечении успеха учащихся. Эффективные школьные лидеры являются движущей силой в создании позитивной школьной культуры, содействуют развитию учителей и в конечном счете улучшают успехи учеников. В этой статье мы рассмотрим важность школьного руководства в поддержке и усилении эффективности учителей, что приводит к улучшению результатов учащихся. Мы исследуем характеристики эффективного школьного руководства, его влияние на развитие учителей и общие последствия для достижений учеников.

Ключевые слова: школа, лидерство, образование, учитель, эффективность

MƏKTƏB RƏHBƏRLİYİ VƏ MÜƏLLİM EFFEKTİVLİYİ: MÜƏLLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN VƏ ŞAĞIRD NƏİLIYYƏTİNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ VƏ ARTIRILMASINDA MƏKTƏB RƏHBƏRLİYİNİN ROLUNUN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məktəb rəhbərliyi ümumi təhsil mənzərəsinin formalaşmasında və şagirdin uğurunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Effektiv məktəb liderləri müsbət məktəb mədəniyyətinin yaradılmasının, müəllimlərin inkişafının dəstəklənməsinin və nəticədə şagird nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasının hərəkətverici qüvvəsidir. Bu məqalə müəllimin effektivliyinin dəstəklənməsi və artırılmasında məktəb rəhbərliyinin əhəmiyyətini araşdırır və bu, şagird nəticələrinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Bu məqalə məktəb rəhbərliyinin xüsusiyyətlərini, müəllimin inkişafına təsirini və şagird nailiyyətlərinə daha geniş təsirləri araşdırır.

Açar sözlər: məktəb, liderlik, təhsil, müəllim, effektivlik.

The Role of School Leadership in Teacher Effectiveness

Effective school leadership lays the foundation for fostering a supportive and collaborative learning environment. School leaders set the tone for the school's culture and create a sense of purpose among teachers, students, and other stakeholders. They prioritize the professional growth of teachers and foster a climate of continuous improvement. By providing clear direction, encouragement, and support, school leaders empower teachers to thrive and contribute to student success.

Effective school leaders trust their teachers and provide them with autonomy in their instructional decisions. Recognizing that teachers are professionals who understand their students' needs best, school leaders empower teachers to make decisions about teaching methods, curriculum design, and classroom management. This autonomy not only boosts teacher morale but also leads to greater ownership and investment in the teaching process. Teachers who have the freedom to tailor their approaches to meet the unique needs of their students are more likely to be effective in their classrooms.

School leaders play a critical role in evaluating and providing feedback to teachers. Regular and constructive feedback helps teachers identify their strengths and areas for improvement. By offering ongoing support and guidance, school leaders help teachers grow and refine their instructional practices. A fair and transparent evaluation process encourages teachers to reflect on their teaching methods and make necessary adjustments to enhance their effectiveness.

Creating a Positive School Culture

School leaders have a profound impact on shaping the school's culture. A positive and inclusive school culture can enhance teacher motivation, job satisfaction, and overall well-being. A culture of respect, trust, and collaboration encourages teachers to take risks, innovate in the classroom, and seek opportunities for professional growth.

School culture refers to the shared values, beliefs, norms, and traditions that shape the behavior and interactions of everyone within the school community. It encompasses the relationships between students, teachers, administrators, parents, and support staff. A positive school culture is one where all members feel valued, safe, and respected, and where collaboration, empathy, and a growth mindset are encouraged.

Supporting Teacher Professional Development

Effective school leaders recognize the importance of ongoing professional development for teachers. They provide resources, training opportunities, and access to the latest research and best practices. Supporting teachers in their pursuit of professional growth not only benefits individual educators but also improves the overall quality of instruction in the school.

Teacher professional development is essential for ensuring that educators have the knowledge, skills, and resources to meet the evolving needs of their students and the demands of modern education. [1] Here are some key reasons why supporting teacher professional development is crucial:

Improving Instructional Practices: Effective professional development equips teachers with innovative instructional strategies and best practices. This, in turn, enhances the learning experience for students and fosters a dynamic and engaging classroom environment.

Addressing Student Diversity: In today's diverse classrooms, teachers encounter students with varying learning styles, abilities, and backgrounds. Professional development helps teachers gain the expertise to differentiate instruction and meet individual student needs effectively.

Adapting to Technological Advancements: Technology is rapidly transforming the education landscape. Professional development ensures that teachers are well-versed in utilizing educational technology to enhance teaching and learning experiences.

Promoting Lifelong Learning: Teachers are role models for lifelong learning. By engaging in continuous professional development, educators demonstrate the importance of learning and growing, inspiring their students to adopt the same mindset.

Promoting Shared Leadership

School leaders who encourage shared leadership empower teachers to take on leadership roles within their areas of expertise. This distributed leadership approach fosters a sense of ownership and autonomy among teachers, which can lead to increased job satisfaction and a greater commitment to the school's mission. Shared leadership, also known as distributed leadership, is a collaborative approach to school leadership that involves multiple stakeholders in decision-making processes. Instead of relying solely on the principal or administrators to make all decisions, shared leadership encourages teachers and staff to have a voice and take on leadership roles in their areas of expertise. [2] This approach recognizes that leadership is not limited to a specific role or position, but rather a collective effort to drive positive change and improve the overall school culture.

Characteristics of Effective School Leaders

Effective school leaders exhibit a range of characteristics that enable them to guide their schools toward success. [3] While individual leadership styles may vary, the following traits are often associated with effective school leaders:

Visionary Leadership: Effective school leaders have a clear vision for their school's future and communicate this vision to all stakeholders. They inspire others to rally behind common goals and work collaboratively to achieve them.

Strong Communication Skills: Successful leaders are adept at both listening and communicating effectively. They actively seek input from teachers, students, parents, and the community to make informed decisions and maintain transparent communication channels.

Emotional Intelligence: School leaders with high emotional intelligence can empathize with the needs and concerns of others. They are approachable, understanding, and able to provide support and encouragement when needed.

Instructional Leadership: Effective school leaders understand the intricacies of teaching and learning. They actively engage in educational research and instructional strategies to support and enhance teacher effectiveness.

Data-Driven Decision Making: School leaders use data to inform their decisions, identifying areas of improvement and implementing evidence-based practices to drive positive change.

Resilience and Adaptability: The educational landscape is constantly evolving, and effective school leaders demonstrate resilience and adaptability in the face of challenges.

These characteristics, combined with a genuine passion for education and a commitment to making a positive impact on the lives of students and teachers, make effective school leaders essential catalysts for creating successful learning environments and fostering student achievement.[4]

Impact of School Leadership on Teacher Effectiveness

The impact of school leadership on teacher effectiveness is profound and plays a crucial role in shaping the overall success of teachers and, consequently, the quality of education provided to students. Effective school leadership influences teacher morale, instructional practices, professional development opportunities, and overall job satisfaction. When school leaders prioritize teacher support, professional development, and a positive school culture, several significant impacts on teacher effectiveness emerge:

Improved Teacher Morale and Job Satisfaction: A supportive and encouraging school environment positively impacts teacher morale and job satisfaction. When teachers feel valued and supported, they are more likely to be engaged and committed to their roles, leading to better overall job performance.

Increased Teacher Collaboration: Effective school leaders promote collaboration among teachers, creating opportunities for sharing ideas, resources, and best practices. Collaboration fosters a sense of community among educators and can lead to the development of innovative teaching strategies.

Enhanced Instructional Practices: When school leaders prioritize professional development, teachers have access to the latest research, pedagogical methods, and instructional technologies. This knowledge empowers teachers to implement effective teaching practices that cater to diverse student needs.

Lower Teacher Turnover: A positive school culture and supportive leadership contribute to lower teacher turnover rates. Retaining experienced and skilled teachers is crucial for maintaining consistency and stability in the learning environment.[5]

Teacher Empowerment and Autonomy: School leaders who trust and empower teachers to make instructional decisions foster a sense of ownership and autonomy among educators. This empowerment can lead to increased job satisfaction and a greater commitment to student success.

The Connection between Teacher Effectiveness and Student Achievement

The classroom is where the magic of education happens, and at the heart of this magic are teachers. Teachers play a pivotal role in shaping the minds and futures of their students. The connection between teacher effectiveness and student achievement is a fundamental aspect of the educational landscape. Teacher effectiveness has a direct impact on student achievement. Research consistently demonstrates that highly effective teachers positively influence student learning outcomes. Effective teachers create engaging and challenging learning experiences, foster critical thinking and problem-solving skills, and build positive relationships with students, all of which contribute to improved student achievement.

Enhanced Learning Experiences: Effective teachers employ a variety of instructional strategies and learning activities that cater to diverse student needs and learning styles. They create an environment that encourages active participation, fosters creativity, and stimulates students' intellectual curiosity.[6]

Effective Instructional Strategies: Highly effective teachers employ evidence-based instructional strategies tailored to individual student needs. They differentiate instruction, provide timely feedback, and adapt their teaching methods to ensure all students can succeed.

Formative Assessment and Feedback: Effective teachers use formative assessment techniques to continuously monitor student progress. They provide timely and constructive feedback, allowing students to make improvements and grow academically.

Classroom Management and Discipline: Effective teachers establish a well-managed and disciplined classroom environment that supports learning and minimizes distractions. A positive classroom climate promotes student engagement and reduces behavioral issues.

Personalized Support: Effective teachers recognize and address the unique strengths and challenges of individual students. They provide personalized support and guidance to help students reach their full potential.

Student Motivation and Engagement: Skilled teachers inspire and motivate students to become active participants in their learning journey. When students are engaged, they are more likely to invest effort in their studies and achieve better results.

Building Relationships and Trust: Effective teachers build strong relationships with their students, creating a sense of trust and safety in the classroom. Students are more likely to take academic risks and seek help when needed in such a supportive environment.

Key Factors Contributing to Teacher Effectiveness

Several factors contribute to teacher effectiveness, and educational institutions can focus on these elements to nurture and support their teachers. [7] Some key factors include:

Professional Development: Continuous professional development opportunities help teachers stay up-to-date with the latest research, instructional methods, and technology integration, enhancing their teaching practices.

Teacher Preparation and Training: Comprehensive teacher preparation programs equip educators with the necessary knowledge and pedagogical skills to effectively manage their classrooms and meet student needs.

Supportive Leadership: Effective school leaders provide support and resources to teachers, create a positive school culture, and prioritize teacher development and well-being.

Collaboration and Peer Learning: Encouraging collaboration among teachers allows them to learn from each other's experiences, share best practices, and implement innovative teaching strategies.

Reflective Practices: Encouraging teachers to engage in self-reflection and continuously evaluate their teaching methods enables them to make improvements and refine their instructional practices. [8]

Implications for Creating a Thriving Learning Environment

The connection between teacher effectiveness and student achievement underscores the significance of creating a thriving learning environment. Educational institutions can take several steps to foster such an environment:

Investing in Teacher Professional Development: Prioritize and invest in ongoing professional development opportunities to empower teachers with the skills and knowledge to excel in their profession.[9]

Promoting Collaborative Learning Communities: Create opportunities for teachers to collaborate, share ideas, and engage in professional learning communities to collectively improve their instructional practices.

Supportive Leadership: School leaders should create a supportive and empowering environment for teachers. Provide resources, recognize achievements, and value teacher input in decision-making processes.

Monitoring Student Progress: Use formative assessment techniques to monitor student progress regularly. Provide timely feedback to guide students' learning journeys effectively.

Fostering Positive Teacher-Student Relationships: Emphasize the importance of positive teacher-student relationships and provide training on effective classroom management and student engagement.

The connection between teacher effectiveness and student achievement is a cornerstone of educational success. Effective teaching practices have a profound impact on student learning outcomes, contributing to enhanced academic performance and overall well-being. By investing in teacher professional development, creating a positive and supportive learning environment, and prioritizing collaboration and reflective practices, educational institutions can unlock the full potential of their teachers and students alike.[10] The journey towards educational excellence begins with empowering and supporting teachers, the catalysts for creating a brighter future for the next generation.

In conclusion, the role of school leadership in supporting and enhancing teacher effectiveness cannot be underestimated. Effective school leaders create a positive school culture, prioritize teacher professional development, and promote shared leadership. Their leadership traits and practices directly impact teacher morale, collaboration, instructional strategies, and overall effectiveness.

As a result, teacher effectiveness plays a critical role in influencing student achievement. Effective teachers contribute to improved student outcomes by employing evidence-based instructional strategies, creating engaging learning experiences, and building positive relationships with students.

To foster lasting positive change in education, it is crucial to recognize the importance of effective school leadership and its profound impact on teacher development and student achievement. By investing in strong leadership and supporting teachers, educational institutions can create an environment that nurtures the growth and success of both educators and students.

REFERENCES:

1. Day, C. (2007). What Being a Successful Principal Really Means: An International Perspective? *Educational Leadership and Administration*, 19: 13-24
2. Diamond, J.B., & Spillane, J.P. (2016). School leadership and management from a distributed perspective: A retrospective and prospective. *Management in Education*, 30(4): 147-154.
3. Babbie, E. (2007). The practice of social research. *Journal of Education Policy*, 22(2), 195-214
4. Barth, R.S. (1990) *Improving school form within: Teaches, parents, and principals can make a difference*, San Francisco: Jossey-Bass
5. Day, C. (2004). The Passion of Successful Leadership. *School Leadership and Management*, 24 (4), 425-437.
6. Eberts, R. W., & Stone, J. A. (1988). Student achievement in public schools: Do principals make a difference? *Economics of Education Review*, 7, 291-299.
7. Slater, C.L. (2011). Understanding Principal Leadership: An International Perspective and a Narrative Approach. *Management, Administration & Leadership*, 39(2): 219-227
8. Cotton, K. (2003). *Principals and Student Achievement*. Melbourne: Hawker Brownlow Education.
9. Yammarino, F. (2013). Leadership: Past, Present, and Future. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 20(2): 149-155.
10. Ovando, M., & Ramirez, A. (2007). Principals' instructional leadership within a teacher performance appraisal system: Enhancing students' academic success. *Journal of Personnel Evaluation in Education*, 20(1-2), 85-110.

UOT: 82:91-26;82:81`38

SEVDADAN CÜNUNLUĞA

Leyla MAHMUDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

lismayilova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Xüsusən klassik dövr ədəbiyyatındakı bir sıra obrazların timsalından bizə məlum olan *Məcnunluq* halı "cünun" kəliməsindən törənmiş bir ifadədir və "ağlını itirmək, dəli olmaq, ağı gizlənmiş, dəlirmək" kimi mənaları etiva edir. Bu kəlimənin ədəbiyyata inteqrasiyası, xüsusən də, təsəvvüf ədəbiyyatında yer alması və müxtəlif kontekslərdə fərqli arqumentlər baxımından mənalandırılması məqalənin əsas tədqiqat istiqamətidir. Qeyd edək ki, *cünunluğun* ədəbiyyata necə təzahür edildiyi, mənalandırıldığı, təstiqləndiyi, müəyyən obraz və hadisələrin təzahüründə doğmalaşdığı, çox maraqlı məqamlarla mahiyyətinin vacibliyinin ortaya çıxmasını tələb edir. Məhz bu baxımdan məqalədə vacib məqamlar açıqlanmış, cünunluğun bir konsept şəkilində özünü biruzə etdiyi hallar izah edilmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən başəri və ilahi eşqdən doğan *cünunluq halları*, qədim tibb elminin qaynaqlarında cünunluğun yaranma səbəbləri, ədəbiyyatda cünunun mövqeyi və üzə çıxma şəraiti bildirilmişdir. Bu məsələlər xüsusən dahi Fizulinin "Məcnun" obrazının fonunda ələ alınmışdır.

Açar sözlər: dəlilik, eşq, cünun, məcnun, ədəbiyyat.

ОТ ЛЮБВИ ДО БЕЗУМИЯ

РЕЗЮМЕ

Безумие, известное нам особенно на примере ряда персонажей литературы классического периода, представляет собой выражение, производное от слова «джунун» и означающее «потерять рассудок, сойти с ума, потерять рассудок», «сходить с ума». Основным направлением исследования статьи является интеграция этого слова в литературу, особенности его места в суфийской литературе и его значения с точки зрения различных аргументов в разных контекстах. Следует отметить, что то, как сумасшествие проявляется в литературе, интерпретируется, подтверждается, рождается в проявлении тех или иных образов и событий, требует выявления важности его сущности с весьма интересными моментами. Именно с этой точки зрения в статье раскрываются важные моменты и объясняются случаи, когда безумие проявляется как понятие. С учетом этой точки зрения сообщаются случаи безумия, возникающие из человеческой и божественной любви, причины возникновения безумия в источниках древней медицинской науки, положение безумия в литературе и условия его появления. Эти вопросы особенно затрагивались на фоне гениального персонажа Физули «Меджнун».

Ключевые слова: безумие, любовь, безумие, сумасшествие, литература.

FROM LOVE TO MADNESS

ABSTRACT

Insanity, a phenomenon that we are familiar with, can be traced back to the word "Jun," which means "to lose one's mind, to be crazy, to go crazy." In literature, especially in Sufism literature, the integration of this word is presented in different contexts. In this article, we explore the concept of madness through the lens of argumentative interpretation. We examine how madness is portrayed in literature, how it is interpreted, confirmed, and manifested through specific images and events. Through critical analysis, we address the significance of madness and its various forms, such as those arising from human and divine love, as well as the causes and positions of madness in literature and ancient medical science. Our discussion is mainly centered around the character "Majnun" in the literary works of the genius Fizuli.

Keywords: madness, love, junun, majnun, literature.

Giriş. “Cünunluq”- dəlilik, ağılı gizlənmiş” kimi mənalandırılan kəlimənin ədəbiyyatda-obrazlarda, müəyyən hadisələrin kontekstində, xarakterlərin tipində, duyğuların təzahüründə əksi müəyyən konsept şəkilində özünü biruzə verir. Cünunluğun ədəbiyyatda necə təzahür edildiyi, mənalandırıldığı, təsiqləndiyi, müəyyən obraz və hadisələrin təzahüründə doğmalaşdığı çox maraqlı məqamlarla mahiyyətinin vacibliyinin ortaya çıxmasını tələb edir.

Cünunluq, dəlilik, dəlilər çox zaman təhlükəli şəxs, mövqe kimi anlaşılır. Yaxşı, bizim düşüncəmizə görə kimdir məcnunlar? Yalnız ruhi tarazlığı yerində olmayan şəxslər, ya özünü cəmiyyətdən təcrid edib öz kimliyində, daxilində, ruhunun qabığına ərdəmlənmiş, dərinlənmiş, “olmuş” kimsələrdir? Sadə dillə desək, dərmanını psixoloqda, təbibdə tapan, ya vəhdəti-vücut olub ilahi ağıuşda tərki dünya olmaqla rahatlığa qovuşanlardı cünunlar?

Ədəbiyyatın “dəli qəhrəmları” həm qeyd edilən nöqtəyi-nəzərdən, həm də daha fərqli-batini məzmunlarda, daha çox eşqindən dəliyə dönmə, özündən getmə, huşunu itirmə, eşq hüznündən xəstəlik dərəcəsinə çatma, *məcnun* olub çöllərə düşmə və s. baxımından qiymətləndirilmişdir. Xüsusiyə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında *cünunu* cünun edən səbəblərin nə qədər fərqli və geniş olduğu aydın olur. Kəlimənin qrammatik xüsusiyyətlərinin fərqliliyinin təzahürləri obraz və ifadələrdə müxtəlif şəkillərdə görsənir və *cünunluq* ədəbiyyatda maraqlı, yadda qalan məqamlarla formalaşır, canlanır, hər baxımdan, geniş tədqiqatı labüd edir.

Cünun ədəbiyyata daxil olduqda istiqamətlər də fərqliləşir, *cünun* məcnunlaşır, sayısız səbəblərlə dəlilik formalaşır. Bəzən yazarın obrazı dəli olur, bəzən qələmi dəliləşir, bəzən isə bizim dəli bildiyimiz kəlimə metaforlaşaraq ədəbiyyatda bədiiləşir.

“Ağılı itirmək, dəli olmaq, gizlətmək”[3,səh.125] mənalarını etiva edən “*cünun*” kəlməsi, insan duyğularına və görmə xüsusiyyətinə uyğun olmayan mücərrəd məfhumlardan olub, bir məxluqatı ifadə edən ərəb dilindəki “*cinn*” sözündən törənmiş bir kəlimədir. Qeyd edək ki, ərəb dilinin qrammatik quruluşuna əsasən, söz və ondan törəyib-bablaşmış kəlimələr feil və icaçı baxımından paralel, lakin şəxsə mənsubluq baxımından xüsusi məna bildirir. Belə ki, kökü “*cənnə*” olan feilin ismi məfhulu “*məcnun*” kəliməsi şəklinə düşmüş, məna baxımından isə “dəli, azqın, ağılı gizlənmiş, divanə” kimi işlədilmidir.

“Cünun” kəliməsinin qrammatik, etimoloji, leksik ifadə vasitələrini, yaranma şəraitini, sosial məğzini fəlsəfi-irfani tutumunu, lüğəvi mənalandırılmasını və ifadə vasitələrini gözdən keçirərkən bir sıra maraqlı və fərqli mənaların ortaya çıxdığına şahid oluruq.

Ərəb dilinin ən böyük lüğətlərindən sayılan İbn Manzurun “Lisan əl- arab” adlı çoxcildli lüğətində bu sözə diqqət edərkən gördük ki, “*cənnə*” köklü sözlər digər ifadələrlə birləşərək və ya formasını dəyişərək bir şeyin üstünü örtmək-bürümək, basdırmaq, gizlətmək, ağılı itirib dəli olmaq, qəlb, cin (gözə görünməz), hər hansı bir şeyin başlanğıcı və sair kimi mənalandırılmışdır. Ayə, hədis və şeirlərdən gətirilmiş bir sıra nümunələr əsasında qrammatik xüsusiyyətlər də nəzərə alınmaqla son dərəcə aydın və geniş şəkildə şərh olunur, hər bir kəlimənin etiva etdiyi məna bütün çalarları ilə izah edilən lüğətdə “*Cənnə*” kəliməsi lüğətin 3-cü cildində yer alaraq müxtəlif nümunələrdə öz mənasını tapır. Məsələn, elə lüğətdə əksini tapan bir şer nümunəsində bu kəlimənin etiva etdiyi mənaya nəzər salaq:

فلم أر مثلي يستجن صباة من البين أو يبكي إلى غير واص

“Sevgidən uzaqlaşdığı, ona qovuşmadığı üçün özüm kimi dəli olan birini görmədim-deyərkən acı-acı ağlayır” [5,səh.218].

Burada şair Məzil Əl-Həzli “yəstəcinnə” sözünü “dəli olmaq” mənasında işlədib.

Qeyd olunan lüğətdə digər nümunələr əsasında da bu felinn kökü və müxtəlif formalarının mənaları izah edilir və beləliklə, gizli olmaq, görünməmək, üstünü örtmək(qəbir), ana bətnində gizli rüşeym, naməlum, gözəgörünməz və s. mənalar öz geniş izah və tərcüməsini tapmışdır.

Digər lüğətlərə diqqət etdikdə də, *cənnə*, *cünun*, *məcnun* kəlimələrinin oxşar mənalarını görə bilirik. “Osmanlıca-Türkce ansiklopedik luğət”də “cünun” kəliməsi “*dəlirmə, çıldırma, delilik*” [4, səh.167] “Büyük türkçə lüğəti”ndə “*cünun-cinnet, delilik, çıldırma, məcnunluk*” [2,səh.227], “TDV İslâm Ansiklopedisi”ndə “*akıl hastalığı, bir ehliyet ârızası*” [3. Səh.646], “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*dəlilik, dəli olma, dəlilik*”, [6,səh.315] “El-Mevarid” lüğətində “*Cunnə, cənnə- akli zail olmaq, delirmək*” [1,səh.247], “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə “*dəlilik*” [7,səh 72] kimi mənalandırılmasına rast gəlirik və bu oxşar mənalar da bizə cünunu tanımağa daha geniş imkanlar yaradır.

Cünunluq: ümumi şəkildə ifadə etsək, “əqli çatışmazlıq və ya ağılı gizlənmiş” kimi mənə alan dəlilik qeyri-iradi ruh halının təmsilçisi kimi məlumdur və bu hal cünunluq halı hesab edilir. Cünun halının daşıyıcıları isə “*məcnunlardır*”. Cünunluğu *zahiri* və *batini* olmaq üzrə iki qismə ayıra bilirik. Bu zaman zahiri mənə bəşəri eşqlə, batini mənə isə ilahi eşqlə əlaqəli olacaq. İstər zahiri, istərsə də batini səbəbdən yaranan cünunluq halı hər iki şəraitdə eyni oxşar hallarla müşahidə edilir. Belə ki, hər iki halda ağıl gizlənir, itir, qeyri-iradi davranışlar meydana çıxır. Ortaq xüsusiyyətlər var olsa da fərqli məqamlar da görülməlidir. Bəşəri eşq səbəbindən əqlədən məhrum olmaq, insanı insan edən şüurdan uzalaşmaq bəyənilməyən bir haldır. İlahi eşq səbəbindən ağılın qeyri - iradi olması isə həqiqətə qovuşmaq yoludur. Təsəvvüf alimlərinə görə həqiqətə çatmaq yolunda qıt olan ağıl insanı yalnız müəyyən mərhələyə kimi daşıya bilər. Bundan sora isə insanı idarə edən eşqdır.

Bu bölgünü davam etdirəsi olsaq Erasmusun müəllifi olduğu “*Deliliğe övgü*”adlı kitabında dəliliyə/cünunluğa verdiyi mənalara da diqqət etməliyik. Belə ki, Erasmus öz kitabında dəliliyi iki qismə ayıraraq birinci qismi “axirətin lənətlənmiş qızı”, digəri isə “qürurlanmağa layiq olan” dəlilik adlandırdığını görürük. O, ikinci mənayı “həyatın bütün işgəncələrini unuduran, həyatı həzz dəryalarına qarq edən şirin yuxu” kimi açıqlayır. Bu, ozanların, peyğəmbərlərin və aşıqlərin məcnunluğu/ dəliliyidir. Ona görə peyğəmbərlərin söz verdiği əbədi xoşbəxtlik ancak belə bir dəlilik sayəsində dadıla bilər [8, səh.143-144]. Erasmus bu ruh halınının ikinci mənasının üzərində duraraq dəliliklə bağlı fərqli düşüncələri dəyişdirməyə çalışır.

Foucault isə bu barədə yazarkən bu halın ifadə etdiyi qaranlıq kosmik təzahürləri bildirərək dəliliyi ruhu sıxıntılı qayğılarından xilas edən “şirin bir illüziya” kimi qeyd etmişdi [9, səh. 56-57].

Bəşəri eşqdən doğan cünunluq: Qədim tibb qaynaqlarına görə, insan bədəninə sağlamlığı orqanizimdəki dörd ana ünsürün (safra, dəm, balğam, sevda) balansda olması ilə əlaqəlidir. Bu ünsürlərdən hansısa birinin vücudumuzda artması və ya azalması nəticəsində

tarazlığı pozur və nəticədə müəyyən xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Şərqi böyük tətbiqi Əbu Əli İbn Sınanın beş hissəli “Əl-Qanun fit-tibb” kitabı orta əsrlərdə həm Şərq, həm də Qərbin tibbi sahəsində yazılmış ən dolğun, ən mükəmməl, tayı-bərabəri olmayan ensiklopedik əsər sayılır. Kitabın 3-4 və 5-ci hissəsində beyin infeksiyaları haqqında geniş məlumat verilərək onun müxtəlif növləri, duyğu hissələri və beyin sarsıntıları haqqda danışılır. Kitabda “cünun müfrit” adlanan dəlilik halı beyindəki sarı safradan qaynaqlanan sirsam adlı iltihabi prosesin nəticəsi olduğu bildirilmişdir [10,səh.47-49].

Klassik ədəbiyyatdakı ifadələrlə yanaşsaq cünunluğun/dəliliyin kökündə də adı çəkilən bu dörd mayedən biri olan “sevda”nın eşq ucbatından bədəndə artması dayanır. Sevdanın vücutda üstünlük təşkil etməsindən qaynaqlanan ağıl xəstəliyinə də “qara sevda” deyilir. Elə ədəbiyyatdakı qara sevda, sevdalı sözləri də buradan qaynaqlanır. Sevda eyni zamanda qəlbin ortasında yer alan və “habbetü’s -sevdâ, sevdâu’l-kalb, süveydâu’l-kalb” deyilən qara nöqtənin də adıdır. “Bəzən dəhşətli sevgi və şiddətli eşq səbəbindən bu qara nöqtə zədələnir, parçaları bütün vücutda dağılır. Məhz bu cür aşıqlərdə artıq ağıl, məntiq qalmır, həyatlarını dəlicəsinə eşqə həsr edirlər. Bunlara sevdalı (sevdâi) da deyilir” [11, Səh. 465]. Bu vəziyyətin adı “qara sevda”, nəticəsi isə melankolik ruh xəstəliyidir. Beləliklə, eşq duyğusu bu kimi insanlarda ağılı itirməyə qədər gətirib çıxarır [12,səh. 37].

Şərq tibbi kimi Qərbin tibb nümayəndələri də XVII yüzilliyin əvvəllərinə qədər eşq melankolikliyini bədəndəki sevda miqdarının artması ilə əlaqələndirmişdir. Sevda mayəsinin miqdarının artmasının bədəndə nə ilə nəticələndiyi isə bu cür açıqlayırdılar: melankolik hərəkətsizliklə müəyyən edilir, yəni qatılaşan qan beyində tıxanılıq yaradır.[9,səh.406]. Melankolik vəziyyət qəzəb, qayğı və hüzn, qaranlıq ruh halı, insanlardan qaçış, dərin yalnızlıq istəyinə sahib olan bir dəlilik halıdır [9, səh.392]. Buna görə də bu cür insanlar çox vaxt tək qalırlar və ətrafdakı insanlardan qaçırlar [9, səh. 389]. Eşqin insan bədəni kimyası üzərində etdiyi təsirlə bağlı ortaya çıxan və dərin bədbinliyə sürükləyən sevdanın digər xüsusiyyəti beyində baş qaldıran “mania” xəstəliyidir. Bu xəstəlik 30-il davam edən və melankoliya ilə paralel irəliləyən bir haldır. “Mania” melankolikdən sadəcə bir dərəcə ilə fərqlənir və Faucaulta görə, “mania”melankolik halın davamı, daha dərinləşmiş forması sayılır [9, səh.406]. Sevgisində səmimi olan, lakin ya ayrılıq, ya sevgilinin ondan uzaqlaşması ya da hansısa bir səbəbdən eşqini gizlətmək məcburiyyətində qaldığına görə, sevgililə görüşü mümkünsüz olan bir aşıq, sonda çarəsi olmayan xəstəliyə mübtəla olur, vücudu zəifləyir, əriyir, günü-gündən saralıb-solur, yatağa düşüb xəstə olur.

Eşqdən uzaqlaşmanın nəticəsində yaranana “sevda” mərhələsinə aid xüsusiyyətlərdən bəhs edən İbn Həzm, eşq ucbatından bu vəziyyətə düşən insanın cinlərin və pərilərin tələsinə düşəbiləcəyindən bəhs edərək: “Bu vəziyyət (ayrılıq), insanın ağılına sahib çıxa bilməməsi, ağılının başından çıxması, zehnin qarışması deməkdir. Belə olduqda həmin insan cinlərə, pərilərə təslim olar və cinnət keçirər.” [13, səh. 146]. Qeyd etdiyimiz bütün məlumatlardan məlum olduğu kimi sevda (qara sevda/aşk melankolikas) və “mania” eşqə görə bədəndə sevda mayəsinin artması nəticəsində ortaya çıxan və insanın hüznü ruhi vəziyyətə düşməsinə, yalnızlığa yönəlməsinə səbəb olan bir əqli xəstəlikdir. Ancaq bütün bunlar klassik ədəbiyyatda təspit etdiyimiz cünunluğun ilk mərhələsi olan “sevda”nın bəşəri eşqlə əlaqəli olan tərəfi və eyni zamanda zahiri mənasıdır və biz bunu ilahi eşq səviyyəsində “sövda”dan cünunluğa keçid başlanğıcı altında ələ almışıq. Bu zahiri mənanın altındakı

batini mənaya vara bilmək üçün bu xəstəliyi ortaya çıxaran “eşq” faktorunun “ilahi eşq” fonunun dərinliklərinə də baxmaq lazımdır.

İlahi eşqdən doğan cünunluq. Öncə “cin(pəri) vurma” anlayışına toxunaq. Əsərlərdə cinlərin çox gözəl və cazibəli qadın şəklində təsəvvür olunmuş obrazı, klassik ədəbiyyatda lirik qəhrəmanın vəsf edildiyi gözəl qadın obraz [14] kimi təsviri verilir. Zahirə mənada “cinlərin və pərilərin təsirindən halını dəyişmək” kimi işlədilər “və xalq arasında sevda mərhələsindən cünun/divanəlik mərhələsinə keçidin səbəblərindən biri sayılan “cin vurma”, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi klassik ədəbiyyatda məhz sevda məqamından cünun/divanəlik məqamına keçidi ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Ancaq zahirə mənada dəliliyin həqiqi mənasıyla bağlı olan bu söz, klassik ədəbiyyatda “sevgili”nin “pəri” şəklində ifadə edilməsinə görə “sevgililə qarşılaşmaq” mənasını daşıyır. Yəni ədəbiyyatda “pəri” metaforu bəşəri mənada bir sevgili üçün işlədilməklə yanaşı, eyni zamanda bəşəri gözəl şəklində təsvir edilən həqiqi Sevgili üçün də istifadə olunur. Bəşəri bir gözəl üçün işlədildikdə sevgilinin gözəlliyinə işarə edən “pəri” motivi real *Sevgili* (Allah) üçün işlədildikdə gözəllik faktoru ilə birlikdə digər xüsusiyyətləri də bildirir. Xüsusilə də, varlığı məlum olduğu halda, özünü heç kimə göstərməyərək sadəcə bəzi insanların gözünə görünmə və görüldüyü insanı da güzəlliyi və cazibəsi ilə özünə aşiq etmə kimi xüsusiyyəti olduğu üçün pəri, haqq Sevgilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır. Çünki pəri, necə ki sadəcə bəzi insanların gözünə görünürsə, həqiqi *Sevgilinin*, yəni Allahın varlığının idrakına varabilənlər də sadəcə bəzi insanlardır. Nəticə etibarlı ilə pərinin həqiqi Sevgiliyə xitabən işlədilməsi eyni zamanda “cin (pəri) vurması”nın, başqa bir sözlə sevdadan cünuna keçidin ilahi eşqlə əlaqəli boyutunu təşkil edir.

Sevda mərhələsindən cünun/divanəlik mərhələsinə keçidin “cin vurma” anlayışına bağlı olaraq verilməsinə və “pəri” ifadəsinə Fizulinin Leyli və Məcnun əsərində daha çox rast gəlirik. Klassik ədəbiyyatımızda təsəvvüf yönüylə seçilən dahi Füzulinin “Leyli və Məcnun” dastanının ifadə etdiyi mistik-irfani məzmun bütün islam ədəbiyyatına olduqca güclü təsir göstərərək, böyük bir ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilən “cünunluq” anlayışının yaranmasına bir növ fail oldu. Məcnun dedikdə sadəcə Qeys ibn Müləvvaha işarə edilsə də, bəzən bu sözün lüğəvi mənasının ifadə etdiyi məzmun nəzərdə tutulur ki, bu da cinlənmiş, içərisinə cin daxil olmuş deməkdir [15,səh. 25].

Buna keçməmişdən əvvəl Qeysin yaşadığı sevda mərhələsindən bəhs etməliyik. Ətrafdakı dedi-qodular səbəbindən anasının Leylanı danlaması, Leylanın isə eşqini gizli saxlamaq yolunu seçərək məktəbdən ayrılıb ev dustağı olması onların elə ayrılıqlarının başlanğıcı olduğu kimi Qeys üçün də sevda mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Əsərin sonuna qədər sevda ruhunda olan Qeysin nə melamet qorxusu nə də eşqini gizlətmək istəyi vardır. Onun bu sevdaya hakim olmasına əsas səbəb sadəcə hüzdür. Hər gün məktəbə gedib Leylanı görəcəyi fərəhi ilə yaşayan Qeys bir gün onu görmədikdə çox dərin üzüntü yaşayır və bundan sonra da bu hüznü, üzüntüsü ged-gedə dərinləşir. Hər an Leyla ilə birlikdə keçirdikləri anları xatırlayaraq fəryad qoparıb, ağlayır. Ayrılıq dərindən dözməyən aşiq çöllərə üz tutur, öz azadlığını təbiətin qoynunda tapır, dərindən dağa, ceyrana, göyərçinə söyləyir. Ətrafdakılar Qeysin bu hərəkətlərini başa düşməkdə aciz qalır. Hamı onu *Məcnun* - dəli adlandır.

*Söz müxtəsər ol əsiri-sevda,
Bir növ ilə oldu xəlqə rüsva*

*Kim, Qeys ikən, oldu adı Məcnun,
Əhvalını etdi qəm digərgun.*

[16, səh. 65]

Etdiyi ah və fəryadlara, davranışlarına və bir növ təcrid olunmasına görə *dəli* –“Məcnun” adıyla adlandırılmağa başlanılan Məcnunun sadəcə ad olaraq deyil, davranışları da cünunluğa keçidini təstiqləyirdi.

Əsərdən bir hissəyə nəzər salsaq Məcnunun yuxudan ayıldıqdan sonra Leylanın orada-reel həyatda olmadığını gördükdə artıq sevda mərtəbəsindən cünun mərtəbəsinə keçidinin “cin vurması” inancıyla əlaqəsi və bu məqamın “sevgili (Leyla)” üçün istifadəsi “peri” istiarəsi vasitəsilə əlaqəli olduğunu görürük:

*Gördü ki, nigardan nişan yox,
Bir cismi-füsürdə var, can yox.*

*Divanə qalib, pəri gedibdir,
Salıb onu dilbəri gedibdir*

[16, səh.69]

İstər edilən şərhlərdə, istər göstərilən nümunələrə, istərsə də növbəti tədqiqatlarda cünunluğun ədəbiyyatda əksinin çox geniş şəkildə ələ alınması və araşdırılmasının labüd olduğunu qənaətinə gəlinir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mevlut Sarı, El-Mevarid lüğəti. İstanbul: Bahar Yayınları, 1984.
2. Mehmet Doğan, Türkce büyük sözlük: Ankara. 2001.
3. TDV İslâm Ansiklopedisində: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988 (44 cilt + 2 ek cilt 16.855 madde)
4. Ferit Devellioğlu Osmanlıca-Türkce ansiklopedik lüğət, İş bankası kültür yayınları 2011, Ankara.
5. İbn Manzur, Lisan əl- arab, 3- cü cild, Beyrut, 1968
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.
7. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
8. Erasmus, “Deliliğe Övgü”, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
9. Michel Foucault, “Deliliğin tarixi” - Tərcümə edən-Mehmet Ali Kılıçbey İmge Kitab evi, 2006.
10. İbn-i Sina, “El-Kanun fi’t-Tıbb” (TIP PRENSİPLERİ): Eskiyei Yayınları, Ankara, 2021.
11. Süleyman Uludağ, “Tasavvuf Terimleri Sözlüğü”: Marifet Yayınları, İstanbul, 1999.
12. Alper Yusuf, Psikanaliz və Aşk: Çizgi Yayınları, İstanbul, 2003.
13. İbn Hazm, Güvecin Gerdanlığı (çev. Mahmut Kanık): İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
14. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/p%C9%99ri>
15. Nəzakət Məmmədli, Füzulinin Leyli və Məcnun əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi: Elm və təhsil, Bakı-2011
16. Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005

UOT:821.111(73)

“ERNEST HEMINQUEYİN “ƏLVİDA, SİLAH!” ƏSƏRİNDƏ KATRİN OBRAZININ MƏNƏVİ FACİƏSİ”

AYTAC OSMANOVA SƏHRAB qızı

BAKİ MÜHƏNDİSLİK UNİVERSİTETİ

ayosmanova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Tədqiqatın əsas məqsədi Ernest Heminqueyin “Əlvida, silah!” əsərində Katrin obrazının mənəvi faciəsinin təhlilinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi söz və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodları əsasında yerinə yetirilmişdir. Araşdırmada Ernest Heminqueyin “Əlvida, silah!” əsərində Katrin obrazının mənəvi faciəsi sistemləşdirilərək kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Həmçinin tədqiqatda müasir zamanda mənəvi faciə obrazının müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, bir çox vəziyyətlər analiz edilmişdir. Araşdırma daxilində təhlil olunmuş sözügedən əsərin problem baxımından nəzəri təhlili onu göstərir ki, XX əsrin birinci yarısında Birinci Dünya müharibəsindən sonra, müharibədən geri dönmüş əsgərlərin mədəni və mənəvi dəyərlərinə şübhə hissi bədii ifadə doğurur. Analiz daxilində Ernest Heminqueyin “Əlvida, silah!” əsərində Katrin obrazının mənəvi faciəsi təhlil edilmiş, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, həmçinin bu əsərdə istifadəsi müəyyən olunaraq bu obrazın digər xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri mövzu ilə bağlı olan yerli ədəbiyyatların azlıq təşkil etməsidir. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən müəllimlər, tələbələr və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilirlər.

Açar sözlər: Ernest Heminquey, əlvida, silah, Katrin, obraz, mənəvi faciə.

МОРАЛЬНАЯ ТРАГЕДИЯ ГЕРОИНИ КЭТРИН В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЭРНЕСТА ХЕМИНГУЭЯ «ПРОЩАЙ, ОРУЖИЕ!»

РЕЗЮМЕ

Основная цель исследования сосредоточена на анализе моральной трагедии героини Кэтрин в произведении Эрнеста Хемингуэя «Прощай, оружие!» Исследовательская работа выполнялась на основе таких методов исследования, как лексика и логическое обобщение. В исследовании систематизирована и всесторонне проанализирована нравственная трагедия героини Кэтрин в произведении Эрнеста Хемингуэя «Прощай, оружие!». Также в исследовании было проанализировано множество ситуаций, содержащих различные черты образа нравственной трагедии в современное время. Теоретический анализ упомянутого произведения, проанализированный в исследовании, показывает, что в первой половине XX века, после Первой мировой войны, сомнение в культурно-нравственных ценностях солдат, вернувшихся с войны, породило художественное выражение. В рамках исследования проанализирована нравственная трагедия образа Кэтрин в произведении Эрнеста Хемингуэя «Прощай, оружие!», изучены ее уникальные черты, определено ее использование в этом произведении и отмечены другие особенности этого персонажа. Ограничениями исследования является нехватка местной литературы по этому вопросу. Практическая значимость статьи заключается в том, что она может быть использована преподавателями, студентами и широкой общественностью.

Ключевые слова: Эрнест Хемингуэй, прощание, пистолет, Кэтрин, образ, моральная трагедия.

"THE MORAL TRAGEDY OF CATHERINE'S CHARACTER IN ERNEST HEMINGWAY'S "A FAREWELL TO ARMS!"

ABSTRACT

The main goal of the research is focused on the analysis of the moral tragedy of Catherine's character in Ernest Hemingway's "Farewell, Arms!" The research work was performed on the basis of research methods such as vocabulary and logical generalization. In the study, the moral tragedy of Catherine's character in Ernest Hemingway's "Farewell, Arms!" was systematized and comprehensively analyzed. Also, in the research, many situations containing various features of the image of moral tragedy in modern times were analyzed. The theoretical analysis of the mentioned work analyzed in the study shows that in the first half of the 20th century,

after the First World War, the doubt about the cultural and moral values of the soldiers who returned from the war gave rise to artistic expression. Within the study, the moral tragedy of Catherine's character in Ernest Hemingway's "Farewell, Arms!" was analyzed, her unique features were studied, and her use in this work was determined and other features of this character were noted. The limitations of the study are the paucity of local literature on the subject. The practical importance of the article is that it can be used by teachers, students and the general public.

Key words: Ernest Hemingway, farewell, gun, Catherine, image, moral tragedy.

Əsas hissə

1929-cu ildə Ernest Hemingueyin "Əlvida, silah!" əsəri nəşr olunduğu zaman o, qısa müddətdə Amerika ictimaiyyətinin təxəyyülünə dərin izlər salmış və sonralar 20-ci əsrin ən çox oxunan müharibə romanlarından, xüsusən Birinci Dünya Müharibəsi romanlarından birinə çevrilmişdir [1, s.324]. Müharibədən sonrakı onilliyin sonunda gəlişi ilə "Əlvida, silah " əslində öz daxili mənasını yekunlaşdırmış və diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Roman müharibədən sonrakı nəslin haradan gəldiklərini və hansı çətinliklərdən keçdiklərini göstərən ədəbi ifadəyə çevrilmişdir. Sözügedən əsər tənqidçilər tərəfindən müharibə mövzusunda yazılmış ən orijinal əsər kimi qəbul edilirdi. Heminguey ümumiyyətlə müharibəyə gələn, onun tərəfindən formalaşan və müharibə başa çatdıqdan sonra belə özünü tərxis olunmuş kimi hiss edən müasirlərini nəzərdən keçirməkdə digər müəlliflərdən qat-qat üstün olması ilə tanınırdı. "Əlvida, silah!" Hemingueyin ilk ən çox satılan və oxucuların qısa müddətdə rəğbətini qazanmış kitabı olmuşdur. Kitabın nəşri onun müasir Amerika yazıçısı kimi nüfuzunu möhkəmləndirmişdir.

"Əlvida, silah!" əsəri xarici təfərrüatlarına görə daha çox avtobioqrafik görünürdü. Bu, 1918-ci ildə müharibəyə gedən, İtaliyada təcili yardım xidmətinə könüllü olaraq gedən, ağır yaralanan müəllifin təcrübəsindən irəli gəlir. Roman, ümumiyyətlə, Hemingueyin həyatını və müharibə zamanı və müharibədən sonra əldə etdiyi ədəbi təcrübəsini ümumiləşdirir [2. s, 301].

"Əlvida, Silah!" ilk növbədə, Birinci Dünya Müharibəsi, onun dəhşətləri, qəddarlığı, faciəsi və mənasızlığı haqqında acı həqiqəti açır. Həmişə başa düşülməyən səbəblərə görə onunla mübarizə apararlardan və həyatları müharibə mexanizmi tərəfindən dramatik şəkildə pozulanlardan bəhs edir. Hemingueyin bu kitabı Amerikalı bir könüllünün qorxusunu, yoldaşlığını, cəsarətini və İtaliyada tanış olduğu insanları təsvir edir. Əsər ümumiyyətlə müharibə romanı kimi tanınsa da, Ernest Heminguey oxucularına müharibədə tanış olan və bu səbəbdən dözülməz izzətlər çəkən iki insanın olduqca dramatik sevgi hekayəsini təqdim edir [3. s, 301].

Təxminən bir əsrdir ki, Hemingueyin romanında müharibə fonunda cərəyan edən sevgi münasibətlərinin ədəbi əksi yazıçının şah əsərindən təsirlənən bioqraflar, tənqidçilər və ekspertlər tərəfindən təqdim olunan çoxsaylı yazıların diqqət mərkəzində saxlanılır. Mənbələri və baxışları çox müxtəlif olmaqla, onlar davamlı olaraq həm oxucular, həm də yazıçı çevrələri arasında əsərin aktuallığını əks etdirirlər. Bu gün də onlar romanın mətninə, eləcə də onun tarixi, sosial, əxlaqi və psixoloji kontekstlərinin spesifik və dəstəkləyici roluna tez-tez öz mübahisəli yanaşmalarını təqdim etməyə və mübadilə etməyə davam edirlər. Lakin müəllifin öz personajlarını, onların hissələrini və davranışlarını təsvir etmək üçün istifadə etdiyi ədəbi və yazı tərzini nəzərdən keçirməyə çalışarkən, üslubu tərifləmək əsasən yekdillikdir.

E.Heminquey sadəcə yazıçı deyildi, o, bütün həyatını gender yaradıcılığı ilə məşğul olmaqla, kitablarda əsl kişi obrazları yaratmaqla, həyatda öz qəhrəmanlarını yamsılamaqla keçirib. Beləliklə, yazıcının həyatı və yaradıcılığı daim qarşılıqlı zənginləşirdi. “Əlvida, silah!” romanı avtobioqrafikdir, xüsusən də sevgi xətti ilə bağlıdır. Baş qəhrəmanın prototipi tibb bacısı idi. O, xəstəxanada yaralı Heminqueyə qulluq edir və yaş fərqinə baxmayaraq onun həyat yoldaşı olacağına söz verir, lakin sonra onun ardınca ABŞ-a getməkdən imtina edir və başqası ilə evlənir [4. s, 143].

Romanın süjetinə gəlinə, o, kifayət qədər maraqlı və kifayət qədər sadədir. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı İtaliya təcili yardım xidmətində amerikalı leytenant olan Frederik Henrinin hekayəsindən bəhs olunur. O, tibb bacısı Katrin Barkliyə aşıq olur və o, öz hisslərini biruzə verir. Henri yaralananda Katrinin ona qulluq etdiyi xəstəxanaya göndərilir. Frederik orada müalicə alaraq sağalır. Sonra Katrin hamilə olduğunu etiraf edir. Henri cəbhəyə qayıdır və fəlakətli geri çəkilişin şahidi olur.

Leytenant Fredrik Henri və ingilis tibb bacısı Katrin Barklinin məhəbbəti qəddar və qeyri-insani görünüşü ilə müharibənin saf və cəsur antitezası kimi iztirablar və qanlı döyüşlər arasında yaranır. Qəddar hərbi hadisələr fonunda qəhrəmanlarda ən real və güclü hisslər yaranır. Henri deyirdi: “Allah bilir, mən ona aşıq olmaq istəmirdim. Heç kimə aşıq olmaq istəmirdim. Amma, Allah bilir ki, mən aşıq oldum və Milan xəstəxanasında çarpayuya uzandım və beynimdə hər cür fikir fırlanırdı və özümü heyrətamiz dərəcədə yaxşı hiss edirdim...”

Fredrik Henrinin ilk yarası ona böyük fiziki və mənəvi ziyan vurur, bundan sonra o, müalicə almalıdır. Ancaq Frederikə həyatının qısa bir dövrünü sevgilisi ilə birlikdə yaşamaq imkanı verən də məhz bu haldır. Heminquey personajlar üçün unudulmaz və oxucularda təəssürat yaradan heyrətamiz sevgi yayı təsvir edir. Həmin vaxt ölkədə baş verən hadisələr dəhşətli idi. Bununla belə, qəhrəmanlar bir neçə ayı qarşılıqlı anlaşma, narahatlıqlar, kiçik diqqət əlamətləri və böyük xoşbəxtliklə dolu keçirməyi bacardılar.

Amma müharibənin sevgi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Leytenant cəbhəyə qayıtmağa və vəzifəsini yerinə yetirməyə davam etməyə məcbur olur. Hərbi işlər getdikcə pisləşir və leytenant Henri ən dəhşətli şəraitdə sağ qalması bacarır. Bu dövrdə gələcəyə olan bütün ümidlər və bütün düşüncələr sevgilisi ilə bağlıdır. “Kaş mənim əzizim keçib-gedən buludla gəlsəydi. Yekaterinamı yanıma gətir, külək.”. Qəhrəmanın daxili monoloqunda lakonik, lakin çox tutumlu bir metafora var ki, burada o, müharibəni təcəssüm etdirir.

Frederik müharibədə iştirakını dayandırmaq qərarına gəlir və onun əsas məqsədi sevgisini və doğmamış övladını xilas etmək olur. Qəhrəmanlar müharibədə iştirak etməyən bir ölkəyə qaçmağa qərar verirlər. Nə həbs olunmaq təhlükəsindən, nə də öhdəsindən gəlməli olduqları çətinliklərdən qorxmurlar. Oraya çatmaq üçün hər şeyə hazırlaşırlar, çünki əsas odur ki, onlar birlikdədirlər.

Onun fərariliyinin üzə çıxacağından və həbs olunacağından, sonra isə müharibə cinayətlərinin məhkəməsi ilə nəticələnməyindən qorxaraq, Katrinlə birlikdə İsveçrəyə qaçır. Uşaqlarını dünyaya gətirmək üçün Lozannaya gəlirlər. Romanın iki əsas qəhrəmanı Frederik Henri və Katrin Barkli bir çox tənqidçilər tərəfindən müharibə dövrünün Romeo və Cülyettası kimi baxılır, onların həyatı sadəcə müharibə ilə deyil, daha çox müharibədə həlak olanlar kimi başa düşülür.

1915-ci ilin yayında italyanlar müharibəyə yenidən qədəm qoyurlar və romanın hekayəçisi və qəhrəmanı, Romada yaşayan və memarlıq təhsili alan amerikalı Frederik Henri leytenant rütbəsində İtaliya ordusuna qatılır. O, Şimali İtaliya cəbhəsində təcili yardım sürücülərinə cavabdeh olur. Romanın əvvəlində əsl itki yaşamadığı üçün müharibənin qorxulu, lakin zəruri olduğuna inanır.

Frederik, cəbhə bölgəsində əsgərlərin öldüyü müharibə pandemoniyası arasında Katrinlə görüşür. Onların münasibətləri, sadəcə çox da ciddi olmayan münasibətlər əsasında başlayır. Lakin o, mümkün bir ciddi münasibət barədə heç bir fikri olmadan sadəcə onun xarici görünüşünə vurulur. Sonra Fredrik onun gözəlliyini və cazibəsini hiss edir və ona aşıq olur.

Frederik Katrinlə görüşə çıxır və onların münasibətləri başlayır. O, bunu xaricdə ingilisdilli bir qızla keçirə biləcəyi bir növ əyləncə kimi görür. Lakin yaralanandan sonra istər-istəməz, özündən də asılı olmayaraq Katrinə aşıq olur.

Katrin romanda statik bir personajdır, yəni o, heç bir böyük transformasiyaya məruz qalmır. Görünür, o, hekayə başlamazdan əvvəl böyüməsini və dəyişimini etmişdir. Yazıçının Henri ilə dramatik kontrast yaratmaq üçün Katrindən istifadə etməsi - onun hələ nə qədər öyrənməli və inkişaf etməli olduğunu bizə göstərmək üçün - birlikdə paylaşıqları ilk səhnədən başlayır. Henri hələ də uşaq oyunları oynayır, məsələn, sevmədiyi zaman ona onu sevdiyini söyləmək kimi yalanlar və s. Katrin tək-cə Henrinin irəliləyişlərinə müqavimət göstərmir, o, onun oyun oynadığını bildiyini ortaya qoyur. "Məni sevdiyini iddia etmək lazım deyil" deyən Katrin ilk dəfə görüldüyündən daha da müdrik olduğunu sübut edir - dünyanın yollarında asanlıqla aldanan Henridən daha müdrik olduğunu ortaya qoyurdu.

Katrin mütəşəkkil dini və imanını rədd edirdi və heç bir dininin olmadığını deyirdi. O, müəyyən, sarsılmaz bir dəyər sistemi ilə yaşayır və onun dəyər verdiyi amil sevgi idi. Milanda birlikdə keçirdikləri çoxsaylı gecələrdən birində cütlük Henrinin istədiyi, lakin Katrinin praktik səbəblərə görə müqavimət göstərən evliliyi müzakirə edilir. Döyüş sahəsindəki təcrübəsinə baxmayaraq, bu, onların ayrılmasını tələb edirdi.

Katrin həmçinin kitabın sonunda doğum etmək üçün getdiyi xəstəxanaya onu qəbul edən tibb bacısına hər hansı bir rəsmi dini mənsubiyyətinin olmadığını deyir. Henri də özünü aqnostik adlandırır və buna baxmayaraq, demək olar ki, hər kəs kimi Henri Katrinin yaxınlaşan ölümündə çarəsizliyi ilə Allahla sövdələşməyə çalışırdı. Katrin isə öz əqidəsinin ciddiyyətini saxlayırdı.

Romanın çox hissəsi üçün Katrin həm də Henridən daha inkişaf etmiş bir Heminqey qəhrəmanıdır, təvazökar və doğrudur. Hamiləliyinə baxmayaraq, o, tək-cə noyabr gecəsində qayıqda gəzmir, həm də çətiri yelkən kimi tutmağı təklif edirdi. Əhəmiyyətli bir cəhəti ondan ibarət idi ki, Katrin həlak olanda onun cəsarətinə şübhə olunmurdu.

Mövzunun ümumi olaraq və Katrin baxımından təhlilinə diqqət yetirək. Müharibə E.Heminqeyin yaradıcılığında əsas mövzulardan biridir. Təbii ki, yazıçının döyüş əsərlərinin qəhrəmanları kişilərdir, lakin E.Heminqeyin yazıçı kimi yaradıcılığının bir xüsusiyyəti onun "müharibədə məhəbbət" mövzusuna daim müraciət etməsidir ki, bu da onu çox mövzu və süjetlərin yaradıcısına çevirir.

Katrinin qeysəriyyə əməliyyatından sonra ölümü yazıçının bir növ ilk məhəbbətindən qisası idi. İndi E.Heminqeyin öz qəhrəmanının obrazını necə yaratdığına nəzər salaq. Qeyd

edək ki, iyirminci əsrin birinci yarısında sevgi və nikahdan əvvəl münasibət mövzusunun qaldırıldığı bir çox əsərlər yazılıb. Müharibədən əvvəlki Amerika cəmiyyətinin nümayəndələri nümayiş etdirdilər ki, nikahdan əvvəl münasibət cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələri üçün mütləq bir tabu idi və qeyri-qanuni uşağın doğulması qadını avtomatik olaraq kənarı qoyurdu.

Katrin E.Heminqueyin az qala inqilabçı obrazı kimi görünür. E.Heminqueyin əsl realist yazıçı kimi davranışı onu bu obrazın faciəli keçmişi ilə əlaqələndirməyə çalışmasına səbəb olur. Katrinin uşaqlıqdan tanıdığı və sevdiyi nişanlısının müharibədə ölümünü vurğulamasından görünür ki, müəllif oxucunu inandırmaq istəyir ki, bu kədərli təcrübə qızı iyirminci əsrin birinci yarısında qadınların davranış qaydalarını pozmağa məcbur edir.

XX əsrin birinci yarısında görüşdüləri gün Katrin ölmüş nişanlısının əsasını Frederik Henriyə göstərir və deyir: "Onun üçün nəsə etmək istəyirdim. Mən belə şeylərə əhəmiyyət verməmişəm, istəsəydi, hər şeyə sahib ola bilərdi. İstədiyi hər şeyə sahib ola bilərdi, kaş mən başa düşəydim. Onunla evlənərdim, ya da belə. İndi mən bütün bunları başa düşürəm. Amma sonra o, döyüşə gəldi, mən heç nə başa düşmədim." [5. s, 110].

Qız kifayət qədər şəffaf şəkildə gəncə eyham vurur ki, müharibədə bu kimi proseslərin vaxtını uzatmağın mənası yoxdur, üstəlik, bunu açıq şəkildə bildirir. Nikahdan əvvəl Katrin ona sevgisini etiraf edir və bu Frederik Henrini tamamilə şoka salır: "Mən qərara gəldim ki, o, bir az dəli olmalıdır" [6. s, 59].

Həqiqətən də belə davranış qadına xas deyil, ənənəvi olaraq qadın gözləmə mövqeyi tutur və münasibətlərin inkişafında təşəbbüs kişiyyə məxsus olur. Amma digər tərəfdən, hansı kişi belə aşkar əlamətlərdən imtina edərdi. Yaralı Frederikin yatdığı və Katrinin işə gəldiyi xəstəxanada görüş onların sevgili olmaları ilə başa çatır. Bu səhnə təkcə onların münasibətlərinin inkişafı baxımından önəmli deyil, maraqlıdır, çünki personajlar özlərini ənənəvi modellərə uyğun aparırlar, yəni, təşəbbüs kişidən gəlir, qız isə onun hələ də xəstə olduğundan, onlara müdaxilə oluna biləcəyindən qorxur, bir neçə dəfə onu sevib-sevmədiyini soruşur, lakin Frederik cavab verməkdən yayınır.

Qəhrəmanlar yaxınlaşdıqdan sonra biz Katrin obrazında E.Heminqueyin birbaşa izah etmədiyi, lakin onun ideal sevgilini kişi nöqtəyi-nəzərindən təsvir etmək istəyinə tam uyğun gələn bəzi transformasiyaları müşahidə edirik. Katrin hər şeydən əvvəl öz şəxsiyyətindən imtina etdiyini və sevdiyinə kölə olmağını daim bəyan edir: "Mən" yoxdur. Mən sənsən".

Yalnız Frederik Henrinin maraqları ilə yaşamaq arzusu Katrini o həddə çatdırır ki, o, nəhayət, özünü qoruma instinktini itirir (o, bütün gecəni xəstəxanada növbətçilik edir). Fridrikin nahar edib-ətmədiyini, onu və həkimi bu qədər problemə salmaqda özünü günahlandırır. Katrinin uşağın gələcəyinə münasibəti də çox göstəricidir. Hamiləliyini öyrəndikdən sonra ilk etməyə çalışdığı şey uşağı salmaq idi. " Mən hər şeyi etdim.Hər şeyi sınađım, amma heç nə kömək etmir." [6. s, 71]

O, Frederikə bu barədə danışmaq istəmirdi, çünki bu, onu küsdürəcək və ya həyəcanlandıracaqdı. Hamiləlikdən heç bir sevinc yaşamır, sağlamlığına əhəmiyyət vermir, uşağa əşyalar almaqda maraqlı deyildi. Ölümündən əvvəl (ölməkdə olduğunu başa düşür, amma müəllif uşağın ölü doğulduğunu bildiyini bizə demir) Katrin yalnız Frederikdən narahat idi, uşaq haqqında bir söz demirdi. O, bir ana kimi özündən tamamilə xəbərsizdir və o, Fredrikin sevgilisi rolunda özünü həyata keçirməyə diqqət yetirir.

Qəhrəman, övladında olduğu kimi evlilik kimi rəsmiliklərlə də az maraqlanır: "Niyə indi evlənməliyik? Artıq evliyik. Artıq evlənə bilmərik" [5. s, 63]. Katrin Frederikin hər an ölə biləcəyindən və övladının qeyri-qanuni olacağından qətiyyənlə narahat deyil, baxmayaraq ki, ictimai rəy (məsələn, onun həmkarı Ellen Fergussonun təmsalında) nikahdankənar uşaq dünyaya gətirmək heç də yaxşı deyildi və bu bir qız üçün biabırçılıq idi.

Heminqueyin yaratdığı Katrin obrazı o dövrün ədəbiyyatında qadın təsvirinin bütün qanunlarını pozur, o, münasibətlərdə təşəbbüskarlıq edir, yaxınlığa asanlıqla razılaşıb, rəsmi nikah tələb etmirdi. E.Heminqueydən əvvəl belə səciyyələndirmə kifayət qədər mənfi olardı, lakin yazıçının özünün nöqtəyi-nəzərindən, Katrin ideal sevgilidir və qadın məhz belə olmalıdır. Katrin obrazı realizm qanunlarına uyğun gəlmir, lakin kişilərin nə istədiyi sualına birmənalı cavab verir. E.Heminqueyin "Əlvida, silah!" romanı qadınlara güclü kişi baxışını təmsil edir.

Müharibə roman qəhrəmanlarının görüşünü təyin edir, müharibə onları dinclikdən məhrum edir və müharibə davamlı olaraq münasibətlərinin inkişafına təkan verir. Fredrik Henri obrazı üçün əvvəlcə sevgidən söhbət belə getmir onda yalnız "hərbi" ruhda bir əlaqə qurmaq istəyi var. Ancaq Katrinin vəziyyəti daha mürəkkəb, bəlkə də bir qədər ağırlı olur. Yaşadığı zehni travma Henrinin ruhi sarsıntısından daha dərin və daha kəskindir. Fəlakət onu əvvəlki fikirlərini itirməsinə gətirib çıxarmışdır. Katrin üçün Henriyə məhəbbət bəlkə də xilasın yeganə lövbəridir və buna görə də onun davranışı psixoloji cəhətdən tamamilə başa düşüləndir. Lakin Henri çox tezliklə zabitin tibb bacısı ilə münasibətindən uzaqlaşır. Bu gedişin kökləri yalnız münasibətlərinin inkişafında deyil, həm də xarici şəraitdə çox açıq şəkildə açılır.

Hərbi və lirik cizgilərin bir-birinə bağlılığı hətta sadə hadisələr ardıcılığında da özünü göstərir. Katrinlə görüşlər həmişə cəbhə epizodları ilə kəşisir və hər dəfə Katrin və Henrinin bir-birinə daha ciddi münasibətinin ortaya çıxması daha əhəmiyyətli, daha ciddi hərbi epizodla paralel aparılır. Hərbçilərin lirik planının dəyişməsinin qanunauyğunluğu, beləliklə, sintez qanunlarına uyğun əsaslı məna kəsb edir. Təəccüblüdür ki, Henri ilk dəfə Katrin üçün ciddi bir şey hiss etdikdən sonra təcili yardım maşınlarının sürücüləri ilə mənalı söhbət gədir. Söhbət başqasının üzərinə düşəndə öz "vəzifəsini" pozmağa hazır olan Henri rəsmi təbliğatın bayağı arqumentləri ilə əsgərlərinə təsir göstərməyə çalışır, lakin özü üçün belə onlar tamamilə inandırıcı görünmürdü.

Aşıqların söhbətlərində müharibə daim özünü xatırladır. Oların xəyalı müharibənin dəhşətləri arxasında qorxunc görünür. Katrin isə unudulmuş əxlaq normalarından tamamilə imtina edərək, Henrinin qaçılmaz olaraq cəbhəyə qayıdışı barədə fikirlərdən gizlənməyə çalışır. Əxlaqi kateqoriyalar, sevgi, sədaqət, cəbhəyə qayıtmaq ehtiyacı XVIII fəslin sonunda birləşir. Təəccüblü deyil ki, növbəti fəsil bir qədər rahatlıq təmin edən qəti şəkildə sakit bir tonda başlayır. Lakin XIX fəslin sonunda ritmik sakitlik yenidən pozulur, gərginlik artır və bu ritmik nəbz eyni müqayisənin təkrarında qeyd olunan effekti verir.

Xatırladaq ki, İsveçrədə olan zamanlar gənclər birlikdə gələcəklərini planlaşdırmaq üçün bir neçə ay keçirdikləri vaxtda, onların xoşbəxtliyi yarımçıq qalmışdı. Onların sevgisi lap əvvəldən faciəli əzab hissi ilə dolu idi, çünki müharibədə, əzab, qan və ölüm arasında sevgi qaçılmaz faciədir. Katrin daha əvvəl sevgilisinə etiraf edəndə belə bir hiss keçirdi: "Düşünürəm ki, bizim üçün ən pis şey olacaq."

Romanda sevgi mövzusu müharibənin qeyri-insani mahiyyətini, ümumbəşəri iztirab və ölüm şəraitində şəxsi xoşbəxtliyə nail olmağın mümkünsüzlüyünü vurğulamaq məqsədi daşıyır. Baş qəhrəmanın bağladığı ayrı sülh ona və sevgilisinə Katrinin qabaqcadan gördüyü faciəli sonndan qaçmağa kömək etmir. Qəhrəmanların şəxsi xoşbəxtliyinin dağılması müharibəyə səbəb olan qeyri-insani ictimai sistemin təbii nəticəsidir. Hər bir insanın şəxsi xoşbəxtlik hüququnun təsdiqi yazıçının insan həyatının mənasını yenidən düşünməsinin mahiyyətini təşkil edir.

Cəbhənin ağır sınaqlarından keçmiş amerikalı leytenant Frederik Henri qətləmin mənasızlığını dərk edir. Onun sevdiyi qadını, Katrini itirməsi ilə üst-üstə düşən ayıqlığı onu "ayrı sülh" bağlamağa qərar verir. Bu müharibədə iştirakının səhvini və bundan "sivil" şəkildə çıxış yolunun olmadığını anlayan Henri fərarilik etmək qərarına gəlir. Yaşamaq hüququnu fəal şəkildə müdafiə edir. Ordudan qaçır, bölmələrindən azan hər kəsi güllələyən sahə jandarmının dəhşətli şübhəsindən, düşüncələrə mane olan çəşqinlik və absurdluqdan qaçır.

Uşağın və Katrinin ölümü Henrinin xoşbəxtliyə, real həyata olan ümidlərinin tamamilə məhv olduğunu vurğulayır. Amma romanın kədərli sonunun yeganə mənası bu deyil. Katrinin ölümü həm də Henrinin silahlarla vidalaşdıqdan sonra can atdığı həyat idealının çökməsi deməkdir. Onun cəmiyyətdən şəxsi xoşbəxtlik dünyasına qaçmaq cəhdi uğursuz oldu.

Sanitariya xidmətinin leytenantı Amerikalı Henri cəbhəyə gələrək illüziyaların itirilməsi prosesini, müharibədə dərin məyusluq prosesini yaşayır. Kitabda müharibənin kəskin pislənməsi var, lakin oradakı etiraz fərdi xarakter daşıyır. Leytenant Henri silahı ilə vidalaşır və İsveçrəyə gedir. Amma şəxsi həyata bu çəkiliş faciəvi şəkildə göstərilir. Müharibənin kəskin ziddiyyəti leytenantın Katrin Barkliyə olan sevgisidir. Hər ikisi müharibənin yaratdığı mənfi duyğuları unutmaya çalışır. Lakin sonda Katrin doğuş zamanı ölür, Henri isə tək qalır.

Romanın sonunda Katrinin uzun, ağırlı əməyi Frederikin həm sevdiyi qadını, həm də yeni doğulmuş uşağını əlindən alır. Leytenant Fredrik Henri müharibədən nə qədər qaçmağa çalışsa da, faciəsi onun başına gəlir. Fredrik də öz nəslinin bir çox gənci kimi onun həyatının əzablarına, sevgisinin isə itkiyə məhkum olduğunu əvvəlcədən bilir. "İndi Katrin öləcək və bu belə bitir. Ölüm." Henri tək qalır. Onun həyatı viran və tənhalığa məhkum olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heminquey.E Seçilmiş əsərləri. Bakı: Tutu nəşriyyatı, 2010, 749 s.
2. L. Wagner-Martin. A History Guide to Ernest Hemingway. – New York: Oxford University Press, 2000. – 367 p.
3. Horrigan, William. "Dying Without Death: Borzage's A Farewell to Arms." The Classic American Novel and the Movies. Edited by Gerald Peary and Roger Shatzkin. Ungar, 1977. 297-304
4. Rao, B. Gopal. "Cinematic Adaptation of Hemingway's A Farewell to Arms: The Problem of Ending." Indian Journal of American Studies, vol. 25, no. 2, 1995, pp. 142-146.
5. Грибанов Б. Человека победить нельзя // Хемингуэй Э. Фиеста. Прощай, оружие! . – Худ. Лит. , 1988 – 147 с
6. Грибанов Б. Эрнест Хемингуэй: жизнь и творчество. Послесловие//М.:Просвещение, 1984.-544с.

UOT: 37(094)

AİLƏNİN VƏ MƏKTƏBİN TƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİ SİSTEMİNDƏ ESTETİK TƏRBIYƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

AĞAYEVA Esmira Azər qızı

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

aaqayevaesmira@gmail.com

XÜLASƏ

Müxtəlif təhsil ənənələrində estetik tərbiyə sistemlərinin tədqiqinin aktuallığı elmi əsaslandırılmış ideyaların, konsepsiyaların, texnologiyaların, təhsil fəaliyyətinin ən cəlbedici vasitələrinin, metodlarının, formalarının və məzmununun axtarışının ictimai əhəmiyyətinin dərk edilməsi ilə əlaqədardır. Yetmiş nəslin müxtəlif mədəni ənənələrdə estetik tərbiyəsinin tədqiqi probleminin kifayət qədər işlənməməsi və Azərbaycan məktəblərinin təcrübə ehtiyacı tədqiqatımızın əsas məqsədlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: estetik tərbiyə; estetik zövq; mədəni yanaşma; dəyər yanaşması

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕМЬИ И ШКОЛЫ

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования систем эстетического воспитания в различных образовательных традициях связана с осознанием общественной значимости научно обоснованных идей, концепций, технологий, поиска наиболее привлекательных средств, методов, форм и содержания образовательной деятельности. Недостаточная проработка проблемы исследования эстетического воспитания взрослого поколения в различных культурных традициях и необходимость опыта азербайджанских школ определяют основные цели нашего исследования.

Ключевые слова: эстетическое воспитание; эстетическое удовольствие; культурный подход; ценовой подход.

AESTHETIC EDUCATION IN THE SYSTEM OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE FAMILY AND SCHOOL

ABSTRACT

The relevance of the study of aesthetic education systems in various educational traditions is associated with the awareness of the public significance of scientifically based ideas, concepts, technologies, the search for the most attractive means, methods, forms and content of educational activity. The insufficient study of the problem of studying the aesthetic education of the adult generation in various cultural traditions and the need for experience of Azerbaijani schools determine the main goals of our study.

Key words: aesthetic education; aesthetic pleasure; a cultural approach; price approach.

Böyük alman filosofu F. Siller insanı estetik cəhətdən tərbiyə etmək vəzifəsini son dərəcə vacib hesab edirdi, çünki yalnız estetik başlangıcdan əxlaqi şüur inkişaf edə bilər. Uşaqların ətrafdakılara olan əxlaqi - estetik münasibəti bütün gözəl şeylərə, xeyirxah hisslərin ifadəsinə, bütün canlılara diqqətlə yanaşmağı, gözəl və ətraf həqiqətdə, incəsənətdə (gözəl, ahəngdar rənglərin, səslərin və s.) qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məqsədinin də ifadə olunduğu estetik tərbiyənin mahiyyətini müəyyənləşdirmək problemi həm nəzəriyyə, həm də estetik tərbiyə praktikası üçün son dərəcə vacibdir. Həqiqətən, bu estetik tərbiyənin məqsədini başa düşməkdən asılıdır - şəxsiyyətin estetik şüurunun formalaşmasına və ya onun estetik fəaliyyətə olan qabiliyyətinin və ehtiyacının inkişafına - estetik tərbiyə nəzəriyyəsinin və praktikasının məzmununa əsaslanır [1].

Bu baxımdan gənc nəslin estetik tərbiyəsi probleminin hərtərəfli təhlili lazımdır. Buna təcrübə misal olaraq, digər ölkələr xalqlarının sosial və pedaqoji təcrübələrinin öyrənilməsi faydalı ola bilər.

Bildiyiniz kimi ümumi bilik təcrübəsi, tək, özəl, xüsusi bilik vasitəsilə həyata keçirilir. Əsl xalq müdrikliyinə, mədəniyyətin keçilməz dəyərlərinə, müxtəlif mədəni ənənələrdə tərbiyə, təhsil və inkişaf xüsusiyyətlərinə müraciət etmək estetik tərbiyənin mahiyyətini və prinsiplərini xarakteristikalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir, tərbiyə ənənələrinin qorunması proseslərini yeni qiymətləndirməyə, habelə onları məhv edən meylləri aşkar etməyə imkan verir [3].

Bu baxımdan vurğulamaq vacibdir ki, cəmiyyətdə estetik tərbiyənin birbaşa vəzifələri şəxsiyyətin estetik mədəniyyəti haqqında ideal fikirlərə uyğun formalaşır. Estetik tərbiyə vəzifələrinin konkret həyata keçirilməsi təhsil sistemi çərçivəsində həyata keçirilir, buna görə də onun mahiyyətini müəyyən etmək üçün bu və ya digər mədəniyyətdə onun təhsil sistemindəki yerini və funksiyalarını bütövlükdə nəzərdən keçirmək lazımdır [4].

Müxtəlif ölkələrdə və mədəni ənənələrdə estetik tərbiyə ənənələrini öyrənmək vəzifəsi Azərbaycan üçün son dərəcə aktualdır, çünki iqtisadi və siyasi dəyişikliklər nəticəsində sosial-mədəni həyat əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Böyüyən nəslin ikinci dərəcəli vəzifələr kimi qəbul edilən tərbiyə və təhsil problemləri açıq şəkildə aktualıq həddindən uzaqlaşdırılır. Lakin insanların həyat qanunları belədir ki, əgər mədəni dəyərlərin davamlılıq zəncirində bir boşluq baş verərsə, əgər onun inkişafının vahid prosesindən hər hansı bir bənd çıxarsa, cəmiyyət mövcud ola bilməz. Getdikcə daha çox həyat insanın bədii-estetik başlanğıcı yalnız sənətlə əlaqəli deyil, həm də əmək və istehsal, məişət və davranış estetikasını əhatə edir [5]. Təbiət, insanların şəxsi münasibətləri özünə estetik münasibət tələb edir. Estetik sahə daha da genişlənir, yəni gənc nəslin adekvat tərbiyəsində sosial ehtiyac inkişaf edir. Estetik tərbiyə proses olaraq təhsillə qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur və ilkin bədii-praktiki bacarıqların əldə edilməsini və incəsənət sahəsində yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını nəzərdə tutur. Bütün bu amillər yetişmiş nəslin estetik tərbiyəsinin köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını təmin edən müasir təhsil və tərbiyə proqramlarının hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır [6].

Bu gün Azərbaycanda təhsil sistemində mövcud olan vəziyyətdə şəxsiyyətin estetik mədəniyyətinin formalaşması, yaradıcılıq fəallığının tərbiyəsi, gözəl şeyləri hiss etmək və başa düşmək qabiliyyəti, fəaliyyətin bütün sahələrində özünü estetik cəhətdən göstərmək bacarığı çox vacibdir. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri arasında təhsilin humanist xarakteri, ümumbəşəri dəyərlərin prioriteti, insan həyatı və sağlamlığı - şəxsiyyətin sərbəst inkişafı və s. müddəalar öz əksini tapıb. Şəxsiyyətin cəmiyyətdə həyata uyğunlaşdırılması, peşəkar təhsil proqramlarının şüurlu şəkildə seçilməsi və mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılması bu gün prioritet istiqamətlərdəndir [7].

Estetik tərbiyə - insanın həqiqətə estetik münasibətini formalaşdırmaq üçün məqsədyönlü olan bir prosesdir. Bu münasibət insan cəmiyyətinin yaranması ilə birlikdə insanların maddi və mənəvi fəaliyyəti sahəsində də inkişaf etmişdir. Bu, onların həqiqətən gözəl olanı qəbul etməsi və başa düşməsi, zövq alması, insanın estetik yaradıcılığı ilə bağlıdır. Estetik tərbiyə problemi cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm problemlərdən biridir. Estetik tərbiyə şəxsiyyətin şəxsi-dəyərli istiqamətini, onun təbii və

fənn mühitinə estetik münasibətinin inkişafını təmin etməklə əhəmiyyətlidir. Uşaq üçün onun müstəqil estetik fəaliyyətə qoşulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin və estetik mədəniyyətin formalaşmasının zəruriliyi haqqında bir çox psixoloqlar, pedaqoqlar, mədəniyyət xadimləri (D.B.Kabalevski, A.S. Makarenko, B.M. Nemenski, V.A. Suxomlinski, K.D. Uşinski) qeyd edirlər. Təbiətin, ətrafdakı insanların, şeylərin, gözəllik hissi uşaqda xüsusi emosional psixi hallar yaradır, həyata birbaşa maraq oyadır, marağı kəskinləşdirir, düşüncəni, yaddaşı, iradəni və digər psixi prosesləri inkişaf etdirir.

Ətrafında gözəl şeyləri görməyi öyrətmək, onları inkişaf etdirmək estetik tərbiyə sisteminin başlıca amilləridir. Hər sistemin bir çubuğu var. Musiqi, memarlıq, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, rəqs, kino, teatr və digər bədii yaradıcılıq kimi sənəti estetik tərbiyə sistemində belə əsas hesab edə bilərik [7].

Təbii ki, ailənin estetik mühiti bu anlamda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə ailədən başqa heç bir yerdə formalaşa bilməyən keyfiyyətlər formalaşır. Ailədə uşaq birini sevməyi, digərinə nifrət etməyi öyrənir, burada əmək və tətillə alışır, ilk estetik zövqləri alır. Təmizliyə, məişətin dekorativ elementlərinə, sənətkarlığa olan maraq onun incəsənətə olan vərdişlərini inkişaf etdirir [8].

Yuxarıda deyilənlərin hamısından güman etmək olar ki, kiçik məktəbli bəşəriyyətin incəsənətdə toplanmış ən zəngin təcrübəsinə birləşdirərək, yüksək mənəvi, təhsilli, müxtəlif cəhətdən inkişaf etmiş müasir insanı yetişdirmək olar.

Hələ qədim zamanlardan estetik tərbiyə ideyaları haqqında fikirlər yaranmışdır. Bu haqda fikirlər qədim filosofların əsərlərində də (məsələn: Platon və Aristotelin) öz əksini tapmışdır. Təbii bu fikirlər bu günümüzdə qədər dəyişmişdir. Fikirlərin dəyişməsi estetikanın bir elm kimi inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. «Estetika» termini yunanca «aisteticos» dan gəlir. Materialist filosoflar (D.Didro və N.Q. Çernişevski) hesab edirdilər ki, elm kimi estetikanın obyektivi gözəldir. Bu kateqoriya estetik tərbiyə sisteminin əsasını təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə şəxsiyyətin estetik tərbiyəsi, inkişafı, onun estetik mədəniyyətinin formalaşması problemi məktəbin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Göstərilən problem yerli və xarici pedaqoq və psixoloqların əsərlərində kifayət qədər işlənib hazırlanıb. Onlardan D.N.Cola, D.B.Kabalevski, N.I. Kiyuşçenko, B.T. Lixaçev, A.S. Makarenko, B.M. Nemenski, V.A. Suxomlinski, M.D. Taboridze, V.N.Şatskaya, A.akskaya, B.Şerbo və başqalarının əsərlərini göstərə bilərik. İstifadə olunan ədəbiyyatda anlayışların müəyyənləşdirilməsinə, estetik tərbiyə yollarının və vasitələrinin seçilməsinə dair bir çox müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, estetika üzrə qısa lüğətdə estetik tərbiyə "insan həyatında və incəsənətində gözəl və yüksəkliyi qəbul etmək, düzgün başa düşmək, dəyərləndirmək və yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemi" kimi müəyyən edilir. Bu tərifdə vurğulanır ki, estetik tərbiyə yalnız düşüncə vəzifəsi ilə məhdudlaşmamalıdır, eyni zamanda sənətdə və həyatda gözəl bir şey yaratmaq qabiliyyətini də formalaşdırmalıdır [28].

B.T. Lixaçev "Məktəblilərin estetik tərbiyəsi nəzəriyyəsi" kitabında K.Marksın verdiyi tərifə əsaslanır: "Estetik tərbiyə - həyatda və incəsənətdə gözəl, faciəli, komik, çirkin, yaşamaq və yaratmaq bacaran uşağın yaradıcı fəal şəxsiyyətinin formalaşması üçün məqsədyönlü prosesdir" "Gözəllik" [18].

Bir çox alimlər estetik keyfiyyətlərin tərbiyəsini ailədə əlverişli şərait ilə əlaqələndirirdilər. Müasir elmdə ailənin vahid tərifi yoxdur, baxmayaraq ki, bunu etmək cəhdləri əsrlər əvvəl böyük mütəfəkkirlər tərəfindən həyata keçirilmişdir (Platon, Aristotel, Kant, Hegel və s.).

Ailə münasibətləri kateqoriyaları üzrə qurulmuş ailənin müəyyən etmələri arasında Ə.Q.Xarçev tərəfindən verilən müəyyən qayda: ailə "tarixi olaraq konkret bir sistemdir həyat yoldaşları, valideynlər və uşaqlar arasında, ailə və ailə münasibətləri ilə əlaqəli kiçik qrup kimi, məişət və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyət vəzifəsini bir yerdə paylaşmalıdırlar" [2].

Ə.Q.Xarçevin fikrincə, ailə evlilikdən daha mürəkkəb bir münasibətdir, çünki o, bir qayda olaraq, nəinki həyat yoldaşlarını, həm də övladlarını, həmçinin onların qohumlarını və ya sadəcə yaxın həyat yoldaşlarını və onların adamlarını birləşdirir.

A.I. Antonov deyir ki, ailə "valideynlər – uşaqlar" münasibəti yaradır. O, ailəni "vahid ictimai fəaliyyətə əsaslanan, valideynlik-qohumluq bağları ilə bağlı insanların birliyi kimi, bununla da əhəlinin çoxaldılmasını və ailə nəsillərinin davamlılığını, həmçinin uşaqların sosiallaşmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunun qorunmasını həyata keçirir". Estetik keyfiyyətlərin tərbiyəsi həm ailədə, həm də məktəbdə keçirilməlidir. Bu istiqamətdə müəyyən nəticələr əldə etmək üçün pedaqoq və ya valideynin əldə etməli olduğu məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirmək vacibdir. Estetik tərbiyənin əsas məqsədi müxtəlif pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, L.P. Peçko estetik tərbiyənin məqsədini "yaradıcı əmək qabiliyyətinin aktivləşdirilməsində, həm mənəvi, həm də fiziki əmək nəticələrinin yüksək dərəcədə mükəmməlliyinə nail olmaqda" görür [10].

N.I. Kiyaşçenko da eyni fikirdədir. "Şəxsiyyətin bu və ya digər sahədə fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti qabiliyyətlərin genişliyi və dərinliyi ilə müəyyən edilir. Buna görə də şəxsiyyətin fəaliyyətinin hərtərəfli inkişafında məqsəd estetik tərbiyənin əsas vəzifələrindən biridir" [9].

Bu uşaqlarda həqiqətə və incəsənətə estetik münasibəti formalaşdırmaqla yanaşı, həm də onların hərtərəfli inkişafına töhfə verir. Estetik tərbiyə insanın əxlaqının formalaşmasına kömək edir, onun dünya, cəmiyyət və təbiət haqqında biliklərini genişləndirir [11]. Belə ki, estetik tərbiyənin bu tərəfi M.M.Rukavitsinin əsərində öz əksini tapıb: "Son məqsəd (estetik tərbiyə) harmonik şəxsiyyətdir, hərtərəfli inkişaf etmiş təhsilli, mütərəqqi, yüksək mənəvi, zəhmətkeşlik bacarığına, yaradıcılıq istəyinə malik, həyatın gözəlliyini və incəsənətin gözəlliyini başa düşən insandır" [13]. İstənilən məqsəd tapşırıqsız nəzərdən keçirilə bilməz. Pedaqoqların əksəriyyəti və (Q.S. Labkovskaya, D.B.Lixaçev, N.I.Kiyaşçenko və başqaları) digər alimlərdə də estetik tərbiyəni öz baxışları olan, lakin əsas mahiyyətini itirməyən üç aparıcı vəzifəyə ayırırlar.

Beləliklə, birincisi, "əsas estetik bilik və təəssüratların müəyyən ehtiyatının yaradılmasıdır". Onsuz estetik cəhətdən əhəmiyyətli əşyalara və hadisələrə meyl, cazibə, maraq yarana bilməz. Bu vəzifənin mahiyyəti "gözəllik" ilə bağlı müxtəlif təəssüratların toplanmasıdır [12]. Pedaqoq bu parametrlərə görə uşağın gözəllik haqqında fikirlərinə cavab verəcək əşyaları və hadisələri məharətlə seçməlidir. Beləliklə, duyğu-emosional təcrübə formalaşacaq.

Estetik tərbiyənin ikinci vəzifəsi "insanın bədii və estetik qavrayış qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi" dir.

Bu vəzifə onu göstərir ki, uşaqlar, məsələn, rəssamlıqla yalnız ümumtəhsil səviyyəsində maraqlanırlar. Onun dərinədən öyrənilməsində maraqlı deyillər, rəsmi qarşısında dayan-

maq, incəsənət əsərinin mükəmməlliyindən zövq almaq istəkləri yoxdur [17]. Bu da öz növbəsində tərbiyə olaraq xoşagəlməz bir haldır. Çünki, uşağın tərbiyəsinin inkişafında estetik zövq, qərar vermə mühüm amillərdir.

Estetik hissənin dərin keçməsi estetik qərar vermə qabiliyyəti ilə, yəni incəsənət və həyat hadisələrinin estetik qiymətləndirilməsi ilə ayrılmazdır. Bu vəzifənin tərkib hissələrindən biri də uşağın yaş imkanlarını nəzərə alaraq müstəqil, hər hansı bir əsərə tənqidi qiymət verməsinə imkan verəcək keyfiyyətləri formalaşdırmaq, onun və özünün psixi vəziyyəti ilə bağlı fikir bildirməkdir.

Üçüncü vəzifə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onu mühüm amilə çevirən estetik dəyərin formalaşması və inkişaf etdirilməsidir. Bu həm də o deməkdir ki, uşaq estetik gözəlliyi görmək və anlamaqla yanaşı, ona dəyər verməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Şagirdin bu şəkildə inkişafı onun hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır [18].

Ailə həm sosial institut, həm də kiçik qrup olaraq uşağın ilkin sosiallaşmasını təmin edir, şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Buna görə də valideynləri uşağının mənəvi inkişafına birləşdirmək bu qədər vacibdir, çünki o, ən kiçik yaşlarından etibarən davranış normalarını, vərdislərini, ənənələrini məhz ailədən öyrənir. Ailə və məktəbin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi ilə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr əldə ediləcək, bu da uşağın estetik zövqünü inkişaf etdirəcək.

Gəlin bu problemin psixoloji mahiyyətini ortaya qoyaq. Estetik tərbiyə prosesində uşağın estetik şüuru formalaşır. Tədqiqatçılar estetik şüuru bir neçə kateqoriyaya ayırırlar: estetik qavrayış, estetik zövq, estetik ideal, estetik qiymətləndirmə [19].

B.T. Lixaçevin estetik qavrayışı "insanın həqiqət və incəsənət hadisələrində estetik hissləri oyadan prosesləri, xassələri, keyfiyyətlərini ayırmaq qabiliyyəti" kimi xarakterizə edir. Yalnız bu şəkildə estetik hadisənin, onun məzmununun, formasının tam mənimsənilməsi mümkündür. Bu, uşağın forması, rəngi, kompozisiyanı qiymətləndirməsini, musiqi eşitməsini, tonallığını, səs çalarlarını və emosional-duyğu sahəsinin digər xüsusiyyətlərini fərqləndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirməsini tələb edir. İdrak mədəniyyətinin inkişafı həm də dünyaya estetik münasibətin başlanğıcıdır [18].

Estetik şüurun mərkəzi bəndi estetik idealdır. "Estetik ideal - insanın maddi, mənəvi-intellektual, mənəvi və bədii aləmin mükəmməl gözəlliyi haqqında təsəvvürüdür". N.A.Kuşayev qeyd edir ki, məktəb yaşı üçün estetik ideal haqqında fikirlərin qeyri-sabitliyi xarakterikdir, çünki uşağın mədəniyyət və incəsənət sahəsində kifayət qədər biliyi yoxdur.

Estetik tərbiyənin digər bir kateqoriyası - mürəkkəb sosial-psixoloji təhsil - estetik zövqdür. Ə.K.Dremovun tərfi belə səslənir: "Estetik zövq təbiət, ictimai həyat və incəsənət hadisələrinin həqiqi gözəl, həqiqi estetik ləyaqətlərini birbaşa, təəssüratsız hiss etmək, fərqləndirmək qabiliyyətidir". Estetik zövq insanda uzun illər ərzində formalaşır. Kiçik məktəbli hələ inkişaf etmiş estetik zövqə malik deyildir, amma uşaqlarda onları tərbiyə etmək lazımdır [14].

Beləliklə, bütün estetik tərbiyə sistemi uşağın həm estetik, həm də mənəvi, əxlaqi və intellektual cəhətdən ümumi inkişafına yönəlib. Şagirdi bir fərd olaraq, yetişdirmək və ona estetik tərbiyəni aşılamaq çox vacibdir. Çünki, bu tərbiyənin uşaqlıqdan inkişaf etdirilməsi şagirdin gələcək keyfiyyətlərinin, düşüncələrinin əsasını təşkil edir [20].

Şəxsiyyətin estetik inkişafı erkən uşaqlıqda başlayır. İnsan kimliyi formalaşdıqda estetik idealları, bədii zövqü formalaşdırmaq çox çətindir. Belə ki, B.T. Lixaçev yazır: “ Estetik zövqün formalaşması, şagirdin uşaqlıq dövründə və məktəb həyatında baş verməlidir. Bu prosesin gecikməsi, erkən başlamaması, daha sonra arzuolunmaz problemlərə bir təkən verir. Çünki, uşaqlıq dövründə mənəvi-estetik keyfiyyətlərin təməlinin qoyulması, uşağın gələcək inkişafında daha həlledici rol oynayır. Uşaqlıqdan aşılana tərbiyə, gələcəkdə daha az formada dəyişir və uşaq öyrəndiklərini daha çox tətbiq edib yadda saxlayır.

Bu baxımdan məktəbəqədər təhsildə bu keyfiyyətlərin düzgün tədris olması, aşılana vacib amillərəndir [29].

Kiçik məktəbin xüsusiyyətlərindən biri uşağın məktəbə gəlməsidir. Onun yeni aparıcı fəaliyyəti var - təhsil. Uşaq üçün əsas insan müəllim olur. Müəllimin fikirləri, zövqləri, üstünlükləri onların özünə çevrilir. A.S.Makarenkonun pedaqoji təcrübəsindən məlumdur ki, ictimai əhəmiyyətli məqsəd, ona doğru hərəkət perspektivi uşaqlar qarşısında bacarıqsız səhnələşdirildikdə onları laqeyd buraxır.

Uşaqların maraqlanmasının çox vacib meyarı müəllimin özünün marağıdır, çünki yalnız “gözəl” şeyə biganə olan insan gözəl və uşaqlara məhəbbət aşılaya bilər [21].

Kiçik məktəbdə estetik tərbiyənin növbəti xüsusiyyəti məktəblinin təhsil prosesləri sahəsində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Belə ki, uşaqlarda estetik idealların formalaşması onların dünyagörüşünün bir hissəsi kimi mürəkkəb və uzun bir prosesdir. “Uşaqlarda estetik idealların formalaşması prosesinin pedaqoji mahiyyəti, onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, əvvəldən, erkən uşaqlıqdan etibarən cəmiyyət, insan, insanlar arasında münasibətlər haqqında davamlı məzmunlu ideal təsəvvürlər formalaşdırmaqdan ibarətdir”, - B.T. Lixaçev öz əsərində qeyd edir [18].

Lakin həmçinin xatırlamaq lazımdır ki, zaman keçdikcə onlar əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğrayırlar. Məsələn, böyüklərin, incəsənət əsərlərinin, yoldaşlarının təsiri altında kiçik məktəbli uşaqlar üçün estetik idealla tanışlığın aparıcı forması kimi uşaq ədəbiyyatı, multiplikasiya filmləri və kinolardır. Uşaqlar öz təsəvvürlərinə görə personajların davranışlarını izləyə və təhlil edə bilərlər [22]. Personajlar, istər insan, istər heyvan, istərsə də fantastik varlıqlar, yaxşılıq və pislilik, ədalət və yalançılıq daşıyıcılarıdır. Kiçik uşaq öz anlayışına görə yaxşılığa sadıq qalır, ədalət uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlara rəğbət bəsləyir. Onun müəyyən estetik idealları belə yaranır. Kiçik məktəbli yaşlarından motivasiya sahəsində dəyişikliklər baş verir. Uşaqların incəsənətə, həqiqətin gözəlliyinə münasibətinin motivləri başa düşülür və fərqləndirilir. B.T. Lixaçev öz işində qeyd edir ki, bu yaşda tanıma stimuluna yeni, şüurlu motiv əlavə olunur. Bu onu göstərir ki, bəzi uşaqlar incəsənətə və həqiqətə məhz estetik baxırlar. Kitab oxumaq, musiqi dinləmək, rəsm çəkmək, film izləməkdən zövq alırlar. Hələ bilmirlər ki, bu estetik münasibətdir. Lakin onlarda incəsənətə və həyata estetik münasibət formalaşmışdır. İncəsənətlə mənəvi ünsiyyət istəyi tədricən onların ehtiyacına çevrilir [23].

Digər uşaqlar öz estetik münasibətlərindən kənardə sənətlə ünsiyyət qururlar. Onlar əsərə rəasionalist yanaşırlar: kitab oxumaq və ya film izləmək üçün tövsiyə aldıqdan sonra, yalnız onun haqqında ümumi təsəvvürə sahib olmaq üçün onları oxuyur və izləyirlər [18]. Müəllimin uşaqların incəsənətə münasibətinin əsl motivlərini bilməsi diqqəti əsl estetik münasibətin formalaşmasına yönəltməyə kömək edir. Təbiətin, ətrafdakı insanların, şeylərin

gözəllik hissi uşaqda xüsusi emosional-psixi hallar yaradır, həyata birbaşa maraq oyadır, maraqlılığı, düşüncəni, yaddaşı kəskinləşdirir [24].

Uşaqlar erkən uşaqlıqda birbaşa, dərin emosional həyat sürürlər. Güclü emosional həyəcanlar uzun müddət yaddaşda saxlanılır, tez-tez davranış motivləri və stimullarına çevrilir, inam, bacarıq və davranış vərdişlərinin hazırlanması prosesini asanlaşdırır. N.I. Kiyaşçenkonun əsərində kifayət qədər aydın vurğulanır ki, "uşağın dünyaya olan emosional münasibətindən pədaqoji istifadə uşaq şüuruna daxil olmağın, onun genişləndirilməsinin, dərinləşdirilməsinin, möhkəmləndirilməsinin, dizaynının ən vacib yollarından biridir. O, həmçinin qeyd edir ki, uşağın emosional reaksiyaları və vəziyyəti estetik tərbiyənin təsirliliyinin meyarıdır. "İnsanın bu və ya digər hadisəyə duyğularının, zövqlərinin, baxışlarının, ifadəsidir". Beləliklə, kiçik məktəb yaşı uşağa estetik baxışların, idealların aşılması üçün ən əlverişli dövrdür [25].

Yadda saxlamaq vacibdir ki, müəllimin şəxsiyyəti uşağın estetik inkişafında mühüm rol oynayır. Həmçinin, uşağın estetik keyfiyyətlərinin inkişafına yalnız onun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq nail olmaq mümkündür. Bu yaş dövründə uşaq yenisini öyrənməyə açıq, emosional olaraq cavablandırır, qavrayır. Bütün bu xarakteristikalar estetik tərbiyənin metod və formalarının düzgün seçilməsi ilə kiçik məktəblinin yüksək səviyyədə estetik keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edəcək. Məktəblilərin inanc və iradələrinin inkişaf etməsinin dərəcəsi və xarakterini ifadə edir [9]. Uşaq üçün ailə əsas yaşayış yeridir. Ailədə o, davranış, əxlaq normalarını öyrənir; insanlarla ünsiyyət qurmağı, qarşılıqlı əlaqə qurmağı öyrənir. Uşaq ətraf dünya haqqında ilk bilikləri məhz ailədən alır [31]. Ona görə də vacibdir ki, məhz ailə tərbiyəsi sistemində kiçik məktəblinin estetik keyfiyyətlərinin inkişafı baş versin. Ailə tərbiyəsi - valideynlər və qohumlar tərəfindən konkret ailə şəraitində formalaşan tərbiyə və təhsil sistemidir [26]. Ona uşaqların və valideynlərin irsi və bioloji (təbii) sağlamlığı, maddi-iqtisadi təminatı, sosial vəziyyəti, həyat tərzi, ailə üzvlərinin sayı, yaşayış yeri (ev yeri), uşağa münasibəti təsir edir [15]. Ailə tərbiyəsinin məqsədi həyat yolunda rast gəlinən çətinlikləri və maneələri aradan qaldırmağa kömək edəcək şəxsiyyətin keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək hesab olunur. İntellektin və yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması, ilkin əmək təcrübəsi, mənəvi və estetik inkişaf, uşaqların emosional mədəniyyəti və fiziki sağlamlığı, onların xoşbəxtliyi - bütün bunlar ailədən, valideynlərdən asılıdır və bütün bunlar ailə tərbiyəsinin vəzifələrini təşkil edir [16]. Ailə tərbiyəsinin bir neçə xüsusiyyəti var. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, o, böyüyən insanın bütün həyatı ilə üzvi şəkildə birləşir. Növbəti xüsusiyyət odur ki, ailə tərbiyəsi geniş müvəqqəti diapazona malikdir - ömür boyu, ilin istənilən vaxtında, sutkada davam edir. Uşaq həmişə ailəsi ilə əlaqələndirilir və harada olursa olsun həmişə onun təsirini hiss edir. Sonrakı xüsusiyyət ailə tərbiyəsinin hissə əsaslandığını izah edir [27]. Ailənin atmosferi uşağın necə böyüyəcəyini göstərir: çox sərt tərbiyə ya qapalı, qapalı, ya da əksinə əsəbi və cəsarətli uşaq böyüyəcək; Əgər uşaq həddindən artıq sevgi atmosferindədirsə, egoizm, şımarıqlıq kimi keyfiyyətləri ola bilər. Buna görə də ailədə tərbiyənin ahəngdar olması çox vacibdir [30]. Ailə tərbiyəsinin dördüncü xüsusiyyəti odur ki, ailə müxtəlif yaşlarda olan sosial qrupdur. Müxtəlif nəsillərin nümayəndələri eyni şeylərə, fərqli tərbiyə üsullarına, ideallara öz baxışlarına malikdirlər. Buna baxmayaraq, onların hər biri cəmi ailə təşkil edir [16]. Ailə sosial institut kimi fəaliyyət göstərir və öz funksiyalarına malikdir. Onların əsas hissələrini sadalayaq.

1. Reprodaktiv funksiya - cinsin ifa edilməsidir. Tərbiyə funksiyası yetişmiş nəslin sosiallaşdırılması, ümumi qəbul edilmiş davranış normalarının aşılmasıdır.
2. İqtisadi funksiya - əmək qabiliyyəti olmayan və azyaşlı ailə üzvlərinə dəstək. Təsərrüfat-məişət - uşaq və yaşlı ailə üzvlərinə qulluq, ailə üzvlərinin fiziki sağlamlığına dəstək. Mənəvi funksiya şəxsiyyətlərin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı, mənəvi zənginləşmədir.
3. Emosional funksiya psixoloji dəstək və müdafiədir.
4. İstirahət funksiyası-birgə istirahətin təşkili, maraqların qarşılıqlı zənginləşdirilməsidir.
5. Tərbiyə, mənəvi və istirahət kimi funksiyaların icrası çərçivəsində uşağın estetik keyfiyyətlərinin formalaşması həyata keçirilə bilər. Valideynlər estetik tərbiyə vasitəsilə uşaqların istedadlarını və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli və onlara həyatda mövcud olan "gözəllik" barədə fikir verməlidirlər. Müasir dövrdə bu xüsusilə vacibdir, çünki bir çox saxta dəyərlərin meydana gəlməsi uşağın daxili dünyasını məhv edir, yanlış ideal və normaları tətbiq edir. Uşağın estetik keyfiyyətlərinin harmonik inkişafı üçün estetik mədəniyyət komponentlərinin hər birinə, yəni qavrayışa, hisslərə, ehtiyacları, zövqlərə və ideallara diqqət yetirmək lazımdır. Bu anlayışların hər birini açıqlayaq. Qavrayış onun hər hansı bir təzahüründə, təbiətdə, incəsənətdə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə gözəlliyi görmək qabiliyyətidir. Çox vacibdir ki, gözəl hissi uşağa erkən yaşlarından aşılansın. Hisslər gözəlliyin emosional qiymətidir. Uşaq filmə baxmaqdan yaranan hər hansı hissi ifadə edə bilər. Uşağı dinləmək, nəyin xoşuna gəldiyini müzakirə etmək çox vacibdir. Valideynlər uşağın hisslərinə maraq göstərməlidirlər.

Estetik tərbiyə - insanın həqiqətə estetik münasibətini formalaşdırmaq üçün məqsədyönlü prosesdir.

Bütün estetik tərbiyə sistemi uşağın həm estetik, həm də mənəvi, əxlaqi və intellektual cəhətdən ümumi inkişafına yönəlib. Uşaqlıqda estetik tərbiyəni uşaqlıqdan inkişaf etdirmək vacibdir, çünki uşaqlıqda inkişaf etmiş estetik keyfiyyətlər insanın gələcək keyfiyyətlərinin əsasını təşkil edir.

Yuxarıda sadəlikləri nəzərə alaraq, onu qeyd etmək olar ki, psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın nəzəri təhlili göstərdi ki:

- uşağın estetik keyfiyyətlərinin inkişafına yalnız onun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq nail olmaq mümkündür. Bu yaş dövründə uşaq yenisini öyrənməyə açıq, emosional olaraq cavablandırır, qavrayır;
- ailə tərbiyəsi kiçik məktəbli uşaqlarda estetik keyfiyyətlərin inkişafının çox vacib bir komponentidir;
- uşaqlarda estetik keyfiyyətlərin inkişafının bir çox müxtəlif formaları və metodları mövcuddur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu keyfiyyətlərin uğurlu inkişafı yalnız formaların və metodların hərtərəfli tətbiqi ilə baş verir. Onların tətbiqi həm ailədə, həm də məktəbdə baş verməlidir. Bu qaydalara əməl edildikdə və formaların və metodların düzgün tətbiqi ilə uşağın yüksək səviyyədə estetik keyfiyyətləri formalaşdırıla bilər.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Adaskina A.A. Həqiqəti qəbul edərək estetik münasibətin təzahürünün xüsusiyyətləri//Psixologiya məsələləri, – № 6, 2008.
2. Borev Y.B., Estetika – M., 2002.
3. Biçkov V.V., Müasir estetik elm və incəsənət fəlsəfəsi kimi/Viktor Boğkov; In-t fəlsəfə.
4. 4. Vanslova E., Estetik təhsilin sərhədlərini dağıtırıq/E. Vanslov//İncəsənət. – №2, 2008.
5. 7. 2008.
6. 8. Hacıyeva H., Şagirdlərin bədii-estetik təhsili və tərbiyəsi sistemində görkəmli vəsaitlər/H. Hacıyeva//Məktəbdə incəsənət. – № 1. – 2007.
7. 9. İlyina E. incəsənət tərbiyəsi/E. İlyina//Məktəbdə incəsənət – № 1, – 2009.
8. 10. İlyinskaya I.P. Kiçik məktəblinin estetik mədəniyyətinin formalaşma
9. 11. İlyinskaya I.P. Kiçik məktəblinin estetik mədəniyyətinin formalaşma
10. 12. səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarları/I.P. İlyinskaya//İbtidai məktəb. – №
11. 13. 1, 2009.
12. 14. Kalyanov V.T. Məktəbdə müəllimin estetik hazırlığı. Dis... - M., 2007.
13. 15. Kiyaşçenko N.I. Həyat estetikası. 3 kn. M., 2000.
14. 16. Kiyaşçenko N.I. Estetika. M., 2002.
15. 17. Akonşin E.A., Aronova V.R., Ovsyannikova M.F., Estetika üzrə qısa lüğət:
16. 18. Müəllim üçün kitab/Red. - M.: Maarif, 2003.
17. 19. Kremntsova O.V. Pedaqoji fəaliyyətin estetik mahiyyəti haqqında//Sovet
18. 20. pedaqogikası, – № 6, 2007.
19. 21. Krivtsun O.A. Estetika/O.A. Krivtsun. O.A. Krivzun. – 2-ci nəşr., əlavə. – M.:
20. 22. Press-in aspekti, 2001.
21. 23. Kroçe B. estetik ifadə elmidir və ümumi dilçilik kimi. M., 2000.
22. 24. Kulik L.A. Ailə tərbiyəsi: Dərs vəsaiti/L.A. Kulik - M.: Maarif 2003.
23. 25. Lazarev A.A. Ailə pedaqogikası: Dərs vəsaiti/A.A. Lazarev - M.: Akademiya,
24. 26. 2005.
25. 27. Lixaçev B.T. Pedaqogika: Mühazirələr kursu. və dop.– M.: Yurayt - M, 2001.
26. 28. Lixaçev B.T. Məktəblilərin estetik tərbiyəsi nəzəriyyəsi/B.T. Lixaçev -
27. 29. Moskva, 2000.
28. 30. Maymin E.A. Estetika - gözəl haqqında elm. – M. Maarif, 2005.
29. 31. Məmmədova İ.M., Məktəblilərin estetik tərbiyəsi//Gənc alim.2014 №2
30. 32. Marçenko E. Müxtəlif incəsənət növləri tərəfindən vahid emosional tonun
31. 33. qəbul edilməsi/E. Marçenko//Məktəbdə incəsənət. – 2008. – № 5.
32. 34. 22. Mohonko A.P. Zövqün özünüidarəsi: monoqrafiya/A.P. Mohonko – M. –
33. 35. Berlin: Direct-Media, 2014.
34. 36. 23. Nemenski B.M. Incəsənət tərbiyəsi. M., 2000.
35. 37. 24. Obuxova L.Q. Uşaq psixologiyası – M., 2002.
36. 38. 25. Pyankova N.I., Rus dili və ədəbiyyatı dərslərində təsviri incəsənət və musiqi
37. 39. vasitələri ilə estetik tərbiyə. M., 2000.
38. 40. 26. Sergeyeva B.V., Petrenko N.A. Kiçik məktəblilərin estetik tərbiyəsi//Müasir
39. 41. elm tələb edən texnologiyalar. № 12-2, – 2016.
40. 42. 27. Slastenin V.A. və b. Pedaqogika: Tələbə üçün dərs vəsaiti.
41. 43. müəllim/V.A. Slastenin, İ.F. İsayev, E.N. Şıyanov; «Akademiya» Nəşriyyat
42. 44. Mərkəzi, 2002.
43. 45. 28. Proxorov A.M., Sovet ensiklopedik lüğəti/baş redaktoru., - M.: Sovet
44. 46. ensiklopediyası, 2006.
45. 47. 29. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərlər – M., 2004.
46. 48. 30. Xripkova A.Q. Uşaq dünyası: Kiçik məktəbli/Red. Xripkova A.Q.; Səma.
47. 49. Davıdov R.V., – M.: Pedaqogika, 2001.
48. 50. 31. Yakovlev E.Q. Estetika – M., 2001.

UOT: 811.1/2

TWO APPROACHES TO TEACH VARIOUS ASPECTS OF THE ENGLISH LANGUAGE

Parvina KARIMOVA

Baku Engineering University

pveliyeva@beu.edu.az

ABSTRACT

The English language is noticeable as an important factor in every sphere of our modern society. According to statistics for 2019, 1.5 billion people around the world communicate in this language. About 379 million of these people use English as their first language, and more than 753 million use it as a second language. The use of effective methods of teaching this language has always remained relevant. It is for this reason that more and more new approaches are regularly added to the existing basic methods of language teaching, which form its basis. Of these, inductive and deductive learning are two interesting approaches that can be used in teaching most areas of science, in particular foreign language lessons. Although these two types of approaches are similar to each other in terms of scope, effectiveness and hence performance, their application form, audience and other such characteristics are completely different from each other. The fact that teachers are aware of these two approaches will improve their performance. This way, they can compare both approaches to choose the best method that suits their audience. And the mechanism for this process lies in knowing the requirements of both approaches presented in the article, their similarities and differences, as well as their strengths and weaknesses.

Key words: inductive teaching, deductive teaching, learner factor, critical thinking, language comprehension

İNGİLİS DİLİNİN MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ İKİ YANAŞMA XÜLASƏ

İngilis dili müasir cəmiyyətimizin istənilən sahəsində mühüm bir amil kimi nəzərə çarpır. 2019-cu ilin statistikasına əsasən dünyada 1,5 milyard insan bu dildə ünsiyyət qurur. Bu insanların təxminən 379 milyon nəfəri ingilis dilindən ana dili kimi, 753 milyondan çoxu isə ikinci dil olaraq istifadə edir. Bu dilin tədris edilməsində effektiv üsulların tətbiq edilməsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayıb. Məhz bu səbəbdəndir ki, dil tədrisinin bünövrəsini təşkil edən mövcud əsas metodlara mütəmadi olaraq yeni-yeni yanaşmalar əlavə olunur. Bunlardan induktiv və deduktiv üsulla tədris əksər elm sahələrinin, özəlliklə xarici dil dərslərinin tədrisində istifadə edilə biləcək iki maraqlı yanaşmadır. Bu iki yanaşma növü tətbiq sahəsi, səmərəliliyi və nəticə etibarilə produktivliyi baxımından bir-birinə oxşar olsalar da, onların tətbiq şəkli, auditoriyası və digər bu kimi xüsusiyyətləri tamamilə bir-birindən fərqlənir. Müəllimlərin bu iki yanaşmadan xəbərdar olması onların işini daha keyfiyyətli edir. Belə ki, onlar hər iki yanaşmanı müqayisə edərək auditoriyaları üçün uyğun olan ən optimal üsulu seçə bilirlər. Bu prosesin baş vermə mexanizmi isə məqalədə təqdim olunan hər iki yanaşmanın tələblərini, onların oxşar və fərqli, eyni zamanda zəif və güclü cəhətlərini bilməkdən keçir.

Açar sözlər: induktiv tədris, deduktiv tədris, tələbə faktoru, tənqidi düşüncə, dili anlama

ДВА ПОДХОДА К ПРЕПОДАВАНИЮ РАЗЛИЧНЫХ АСПЕКТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Английский язык заметен как важный фактор в любой сфере нашего современного общества. Согласно статистике за 2019 год, 1,5 миллиарда человек во всем мире общаются на этом языке. Около 379 миллионов из этих людей используют английский как родной язык, а более 753 миллионов используют его как второй язык. Применение эффективных методов обучения этому языку всегда сохраняло свою актуальность. Именно по этой причине к существующим основным методам обучения языку регулярно добавляются все новые и новые подходы, которые составляют его основу. Из них индуктивное и дедуктивное обучение это два интересных подхода, которые можно использовать при обучении большинству областей науки, в частности, урокам иностранного языка. Хотя эти два типа подходов похожи друг на друга с точки зрения области применения, эффективности и, следовательно, производительности, их форма приложения, аудитория и другие подобные характеристики полностью

отличаются друг от друга. Тот факт, что учителя знают об этих двух подходах, улучшит их работу. Таким образом, они могут сравнить оба подхода, чтобы выбрать наиболее оптимальный метод, подходящий для их аудитории. А механизм протекания этого процесса заключается в знании требований обоих представленных в статье подходов, их сходства и различия, а также слабые и сильные стороны.

Ключевые слова: индуктивное обучение, дедуктивное обучение, фактор обучающегося, критическое мышление, понимание языка

The inductive and deductive methods of teaching are two intriguing techniques that can be utilized to teach various fields of science, particularly in foreign language classes. These two approaches are comparable in terms of application area, effectiveness, and consequently productivity, but they differ greatly in terms of application shape, audience, and other elements. Knowing about these two strategies will help teachers produce higher-quality work. Therefore, by contrasting the two strategies, they can select the technique that is best for their target audience. The mechanism by which this process takes place involves not only understanding the prerequisites of the two techniques discussed in the article, but also their similarities and contrasts, as well as their strengths and limitations.

Presenting students with specific examples or cases while helping them to find underlying concepts or generalizations is known as inductive teaching. To put it another way, inductive education starts with specific instances and encourages students to develop generalizations or theories based on patterns they notice, as opposed to starting with a broad principle or theory and applying it to specific cases, which is going to be introduced as deductive way of teaching further. Inductive approach is also called “example-driven” or “bottom-up” teaching :

Examples > Practice > General Rule

Students' ability to think critically, solve problems, and gain a deeper understanding of a subject are all goals of inductive education. It is frequently employed in disciplines like science, math, and the social sciences, where students are encouraged to make observations, gather information, and examine patterns in order to develop conclusions. Presenting students with a series of experiments to explore the properties of various materials is an example of inductive scientific instruction. Students may be expected to keep track of their observations, compare various materials, and determine a material's qualities based on the patterns they notice. Inductive teaching can be a successful strategy for encouraging students' active learning, engagement, and depth of knowledge because it utilizes HOTS-Higher-Order Thinking Skills like analysing, evaluating, and creating.

With the inductive style of language instruction, students are given specific examples and asked to infer generalizations or principles from them through deductive reasoning. You can use the inductive technique to teach language by following steps:

Describe the subject: Introduce the subject or grammar point you wish to teach first. For instance, giving some examples of sentences in the present continuous tense can be a good place to start when teaching the present continuous tense.

Give instances: More samples of sentences in the present continuous tense should be given to your students. Instruct them to examine the phrases and look for any trends. Encourage your students to make observations by asking them to search for patterns or

similarities among the examples you have provided. This aids their ability to observe the linguistic concept you are presenting.

Draw generalizations: Ask the students to create generalizations or rules about the language point you are teaching based on their observations. They may observe that the main verb always ends in *-ing* in the present continuous tense and that the word "to be" is always in the present tense. [1]

Practice: Provide the students with some practice exercises to solidify their understanding after they have drawn the generalizations.

Provide criticism: Provide your students with feedback on their practice tasks and explain any errors.

Overall, the inductive style of language instruction can be beneficial since it lets students learn the language rules for themselves rather than just memorizing them.

Deductive teaching is a method of training that involves presenting a general idea or concept before applying it through examples and concrete situations. Deductive teaching, in other words, begins with a broad statement or rule and then progresses to specific examples:

General Rule > Examples > Practice

In the deductive approach, the teacher presents a particular set of guidelines or principles to the class before using real-world examples to show how those guidelines or principles might be applied. This method is frequently employed in areas like mathematics, where the instructor may first explain a generic concept or equation before illustrating its application with specific examples. One advantage of using a deductive method of teaching is that it gives pupils a clear framework and direction for their studies and enables them to connect ideas logically. If students aren't given chances to use their knowledge in a more open-ended, exploratory manner, it can also be restrictive. Deductive teaching is one of many distinct teaching strategies, and its success depends on the subject matter, the students, and the instructor's specific learning objectives.

Deductive language teaching is a method of teaching a second language where students are given specific principles to follow before being given practice exercises. This method is founded on the idea that if learners are given clear and succinct explanations of the grammar and syntax, they will be able to understand and internalize the language rules more rapidly. A grammatical rule or pattern, such as how the present simple tense in English is formed, is often presented by the teacher at the beginning of a deductive language teaching course. The teacher then gives instances of the rule in action and gives the students a guided activity to try using the rule on their own. Using a list of sentences in the present simple tense as an illustration, the teacher might ask the students to identify the verb and the subject.

Deductive language teaching has the benefit of giving students a clear and organized comprehension of the language's rules. However, some opponents contend that this method can be unduly centered on rote memory and may not give students enough opportunity for real-world language use and dialogue. The efficiency of deductive language instruction may vary according to the learner's age, background, and learning preferences, as it does with any language teaching strategy.

Below are samples of a teacher's speech using inductive and deductive approaches accordingly:

"Hello everyone, today we're going to learn present perfect tense with past participle verbs. Present perfect tense is formed with the present tense forms of "to have" plus the past participle of the verb (which can be either regular or irregular in form)."- Inductive approach.

"Hello everyone, today we're going to talk about life experiences. Here is a picture of me in Spain. I've been to Barcelona and I've seen the Sagrada Família. I've eaten paella. I've had a picnic at Park Guell."-Deductive approach.

The followings are some benefits of inductive teaching:

Encourages active learning: By examining and synthesizing knowledge from concrete examples, inductive teaching motivates students to actively participate in the learning process.

Improves critical thinking abilities: Students develop their critical thinking abilities and learn how to apply these abilities to new situations by using concrete examples to infer broader principles or concepts. As a result of their active participation in the learning process, inductive teaching helps students retain information more effectively than other approaches.

Encourages creativity: By helping students to see how many ideas and concepts can be related and used in new and original ways, inductive education can encourage creativity.

Promotes problem-solving: By using concrete examples and the application of broad ideas or concepts, inductive education teaches students how to examine and resolve problems.

Different learning styles can be accommodated by inductive teaching since it gives students the opportunity to learn through observation, analysis, and experimenting. Inductive education has the potential to be a potent tool for improving students' capacity for critical thought, information retention, and problem-solving.

Although this type of instruction can encourage critical thinking and active learning, it also has several potential disadvantages:

Lack of structure: Inductive teaching may be less structured than other teaching strategies, which may cause some students to become confused or frustrated. Some students could find it difficult to comprehend what they are supposed to be learning or to relate their observations to more general concepts if there are no clear directions or instructions.

Time-consuming: Since students must consider and interpret a number of examples or observations before reaching conclusions, inductive education can be time-consuming. Students that struggle with abstract or difficult topics may find this procedure difficult, which can impede their learning.

Limited implementation: Some concepts or skills may not be appropriate for inductive teaching. For instance, it might not work well when teaching fundamental knowledge that must be memorized or when teaching difficult scientific or mathematical ideas require a more deductive approach. Inductive reasoning focuses on generalizations based on a restricted set of observations, which might result in mistakes or erroneous conclusions. If

they haven't seen a variety of instances or haven't been taught how to analyze their own thinking, students may make incomplete or incorrect generalizations.

Limited instruction: Inductive learning relies significantly on students' independence in information interpretation and analysis, which can be difficult for some pupils. Without further direction or criticism from teachers or peers, students can find it difficult to connect their observations to more general concepts.

Deductive teaching offers a systematic and straightforward method to learning, which makes it simpler for pupils to follow and comprehend. It has a number of benefits, including:

Effectiveness: Because deductive teaching allows teachers to cover a lot of contents in a short period of time, it can be more effective in terms of time and resources. Deductive teaching enables students to think critically about how these concepts apply to specific cases and circumstances by introducing general concepts and principles first.

Enhances prior learning: By connecting new information to what students already know, deductive teaching enhances students' prior learning. Deductive teaching is very helpful for teaching abstract ideas, like scientific or mathematical principles, when it's crucial to have a thorough understanding of the underlying theory.

As it offers a logical and structured framework for organizing and retaining knowledge, deductive teaching might help with *memory retention*.

For some topics and learning goals, deductive teaching can be a very effective teaching strategy. Deductive teaching should be used in combinations with other approaches, such as inquiry-based learning and problem-based learning, that promote more active and experienced learning.

Deductive reasoning offers certain benefits overall, but it also has significant restrictions and disadvantages.

Limited application: The assumptions or premises utilized to begin the process place a restriction on deductive reasoning. The conclusion could be faulty or lacking if the underlying assumptions are incorrect or lacking. This can result in limited conclusions that don't necessarily apply to other circumstances or contexts.

Deductive reasoning is a method that is strict and adheres to a set of rules or principles. This may make it harder to be flexible or creative while making decisions or solving problems. Additionally, it could make it more challenging to adjust to novel knowledge or conditions.

Potential for errors: If the starting premises or assumptions are false or faulty, deductive reasoning is vulnerable to mistakes. This could result in erroneous deductions or flawed logic.

Lack of explanation: When using deductive reasoning, the "what" is sometimes given more weight than the "why." It may result in a valid conclusion, but it does not always illuminate the reasons why the conclusion is accurate or provide light on the underlying mechanisms or causes.

Limited applicability: Deductive reasoning works best when the variables are clearly related to one another and the data is well-defined. In circumstances when there is ambiguity or confusion, it might not be as effective.

To reach a more thorough and precise understanding of complicated topics, it is critical to be aware of these limitations and to combine deductive reasoning with other types of thinking. For instance, there exist some grammar, punctuation, word order issues in the English language that can be taught inductively as well as deductively. Depending on the age, level of the class being taught, and some other basic issues a teacher might choose to teach either way. Topics like order of adjectives, word order, adverb order, sentence structure, and word order in English sentences can be taught perfectly well by using acronyms- an abbreviation formed from the initial letters of other words and pronounced as a word. For example, NOSAS(h)COMP is an acronym used to teach adjective order. Here N stands for Number, O- opinion, S- size, A-age, S(h)-shape, C-color, O- origin, M-material, P-purpose. [2, 3] Considering that memorizing all the categories can be challenging for a learner, the acronym is an easy tip to remember the right order of adjectives. In the same way, acronym FANBOYS helps to memorize coordinating conjunctions (For, And, Nor, But, Or, Yet, So), SVOPT stands for Subject, Verb, Object, adverb of Place, and adverb of Time. [4] Considering all the different learner factors, lesson objectives, and teacher skills choosing one of the teaching approaches is a vital issue to generate productive and comprehensible learning process.

REFERENCES

1. Harmer J. How to Teach English. Pearson Longman, 2007
2. Hogue A. First Steps in Academic Writing. Level 2. Second Edition. Pearson Longman, 2008
3. <https://www.gingersoftware.com/content/grammar-rules/adjectives/order-of-adjectives/>
4. Oshima A., Hogue A. Writing Academic English. Level 4. Fourth Edition. Pearson Longman, 2006

UOT:81`25

TƏRCÜMƏYƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Nigar Oqtay qızı BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

nigar_79@hotmail.com

XÜLASƏ

Dilin koqnitiv təbiətinin yenilənməsi tərcüməşünaslığın obyektinin dəyişməsi və tərcümə prosesinin başa düşülməsinin formalaşması ilə nəticələnir.

Son zamanlar dilçilikdə tərcümə prosesinə fərqli yanaşmalar müşahidə edilir ki, bu da koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə bağlıdır.

Koqnitiv tərcümənin tədqiqatçıları hesab edirlər ki, tərcümə tədqiqatı tərcümə prosesinin obyektiv təsvirinə yönəlməlidir və bu prosesdə tərcüməçinin beyin fəaliyyəti diqqət mərkəzində olmalıdır. Onların fikrincə, tərcümə mahiyyətə informasiyanın emalı prosesidir. Buna görə də informasiyanın emalı rejimi, emal strategiyası və tərcümə prosesində tərcüməçinin istifadə etdiyi emal vahidləri idrakın əsas məzmununa çevrildi. Bundan əlavə, tərcümə bacarıqları və onların mənimsənilməsi, o cümlədən tərcüməçinin idrak səyləri də mühüm cəhətlərdəndir.

Məqalədə tərcümə prosesinə koqnitiv yanaşmadan bəhs edilir. Məqalənin yazılmasında müxtəlif dillərdə olan elmi əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *tərcümə, koqnitivlik, dil, freym, yanaşma.*

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ПЕРЕВОДУ

РЕЗЮМЕ

Обновление познавательной природы языка приводит к смене объекта переводоведения и формированию понимания процесса перевода.

В последнее время в языкознании наблюдаются разные подходы к процессу перевода, что связано с развитием когнитивной лингвистики.

Исследователи когнитивного перевода считают, что исследования перевода должны быть сосредоточены на объективном описании процесса перевода и что в центре этого процесса должна быть деятельность мозга переводчика. По их мнению, перевод – это, по сути, процесс обработки информации. Поэтому основным содержанием познания стали способ обработки информации, стратегия обработки и единицы обработки, используемые переводчиком в процессе перевода. Кроме того, важными аспектами являются переводческие навыки и их приобретение, включая когнитивные усилия переводчика.

В статье рассматривается когнитивный подход к процессу перевода. При написании статьи использовались научные труды на разных языках.

Ключевые слова: *перевод, когнитивный, язык, фрейм, подход.*

COGNITIVE APPROACH TO TRANSLATION

ABSTRACT

Updating the cognitive nature of the language leads to a change in the object of translation studies and the formation of an understanding of the translation process.

Recently, different approaches to the translation process have been observed in linguistics, which is associated with the development of cognitive linguistics.

Cognitive translation researchers believe that translation research should focus on an objective description of the translation process and that the activity of the translator's brain should be at the center of this process. According to them, translation is essentially a process of processing information. Therefore, the method of

information processing, the processing strategy and the processing units used by the translator in the translation process became the main content of cognition. In addition, translation skills and their acquisition, including the translator's cognitive efforts, are important aspects.

The article deals with the cognitive approach to the translation process. When writing the article, scientific works in different languages were used.

Key words: *translation, cognitive, language, frame, approach.*

Əslində tərcüməçilik çox qədim bir peşədir. "Tərcümədən söhbət gedən və günümüzəçən gəlib çatan qədim abidələrdən olan Asuan kitabələrində göstərilir ki, misirlilərin Nil çayı adasındakı Elefantina knyazları həm də tərcüməçilər idilər. "Nubiyalılar və misirlilərin yanaşı yaşadıkları həmin sərhədyanı ərazidə tərcüməçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ikidillilik inkişaf edirdi. Misirlilərin və semitlərin yaşadıkları Sinayın mis mədənləri əhalisinin tərcüməçiləri vardı. Tərcüməçilər hərbi yürüşlərdə iştirak edir, ticarət karvanları ilə birgə səfərlərə çıxırdılar"[2]. Zaman zaman bu sənət inkişaf etmiş, bugünkü modern halına gəlib çatmışdır. Müasir gümnümüzdə isə tərcümə sənətinə bir modern yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmanın yaranmasına isə koqnitiv dilçiliyin yaranması səbəb olmuşdur.

XIX əsrin 80-ci illərindən dilin koqnitiv modelinin yaradılmasına maraq oyanmışdı. Xüsusən tərcümənin koqnitiv mahiyyəti dövrün aktual problemlərindən olmuşdur. V.V.Qusev, T.A. Fesenko, V.N. Şevçuq kimi tədqiqatçılar maşın deyil, məhz insan tərcüməsi prosesini təhlil etmişlər. Qeyr etmək lazımdır ki, tərcümə sahəsində ilk tədqiqatçılar tərcüməçilərin özləri olmuşdur. Bu tədqiqatçılar da, həm tərcüməçi, həm də koqnitoloq kimi fəaliyyət göstərmişlər. Onlar dərkətmənin reallaşması prinsiplərini araşdırmışlar. "Tərcümə milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasını, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Bədii tərcümə mədəniyyətlərin digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubuyla transformasiyasıdır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır"[5,14].

Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən tərcümə prosesi mətnin qavranılması və onun başqa bir növə çevrilməsi kimi görünür. Bu zaman informasiya bir şəkildən başqa şəkllə transformasiya olunur. Tərcümə mətni ilə orijinal mətnin müəlliflərinin mənsub olduqları mədəniyyətlərarası fərq idrak prosesində və tərcümə prosesində özünü göstərir. Tərcümə prosesinin optimallığı mənbə mətnin müəllifi ilə və tərcüməçinin mental fəzalarının kəsişməsi zamanı yaranır

Tərcüməçi mənbə dilin dil vahidlərini bilməklə kifayətlənməməli, koqnitiv mühiti nəzərə almalıdır.

Koqnitiv yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən tərcümə - tərcüməçinin idrakı vasitəsilə iki müxtəlif koqnitiv strukturun adresant (göndəricinin) və adresatın (ünvanı alanın) məsafəli (məkan və ya zaman baxımından) qarşılıqlı əlaqəsidir.

Koqnitiv psixologiyanın tərəfdarları (V.Vils, X.Krinq və s.) tərcümə prosesinə problemin həlli yolu kimi baxırlar. Hər bir tərcüməçi obyektə özünəməxsus yanaşdığı üçün bu prosesi fərdi hesab etmək olar.

Tədqiqatçıların diqqət mərkəzində tərcüməçinin koqnitiv yaradıcılığı durur. V.Vilssin fikrincə, tərcümə prosesi 3 mərhələdən keçir: hazırlıq, həyata keçmə və nəticənin qiymətləndirilməsi. Hazırlıq prosesində tərcüməçi 3 növ axtarış aparır: təsadüfi, sistemativ və evristik. V.Vilss hesab edir ki, evristik axtarış əsaslı, həlledici sayılır. Belə ki, bu cür axtarışın nəticəsində tərcüməçi fikri iş sxemi yaradır. Buna uyğun olaraq mərhələli şəkildə məsələnin həlli həyata keçir [5,87]. Tərcüməçinin koqnitiv hazırlığı dedikdə, onun bilik, bacarıq, səriştəsi, mental hazırlığı nəzərdə tutulur. Tədqiqatçılar müəyyən gərgin ünsiyyət prosesində tərcüməçinin digər koqnitiv bacarıqlarına – olduğu vəziyyətdə düzgün istiqamət götürmək, strateji, taktiki qərarlar qəbul etmək, problemləri tez həll etmək, vəziyyətdən çıxma bilmək və s. qabiliyyətlərini aid edirlər. Bİ.L.Lopatnikov “adaptiv strategiya” terminin işlədir. Adaptiv strategiya – bu elə bir strategiyadır ki, qərarların (həllərin) bu və ya digər mümkün nəticələri haqqında yeni informasiyanın qazanılması əsasında məsələnin həlli prosesində müəyyən olar [7,124].

Koqnitiv tərcümə indi dillərarası tərcümə araşdırmasında xüsusi tədqiqat paradigması üçün istifadə olunur. Müasir dövrdə “koqnitiv translatoqlogiya” (“Cognitive Translatology”) “ekran tərcüməsi”, audiovizual tərcümə, multimodal tərcümə terminləri işlədilir

Tərcümə prosesində çıxış mətn yalnız koqnitiv obraz kimi mövcud olur, tərcümə prosesinin özü isə yaddaşda mənbə mətnin kodlaşmasının semantik representasiyası zamanı baş verir. Semantik representasiya özündə 3 növ informasiya daşıyır: praqmatik, sintaktik və semantik.

I mərhələdə - sintaktik təhlil – sintaqmda simvolların qurulması

II mərhələdə - semantik təhlil, yaxud konseptin izolə olunması

III mərhələ - praqmatik təhlil.

Tərcümə - dillərarası interpretiv yaradıcılıqdı, bunun nəticəsində tərcümə mətni mənbə mətnlə interpretiv uyğunluq təşkil edir.

Tərcümə prosesində tərcüməçinin davranışı da önəmli yer tutur. Tərcüməçilərin davranışlarını araşdıran mütəxəssislər qeyd edirlər ki, professional tərcüməçilər tərcüməyə daha çox fokuslanırlar və bu da onların daha çox diqqətli olmasına səbəb olur. Qeyri-peşəkar tərcüməçilərin tərcüməyə daha az diqqət ayırmalarını mütəxəssislər təcrübələrinin az olması və koqnitiv qabiliyyətlərinin zəif formalaşması ilə əlaqələndirirlər. Beləliklə, həm də koqnitiv qabiliyyətlərin tərcümə prosesində çox önəmli olduğunu müşahidə edirik [3,s.41].

XX əsrin 90-cı illərində D.Gile mərkəzində mövcud və sərf olunan diqqət resursları arasındakı uyğunsuzluq, yəni tərcümənin hər bir mərhələsində onların düzgün bölüşdürülməməsi dayanan tərcümənin ilk koqnitiv modelini təklif edir [2,84].

Bu model Effort model “güc modeli” adlanır və müxtəlif fəaliyyət növləri kimi şifahi və yazılı tərcüməni fərqləndirir.

Tərcümə yaradıcılığı bədii, yaxud elmi olmasından asılı olmayaraq, daxil olduğu dil mühitində yaşayır və həmin xalqın maraqlarına xidmət edir. Bu yaradıcılıq yeni baxışlara səbəb olur.

Müasir tərcüməşünaslığa situativ-koqnitiv yanaşma istiqamətində geniş tədqiqatlar aparılmışdır, lakin məsələ ilə bağlı ciddi və davamlı məşğul olan Vyana məktəbinin

nümayəndəsi, professor H.Riskunun adını çəkmək olar. Tərcümənin tədqiqinə son illərdə formalaşmış situativ-koqnitiv yanaşma koqnitivistika elminin son illərdəki inkişafına əsaslanır.

Tərcüməçi mətnlə iş zamanı maksimum səviyyədə öz fikirlərini verballaşdırır. Onun söylədikləri, nitqi diskurs zamanı adətən audiomaqnitofona yazılır. Bu səsyazıların mətn variantı tədqiqatçılar tərəfindən təhlil olunur. Bu metodu ilk dəfə X.P.Krinqs istifadə edib. Onun 1986-cı ildə çap olunmuş "Tərcüməçinin beynində nə baş verir" adlı monoqrafiyasında qeyd edilən məsələlər ətraflı təsvir olunub. Tədqiqatçı "tərcümə problemləri" anlayışı ilə bağlı 2 meyar irəli sürür. I meyar. Tərcüməçinin birbaşa və ya dolaylı yolla tərcümə etməsi. Bu zaman onun yaşadığı çətinliklər, lüğətdən istifadə etməsi və s. II meyar. Tərcüməçi tərəfindən 2 və ya daha çox alternativ variantın müzakirəsi, düzəlişlərin tərcümə mətninə daxil edilməsi, fasilə verilməsi və s.

X.P.Krinqs tərcümə problemlərinə qavrama – başa düşmə çətinliyini, fikrin ötürülməsi çətinliyini, tərcüməçinin dil səriştəsinin aşağı olmasını, şəxsi tərcüməçi səriştəsinin azlığını aid edir. Tərcümə problemlərinin həlli konkret tərcümə məsələləri çərçivəsində konkret tərcümə problemlərinin həlli istiqamətində tərcüməçinin potensial şüurlu planı kimi başa düşülür [5,92].

Koqnitiv dilçilikdə **tərcümə strategiyası** termini də işlədilir. Konkret tərcümə məsələləri çərçivəsində tərcümə problemləri həll olunur. Bu strategiya qoyulan problem, məsələnin həlli yolundan asılıdır. Tərcüməçinin məntiqi nəticələri, mülahizələri, lüğətdən istifadə bacarığı, vəziyyətdən çıxmaq üçün münasib sözün tapılması problemin həllində strateji cəhdlərdir. O, hər hansı sözlə bağlı ən düzgün variantı tapmayana qədər rahatlanmır.

Tərcüməçi uğurlu nəticə almaq üçün leksik vahidlərə qarşılıq üçün daha münasib variantı tapmalı, sinonimlərlə bağlı dəqiq seçim etməlidir. Fikrin ekvivalentini vermək üçün düzgün qərar verməlidir. Tərcümə problemləri daha çox atalar sözləri, məsəllər, frazeolji birləşmələrin tərcüməsində özünü göstərir.

Tərcüməşünaslıqda "səsli düşünmə" metodu tərcümənin koqnitiv-evristik modelini hazırlamış A.Q.Minçenko tərəfindən işlənmişdir. Tərcüməşünaslığa koqnitiv yanaşma tədqiqatçılar qarısında geniş imkanlar açmışdır.

Onomastik material tərcüməçiyə hərfi uyğunluqdan uzaqlaşmağa, daha yüksək səviyyəli uyğunluq tapmağa imkan verir. Tərcümə yalnız o zaman uğurlu hesab edilə bilər ki, mətni qəbul edən həmin mədəniyyətə tam yiyələnə bilsin. Bu məqsədlə əsas mətndəki bütün vacib komponentlər (onomastik vahidlər) orijinal tərcümədə təqdim edilməlidir. Dilin koqnitiv strukturunda kommunikativ bütövlüyün formalaşmasında realilər, o cümlədən şəxs adları mühüm rol oynayır.

Tərcümələrin müqayisəli təhlili göstərdi ki, bədii mətndə yüksək semantik yükə malik dil realiləri ötürüldükdə tərcümə məsələlərinin həlli çoxlu sayda analoq və ya ekvivalentlərin seçilməsi ilə fərqlənir, lakin tərcümənin adekvatlığına həmişə nail olunmur [8,15].

Tərcüməyə koqnitiv yanaşma ünsiyyətə nitq fəaliyyəti kimi yanaşmadır, dildaxili və dilxarici amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınır. Tərcüməyə aid koqnitiv tədqiqatlar koqnitiv elmdən bəhrələnməmişdir. Bu işə öz növbəsində psixolinqvistika və koqnitiv psixologiya sahəsində aparılmış tədqiqatların nəticələri əsasında formalaşmışdır.

Koqnitiv konsepsiya orijinal və tərcümə mətnlərini müqayisəsinə yeni imkanlar açır. Bu zaman tərcümə texnikasının ən incə detalları müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçıların diqqət mərkəzi tərcümə texnikasının təfərrüatlarına yönəlir, orijinala tərcümə mətn arasındakı bağlar, uyğunluq səviyyəsi öyrənilir.

Müasir dövrdə **tərcüməşünaslığa koqnitiv yanaşma** ənənəvi tərcüməyə nisbətən mətnin məzmununu daha dərinlən təhlil təfsir həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür yanaşma və təhlillər xüsusən bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılır.

Tərcüməçi fəaliyyətinin uğur qazanmasının əsas amillərindən biri onun səriştəli olmasıdır. Bu da birbaşa tərcümənin koqnitiv aspekti ilə əlaqəlidir.

Tərcümənin koqnitiv aspekti dillər ilə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsində gestaltsinergetik tədqiqatlarla sıx bağlıdır. Gestalt-sinergetiklərin fikrincə, dilçilikdə təfəkkürün sinergetik paradiqması dərin qatda linqvosinergetik proseslərlə idarə olunan bir mədəniyyətə məxsus mətnin mənalının başqa bir mədəniyyətin mətninə çevirən tərcümə transpozisiya sistemi kimi təqdim edilə bilər.

Hər hansı bir əsərin qeyd edilən üsulla təhlili zamanı diferensial mənalın transpozisiyasına diqqət yetirilir. Diferensial mənal dedikdə, tədqiqatçılar modallığı, fərdi-obrazlı, assosiativ–semasioloji, reflektiv və s. mənalı nəzərdə tutur. Modallıq çərçivəsində müəllifin özünə münasibəti, özünü ətrafla, konkret adamlara, cəmiyyətlə necə əlaqələndirməsi, özünü hara hansı çəhbəyə aid etməsi nəzərdə tutulur. Tərcüməçi modallıq mənasını ötürərkən hərfi tərcümədən kənara çıxır, bəzən mücərrəddiyə varır. Yazıcının digər daxili keyfiyyətlərinin (assosiativ, obrazlı, semasioloji və s.) ötürülməsi tərcüməçinin koqnitiv bacarıqlarından irəli gəlir. Eyni bir əsərin bir neçə nəfər tərəfindən tərcüməsi tərcümələrin yaradıcılıq keyfiyyətini aşkarlamağa imkan verir.

Koqnitivistlərin fikrincə, tərcümə prosesi informasiyanın bir şəkildə qəbul edilib, dərk edilməsi və yeni bir şəkildə təqdim edilməsidir. Bu zaman fikrin verballaşması prosesi baş verir. Tərcümə sahəsində biliyin formalaşması, saxlanması və ötürülməsi prosesinin keyfiyyəti və səviyyəsi mühüm rol oynayır.

Tərcüməyə koqnitiv yanaşma mətnin interpretasiya problemini həll etməyə imkan verir. Həmçinin tərcümənin ümumi mənzərəsi, tərcümə prosesinin gedişatı və nəticələrini təhlil etməyə yollar açır.

Tərcümə sahəsində koqnitiv yanaşma tərcümə prosesində tərcüməçinin xarakter, metod və özünəməxsusluğunun öyrənilməsinə yönəlib. Tərcüməçi strategiyasının koqnitiv əsasları daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərcümənin xarici mətni dərk etməsinin koqnitiv modeli T.A.Fesenko tərəfindən, tərcüməçi səhvlərinin koqnitiv mahiyyəti isə N.K.Qarbovski, T.A.Qoreva tərəfindən araşdırılmışdır [9,8].

Tərcümə prosesində tərcüməçinin koqnitiv sistemində onun şəxsi fəaliyyəti və yaradıcılığı prosesində əldə edilmiş məlumat və biliyin emalı prosesi gedir. Tədqiqatçılar tərcüməçinin dərk etmə, münasib dil vahidinin seçimi və tərcümə mətnində tətbiqini izləməyə çalışırlar.

Koqnitivistlər tərcüməçinin koqnitiv modelləşmə ilə nəticələnən tərcüməçi düşüncəsinin sirlərini açmağa çalışırlar. Bu istiqamətdə atılan addımlar nəticəsində biliyin formalaşması,

qorunması və ötürülməsi mexanizmlərinin koqnitiv modellərini yaratmağa cəhd edilir. Həmçinin dilin bilik və təcrübəyə münasibəti öyrənilir. L.S. Barxudarov, V.N.Komissarov, A.D. Şveyçer və b. tərcüməçi düşüncəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən tərcümə modellərini yaratmışlar. Lakin bu modellər biliyin nəzəri və koseptual səviyyəsinə uyğun olduğu üçün praktik baxımdan münasib deyil. Bu modellərdən maşın tərcüməsində və digər intellektual sistemlərdə istifadə olunur.

Müasir dilçilikdə tərcümə nəzəriyyəsində yeni bir termin də tez-tez işlənir: tərcüməçinin dil şəxsiyyəti. K.İ.Leontyeva bu mövzudan bəhs edərkən 3 tip modeli göstərir: 1. tərcüməçinin dil şəxsiyyətinin tipik modeli, 2. tərcüməçinin dil şəxsiyyətinin fərdi modeli, 3. Fərdi tərcüməçinin dil şəxsiyyətinin konkret nitq tətbiqləri modeli. Bu cür modelləşdirmə yazığının üslubi xüsusiyyətlərini, keyfiyyətini xarakterizə etməyə imkan verir [6,85].

Qeyd edilənlər sübut edir ki, hər bir tərcüməçi də tipik xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərdi keyfiyyətlər də mövcuddur. Bununla yanaşı, sadalanan keyfiyyətlər, xüsusən fərdilik tərcüməçinin obyektindən – onun hansı üslubda yaradıcılıq nümayiş etdirməsindən də asılıdır. Ümumiyyətlə, tərcüməçi şəxsiyyətinin mürəkkəbliyi, onun daxili keyfiyyətlərinin zənginliyi, dil normativlərinə sahibolma səviyyəsi yaratdığı diskurs zamanı bütövlüklə əks olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdülrəhmanlı N. Bütün dillərin tərcümanı və ya tərcümənin tarixi. 13.08.2018.
<https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1249/Butun-dillerin-tercumani-ve-ya-tercumenin-tarixi>
2. Gile, D. Basic concepts and models for translator and interpreter training / D. Gile. – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins PublishingCompany, 1995. – 283 p
3. Orucova G.M. Dildə realilər (İran dillərinin materialları əsasında./ Filologiya məsələləri, № 8, 2022
4. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015
5. Комиссаров, В. Н. Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых: учебное пособие. М. : ЧеРо, 1999. 136 с.
6. Леонтьева. К.И. Актуальные проблемы изучения языковой личности переводчика с позициикогнитивного подхода. ВЕСТНИК Пятигорского государственного университета № 3 2017 июль – сентябрь. S.84-90.
7. Лопатников, Л. И..Экономико-математический словарь [Текст]: словарь соврем. экон. науки /Л. И. Лопатников; под ред. Г. Б. Клейнера. Москва: Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации, Дело, 2003. 519 с
8. Мороз Н.А. Лингвокогнитивные аспекты перевода поэмы н. В. Гоголя «Мёртвые души» на английский язык Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук Тюмень -2010. 26 с.
9. Николаевна Р.И.Когнитивные особенности перевода научно-технического текста (на материалах текстов металлургической промышленности) Автореф. Кан. фил.наук. Тюмен 2007, 28 с.

UOT: 81-116

ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: РАВНОПРАВИЕ ПОЛОВ, ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

БАБАЕВА ГЮНАЙ ГУМБАТ

Заведующий кафедрой иностранных языков БСУ,
доцент, доктор философии по филологическим наукам
e-mail: gunasha79@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1435-569X>

РЕЗЮМЕ

Гендерные различия являются важным аспектом современного английского публицистического дискурса. Этот дискурс отражает изменяющиеся социальные, культурные и политические требования в отношении гендерного равенства. В различных областях, таких как политика, экономика, культура, наука и общество, существует много дебатов и обсуждений о роли и влиянии гендера на различные аспекты жизни. В политике, например, обсуждается представленность женщин на высоких должностях и равенство полов в принятии решений. В экономике говорят о различиях в заработной плате мужчин и женщин, а также о возможностях и ограничениях для женщин в различных отраслях. В культуре и науке вопросы гендера тоже имеют большое значение.

Ключевые слова: гендерные различия, гендерные стереотипы, гендерная идентичность, мужчина, женщина.

MÜASİR İNGİLİS JURNALİSTİKA DİSKURSUNDA GENDER FƏRQLƏRİNİN TƏMSİLİ: GENDER BƏRABƏRLİYİ, GENDER STEREOTİPLƏRİ VƏ GENDER KİMLİYİ

XÜLASƏ

Gender fərqləri müasir ingilis jurnalistika diskursunun mühüm aspektidir. Bu diskurs gender bərabərliyi üçün dəyişən sosial, mədəni və siyasi tələbləri əks etdirir. Siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və cəmiyyət kimi müxtəlif sahələrdə genderin həyatın müxtəlif aspektlərində rolu və təsiri haqqında çoxlu müzakirələr və debatlar aparılır. Siyasətdə qadınların yüksək vəzifələrdə təmsil olunması və qərarların qəbulunda gender bərabərliyi müzakirə olunur. İqtisadiyyatda kişilər və qadınlar arasında əmək haqqı fərqləri, eləcə də müxtəlif sənaye sahələrində qadınlar üçün imkanlar və məhdudiyyətlər haqqında danışılır. Mədəniyyət və elmdə gender məsələləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: gender fərqləri, gender stereotipləri, gender kimliyi, kişi, qadın.

REPRESENTATIONS OF GENDER DIFFERENCE IN CONTEMPORARY ENGLISH JOURNALISTIC DISCOURSE: GENDER EQUALITY, GENDER STEREOTYPES AND GENDER IDENTITY

ABSTRACT

Gender difference is an important aspect of contemporary English publicist discourse. This discourse reflects the changing social, cultural and political demands for gender equality. In various fields such as politics, economics, culture, science and society, there are many debates and discussions about the role and impact of gender on various aspects of life. In politics, for example, the representation of women in high positions and gender equality in decision-making are discussed. In economics, there is talk about wage differentials between men and women, as well as opportunities and constraints for women in different industries. In culture and science, gender issues are also important.

Key words: gender differences, gender stereotypes, gender identity, man, woman.

Введение

В англоязычных СМИ речь о равноправии полов ведется во многих известных источниках. Вот некоторые из них:

- The New York Times (<https://www.nytimes.com>)
- The Guardian (<https://www.theguardian.com>)
- BBC News (<https://www.bbc.com/news>)
- CNN (<https://www.cnn.com>)
- Huffington Post (<https://www.huffpost.com>)
- Forbes (<https://www.forbes.com>)
- Time (<https://time.com>)
- Washington Post (<https://www.washingtonpost.com>)
- Reuters (<https://www.reuters.com>)

Это только некоторые из множества англоязычных СМИ, регулярно освещающие вопросы равноправия полов и сексуальных меньшинств. Разумеется, список не является исчерпывающим, и много других СМИ также обсуждают эту тему в своих публикациях.

В английском языке есть много слов и выражений, относящихся к гендеру, такие как "gender gap" (разрыв между полами), "glass ceiling" (невидимая преграда для продвижения женщин на карьерной лестнице), "mansplaining" (мужское объяснение, сделанное женщине в надменной манере) и многие другие. В публицистическом дискурсе эти термины используются для обсуждения проблем гендерного равенства. Некоторые издания активно обсуждают гендерные вопросы и стараются привлечь внимание к проблемам женщин. Например, журналы «Vogue» и «Cosmopolitan» посвящают много материалов женским темам, таким как мода, красота и карьера. «The Guardian и The New York Times» также регулярно публикуют статьи о женщинах и гендерном равенстве. Однако, не все публикации активно обсуждают гендерные вопросы. Некоторые издания могут быть более консервативными и не считать, что гендерные вопросы являются важными для их аудитории. Один из примеров может быть движение #MeToo, которое началось в 2017 году и получило огромную популярность в СМИ и на социальных платформах. Это движение, по сути, выступает за то, чтобы женщины не молчали о сексуальных домогательствах и домогательствах на рабочем месте, а также за то, чтобы общество стало более осозанным и открытым по отношению к этим проблемам.

В современном английском публицистическом дискурсе можно выделить следующие направления представления гендерных различий:

1. *Равноправие полов (gender equality)*

Одним из важных аспектов является представление гендерных различий в контексте равноправия полов. Эта тема активно обсуждается в СМИ и политическом дискурсе, в связи с чем в английском языке появилось много терминов и выражений, отражающих эту проблематику, например: gender pay gap (разрыв в заработной плате

между мужчинами и женщинами), sexual harassment (сексуальное домогательство), gender-based violence (насилие на почве гендерных различий) и др.

В последние годы стали более часто употребляться термины, которые указывают на равноправие и борьбу за него. Например, часто употребляются термины "гендерное равенство", "феминизм", "права женщин" и "сексуальные меньшинства".

В последнее время, в английском языке появилось больше возможностей для использования более нейтральных терминов, чтобы избежать необходимости использования мужского или женского рода. Например, вместо использования слова "chairman" (председатель), можно использовать более нейтральный термин "chair" (председатель). А вместо того, чтобы использовать слова "he" (он) или "she" (она), можно использовать более нейтральный термин "they" (они) в тех случаях, когда речь идет о неопределенном лице [3, 44].

В публицистических текстах обычно обсуждаются различные аспекты равноправия полов, такие как равная оплата труда, доступ к образованию и здравоохранению, политическое представительство, насилие в отношении женщин, сексизм и гендерные стереотипы.

В современном английском публицистическом дискурсе много внимания уделяется проблемам, с которыми сталкиваются женщины, включая гендерные неравенства на рабочем месте, «стеклянный потолок» (glass ceiling) и неравное распределение семейных обязанностей. Также обсуждаются и другие аспекты гендерного равноправия, такие как признание и защита прав ЛГБТ сообщества [4, 281].

Многие публицисты, журналисты и общественные деятели используют публицистический дискурс, чтобы повысить осведомленность о проблемах гендерного неравенства, привлечь внимание к важности равноправия полов и продвинуть идеи, направленные на достижение равенства в обществе.

Однако, как и в любом публичном дискурсе, мнения по поводу равноправия полов могут различаться. В публицистических текстах можно встретить как поддержку и высокую оценку усилий в области равноправия, так и критику или вызов установленным нормам и представлениям. В целом, тема равноправия полов является одной из ключевых и актуальных в современном английском публицистическом дискурсе и продолжает привлекать внимание и генерировать дискуссии по всему миру.

В современном английском публицистическом дискурсе все еще наблюдаются примеры нарушения равноправия полов. Некоторые из них включают:

- *Гендерные стереотипы и предрассудки:* В публицистических текстах иногда можно встретить стереотипные представления о мужчинах и женщинах, которые поддерживают неравенство полов. Например, суждения о том, что женщины лучше подходят для домашних обязанностей, а мужчины для руководящих должностей.
- *Неправильное использование языка:* В текстах может наблюдаться использование мужского рода в общих случаях или недостаток женских примеров и названий. Например, использование слова "он" или "его" для отношения к представителям обоих полов.

- *Отсутствие женского представительства:* в некоторых случаях в публицистических материалах может быть заметно неравномерное участие женщин в качестве экспертов или комментаторов. Это может создавать впечатление, что мнения и голоса женщин не так важны или ценны, как мнения мужчин.
- *Оскорбления и дискриминация:* в некоторых случаях, в публицистических текстах могут присутствовать оскорбления или дискриминационные высказывания в адрес женщин. Это может включать сексуальные насмешки, унижение или игнорирование достижений женщин.
- *Неравномерное освещение гендерных вопросов:* В публицистических материалах иногда могут быть преобладающие представления о мужских проблемах и точках зрения, с недостаточным вниманием к гендерным вопросам, проблемам женщин и их достижениям [4, 282].

Важно отметить, что не все публицистические тексты содержат эти примеры нарушения равноправия полов, и многие журналисты и авторы стремятся создать более инклюзивное и равноправное покрытие гендерных тем. Однако, некоторые недостатки все еще существуют и могут быть преодолены через осознанное использование языка, более равномерное представительство и освещение гендерных вопросов.

2. Представление гендерных стереотипов

Современный английский публицистический дискурс также отражает изменяющиеся гендерные стереотипы. Теперь, когда все больше женщин занимает руководящие должности в политике, бизнесе и общественной жизни, они чаще представляются в публицистических материалах как сильные и успешные личности.

В современном английском публицистическом дискурсе гендерные стереотипы часто становятся объектом обсуждения. Представление гендерных стереотипов может происходить как в положительном, так и в негативном контексте, в зависимости от того, как они воспринимаются и интерпретируются в различных областях общества.

Некоторые публицистические тексты поддерживают и усиливают гендерные стереотипы, представляя мужчин и женщин в ожидаемых социальных ролях. Например, мужчины изображаются как сильные, авторитетные и амбициозные, в то время как женщины изображены как заботливые, помогающие и преимущественно занимающиеся семьей. Эти стереотипы оказывают влияние на представление и восприятие реальных людей, а также на ожидания, которые общество накладывает на них [5, 42].

Однако в современном публицистическом дискурсе также присутствует критика гендерных стереотипов и усилий по их преодолению. Статьи, комментарии и дебаты обсуждают вред, который гендерные стереотипы наносят отдельным людям, так и обществу в целом. Многие публицистические материалы стремятся освещать и расширять представления о гендере, подчеркивая важность равенства, индивидуального выбора и уважения к разнообразию.

Современный публицистический дискурс также активно обсуждает проблему сексизма и дискриминации на основе гендера. Журналисты и комментаторы

поднимают вопросы о неравном распределении власти и возможностей между мужчинами и женщинами, а также о влиянии гендерных стереотипов на профессиональное и социальное развитие людей.

Публицистический дискурс играет важную роль в формировании общественного мнения и воздействии на изменение представлений о гендере. Через анализ и критику гендерных стереотипов, а также через освещение примеров позитивных изменений и равноправия, публицистические материалы способствуют осознанию и преодолению негативных предрассудков и нормативов в области гендера.

Однако, несмотря на это, все еще существуют люди или группы, которые поддерживают гендерные стереотипы в своем публицистическом выражении. Они используют язык и выражения, поддерживающие традиционные роли полов и представления о мужской и женской идентичности. Такие поддерживающие гендерные стереотипы высказывания включают в себя утверждения о "женственности" или "мужественности" в суждениях о способностях, интересах или поведении людей, а также предполагаемые ограничения, связанные с полом. Например, утверждение о том, что *"женщины не подходят для занятий в сфере науки"*, или предположение, что *"мужчины не должны плакать, так как это не мужественно"* - все это является проявлением поддержки гендерных стереотипов.

Однако, следует отметить, что существует широкий диапазон мнений и взглядов в публицистическом дискурсе, и не все высказывания обязательно поддерживают гендерные стереотипы. Многие журналисты, авторы и комментаторы стремятся к объективности и представлению различных точек зрения, что может включать и критику гендерных стереотипов. В целом, поддержка гендерных стереотипов в современном английском публицистическом дискурсе может наблюдаться, но существует также активное движение по их преодолению и созданию более равноправного и инклюзивного общества.

3. Представление гендерных идентичностей

В современном английском публицистическом дискурсе можно наблюдать изменения в представлении гендерных идентичностей. В прошлом часто преобладала бинарная система полов, где гендерные роли и стереотипы были жестко разделены на мужское и женское. Однако с течением времени и развитием социальных наук, этот подход стал вызывать критику и вопросы со стороны тех, кто не идентифицируется строго в рамках традиционных гендерных категорий.

Сегодня в публицистическом дискурсе все чаще обсуждаются и признаются различные гендерные идентичности, выходящие за рамки бинарного деления. Такие идентичности могут включать немужские и неженские идентификации, такие как небинарные, полигендерные, трансгендерные, гендерно-неконформные и др. Вместо того, чтобы рассматривать гендер как нечто жестко определенное, все больше людей и организаций начинают признавать его как континуум, где каждый может иметь уникальную гендерную идентичность.

В последние годы в английском публицистическом дискурсе стала широко использоваться концепция гендерной чувствительности (*gender sensitivity*), подразумевающая учет и уважение различий между людьми, основанных на поле,

гендерной идентичности и выражении. Например, все чаще употребляются термины "нетрадиционные гендерные идентичности", "трансгендерные люди" и "небинарные люди". В последние годы, термин "небинарный" (non-binary) стал все более распространенным в контексте обсуждения гендерной идентичности. Также в публицистическом дискурсе рассматриваются вопросы, связанные с дискриминацией на основе гендерной принадлежности и привилегиями, которые могут быть связаны с мужским или женским полом.

Журналисты и комментаторы стараются быть более осведомленными и чувствительными к гендерным вопросам, используя уважительную лексику и обращаясь к людям с учетом их предпочитаемых местоимений и идентификаций. Кроме того, публицистический дискурс может отражать различные точки зрения по поводу гендерных идентичностей, включая как поддержку, так и оппозицию в отношении их признания и признания социальных прав и защиты для разнообразных гендерных групп. В целом, современный английский публицистический дискурс становится более инклюзивным и осознанным в отношении гендерных идентичностей, отражая растущее осознание разнообразия и индивидуальности в этой области.

Современный английский публицистический дискурс включает в себя разнообразные точки зрения по поводу гендерных идентичностей, включая и те, которые выступают против них. Однако важно отметить, что наличие различных мнений не обязательно отражает общественное мнение или консенсус. Некоторые люди критически относятся к гендерным идентичностям и аргументируют это различными способами. Одно из возможных противоречий, которое они выдвигают, состоит в том, что считают гендерные идентичности неестественными или несоответствующими биологическому полу. Они могут утверждать, что существует только два гендера - мужской и женский - и что гендерные идентичности, такие как не-бинарность или трансгендерность, являются результатом неправильного понимания или социокультурного влияния.

Критики гендерных идентичностей также могут выдвигать аргументы, основанные на религиозных или традиционных ценностях, и утверждать, что принятие гендерных идентичностей противоречит нормам и ценностям, установленным в обществе. Они могут беспокоиться о возможных социальных или культурных последствиях, связанных с изменением традиционных гендерных ролей и норм. Однако важно отметить, что общественное мнение насчет гендерных идентичностей разнообразно, и в публицистическом дискурсе можно найти и другие точки зрения.

Петра Де Суттер - бельгийская политик, активистка и член Европейского парламента. Она была первой трансгендерной женщиной, избранной в Европейский парламент в 2019 году. Петра Де Суттер открыто выступает в защиту прав ЛГБТ сообщества и является заметной фигурой в борьбе за гендерное равенство. При анализе гендерного различия в отношении Петры Де Суттер в англоязычных СМИ следует отметить, что подходы могут различаться в зависимости от конкретных источников и политической ориентации каждого из них. Однако в целом можно сказать, что Петра Де Суттер получила широкое внимание и отзывы СМИ в связи с ее статусом первой трансгендерной женщины в Европейском парламенте. Некоторые из англоязычных СМИ сфокусировались на историческом значении ее избрания и

признали это важным моментом в борьбе за гендерное равенство и представительство ЛГБТ сообщества. Они подчеркнули значимость разрушения стереотипов и расширения границ в политической арене. В то же время, некоторые консервативно настроенные СМИ выражают определенную критику или сомнения относительно ее политических позиций, связанных с правами ЛГБТ сообщества. Это может отражать различия во взглядах и отношении к вопросам гендерной идентичности и равенства [2].

Лео Варадкар - ирландский политик, занимающий должность премьер-министра Ирландии с 2017 по 2020 год, был первым политиком индийского происхождения и первым открытым гомосексуалистом, занимавшим эту должность. В англоязычных СМИ Лео Варадкар получил значительное внимание, и его политическая карьера и личность активно обсуждались. Однако гендерное различие, связанное с Лео Варадкаром, касается его сексуальной ориентации (гомосексуализма), а не его пола. В контексте гендерных различий в англоязычных СМИ он был скорее исследован и обсуждался в рамках ЛГБТИ прав и представительства в политике, а не в отношении его пола. Лео Варадкар сам открыто говорил о своей гомосексуальности. Его политические достижения и положение премьер-министра обсуждались в контексте его личных качеств, политических взглядов и действий, а не в рамках гендерных различий, связанных с его полом.

Ксавье Беттель является люксембургским политиком и бывшим премьер-министром Люксембурга. Ксавье Беттель также известен своим открытым гомосексуальным поведением и тем, что он первый гей-премьер-министр в истории Европы. Когда речь идет о гендерных различиях в англоязычных СМИ, в случае Ксавье Беттеля обычно фокусируются на его политической деятельности, достижениях и позициях. В связи с тем, что он является открытым гомосексуалистом, некоторые СМИ обращают внимание на его сексуальную ориентацию, особенно при обсуждении его политической карьеры и личной жизни. В англоязычных СМИ можно наблюдать разные подходы к описанию и комментированию гомосексуальности Ксавье Беттеля. Некоторые издания подчеркивают его роль в борьбе за права ЛГБТИ-сообщества и воспринимают его как символ прогрессивных ценностей. В то же время, другие СМИ могут выражать критику или негативное отношение к его сексуальной ориентации. В целом, отношение англоязычных СМИ к гендерным различиям, связанным с Ксавье Беттелем, варьируются в зависимости от политических убеждений и редакционной политики конкретных изданий [1].

В заключение можно сказать, что гендерно-культурные различия в современном английском публицистическом дискурсе обусловлены множеством факторов, и невозможно указать на одну единственную причину. Однако, существуют несколько факторов, которые могут влиять на формирование таких различий:

- *Историческое наследие*: исторически сложилось так, что мужчины и женщины играли разные роли в обществе, имели различные социальные ожидания и стереотипы. Это могло повлиять на развитие языка и сформировать определенные гендерные роли и стереотипы в английском языке и в СМИ.
- *Социокультурные факторы*: Влияние социальных и культурных норм может сказываться на том, как гендерные различия выражаются в публицистическом

дискурсе. Ожидания и представления об определенных гендерных ролях отражаются в языковых конструкциях, использовании определенных слов и фраз.

- *Стереотипы и предрассудки*: Существующие стереотипы и предрассудки в обществе отражаются в языке и использовании определенных выражений в публицистическом дискурсе. Некоторые слова и выражения могут иметь скрытый гендерный подтекст или скрыто передавать неравенство между мужчинами и женщинами.
- *Влияние медиа и информационных технологий*: Современные медиа и социальные сети играют значительную роль в формировании и распространении гендерных стереотипов. Коммуникационные практики и язык, используемые в публицистическом дискурсе, могут быть подвержены влиянию медиа и онлайн-платформ, что усиливает гендерные различия.
- *Феминистическое движение и активизм*: Феминистическое движение внесло значительный вклад в осознание гендерных неравенств и привлекло внимание к языку и его использованию. Феминистки и активистки обращают внимание на гендерные различия в публицистическом дискурсе и работают над созданием более инклюзивного и равноправного языка.

В целом, причины гендерно-культурных различий в современном английском публицистическом дискурсе многообразны и связаны с историческими, социокультурными и активистскими факторами. Понимание этих различий и работа над созданием более равноправного и инклюзивного языка являются важными шагами в достижении гендерного равенства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Baczynska Gabriela. Luxembourg gay PM blasts 'stigmatizing' new Hungarian law (REUTER: June 25, 2021) – URL: <https://www.reuters.com/world/europe/luxembourg-gay-pm-blasts-stigmatizing-new-hungarian-law-2021-06-24/>
2. Lopez Oscar. Belgium appoints Europe's first transgender deputy PM (REUTER: oktober 2, 2020). URL: <https://www.reuters.com/article/us-belgium-lgbt-politics-idUSKBN26N02J>
3. Добросклонская, Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов: опыт исследования современной английской медиаречи / Т.Г. Добросклонская. - М.: Едиториал УРСС, 2005. - 288 с.
4. Лашкова, Г. В., Белоножко, Ю. А. Гендерная принадлежность как один из социальных факторов и его лингвистическая реализация в речи политиков (на материале записей интервью британского премьер-министра Терезы Мэй). Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика. 2022. Т. 22, вып. 3. С. 278-284. - <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernaya-prinadlezhnost-kak-odin-iz-sotsialnyh-faktorov-i-ego-lingvisticheskaya-realizatsiya-v-rechi-politikov-na-materiale>
5. Никитина, С.В., Болдырева, И.И. Конструирование гендера в современных англоязычных сми на примере языковой репрезентации женщины-политика - Вестн. Моск. гос. ун-та. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2013. - № 1. с. 39-43 - <https://cyberleninka.ru/article/n/konstruirovanie-gendera-v-sovremennyh-angloyazychnyh-smi-na-primere-yazykovoy-reprezentatsii-zhenschiny-politika>

UOT: 008:316.34/.35

VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TARİXİ YERLƏRƏ EKSKURSIYALAR - ƏSAS AMİL KİMİ

HƏSƏNOVA TAMILƏ OQTAY QIZI

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi,

Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasında dissertant

Bakı, Azərbaycan Respublikası

toma.hasan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3829-920X>

XÜLASƏ

Vətəndaş şüuru ictimai şüurun və ictimai rəyin vacib bir hissəsidir. Vətəndaş şüuru ictimai şüurun təməllərindən biri və vətəndaş davranışı üçün bir bələdçi olaraq, sosial təhsili konkret tonlarda müəyyən edir, ictimai hadisələrin əlaqəsi haqqında təəssüratların formalaşmasını təmin edir.

Məqalədə bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələri, vətənpərvərlik hissəsinin əsas vətəndaşlıq xüsusiyyəti kimi ərşəyə gətirilməsi və bu istiqamətdə tarixi yerlərə ekskursiyaların əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Yüksək fərdi mənada "vətəndaşlıq" anlayışının mahiyyəti, əsasən hüquq və vəzifələrini inandırmaq, məsuliyyətini bilmək və bunları rəhbər tutaraq vətənin, xalqın xeyrinə hərəkət etmək bacarığından irəli gəlir.

Milli mədəniyyətin mənimsənilməsi uşağın düzgün inkişafının ən vacib amillərindən biridir. Eyni zamanda, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq, həmçinin azərbaycanlılıq tərbiyəsi proseslərinin bir hissəsi olmaqla, bunların digər bir hissəsi sivil cəmiyyətin düzgün tərbiyəsini əhatə edir. Vətənpərvərlik isə tərbiyə prosesinin ən vacib tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: vətən, milli dəyər, vətənpərvərlik, cəmiyyət, vətəndaşlıq, tərbiyə, şüur.

ЭКСКУРСИИ ПО ИСТОРИЧЕСКИМ МЕСТАМ – КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА

РЕЗЮМЕ

Гражданское сознание является важной частью общественного сознания и общественного мнения. Гражданское сознание, как одна из основ общественного сознания и ориентир гражданского поведения, определяет социальное воспитание в конкретных тонах, обеспечивает формирование впечатлений о связи социальных событий.

В статье обсуждаются результаты исследований, проведенных в этом направлении, значение патриотизма как основного признака гражданственности, а также значение экскурсий по историческим местам в этом направлении. Суть понятия «гражданство» в глубоко индивидуальном смысле исходит из способности убеждать людей в их правах и обязанностях, знать свои обязанности и действовать на благо страны и народа, руководствуясь ими.

Прививание национальной культуры является одним из важнейших факторов правильного развития ребенка. В то же время патриотизм и гражданственность, являясь не только частью процессов воспитания азербайджанства, но и другой их частью включает правильное воспитание цивилизованного общества. И патриотизм выступает – важнейшей частью воспитательного процесса.

Ключевые слова: Родина, национальная ценность, патриотизм, общество, гражданственность, образование, сознание.

EXCURSIONS TO HISTORICAL PLACES – AS THE MAIN FACTOR IN FORMING A SENSE OF PATRIOTISM

ABSTRACT

Civic consciousness is an important part of public consciousness and public opinion. Civic consciousness, as one of the foundations of social consciousness and a guideline for civic behavior, determines social education in specific tones and ensures the formation of impressions about the connection of social events.

The article discusses the results of research conducted in this direction, the importance of patriotism as the main sign of citizenship, as well as the importance of excursions to historical places in this direction. The essence of the concept of "citizenship" in a purely individual sense comes from the ability to convince people of their rights and responsibilities, to know their responsibilities and to act for the good of the country and people, guided by them.

Instilling national culture is one of the most important factors in the proper development of a child. At the same time, patriotism and citizenship, being not only part of the processes of educating Azerbaijani people, but also another part of them includes the correct education of a civilized society. And patriotism is the most important part of the educational process.

Key words: Motherland, national value, patriotism, society, citizenship, education, consciousness.

1. Dəyərlər - cəmiyyətin mövcudluğunun əsas təməli kimi

Müxtəlif ədəbiyyatlarda dəyər anlayışının müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli tərifləri verilmişdir. Türk sosioloqu Bobaroğlu (2002), insanların həyatlarını sərf etməyə dəyər tapdıqları inancların, fikirlərin, hərəkətlərin və idealların dəyərlər təşkil etdiyi fikrini müdafiə etmişdir. Dilmaç (2007) isə dəyəri şəxslərin digər insanları, xüsusiyyətlərini, istəklərini və niyyətlərini qiymətləndirərkən istifadə etdikləri meyarlar olaraq təyin etmişdir.

Dəyərlər insanlara aid olan, onların əldə etmək istədiyi və ya əldə etməyə çalışdığı şeylərdir. Xoşbəxtlik, daxili dinclik, yaradıcılığa tələb, vətənə sədaqət və bayrağa sevgi kimi mənəvi və milli hisslərlə hər zaman əlaqəlidir. Dəyər, eyni zamanda, insan cəmiyyətinin və ya ümumilikdə millətlərin mövcudluğunu, birliyini, davamlılığını və yaşamaq hüquqlarını şərtləndirən mühüm amillərdir.

Hər bir insan qrupu cəmiyyətə sədaqət kimi dəyərlər ətrafında birləşir. Bu birləşmə, şübhəsiz ki, dəyər mühakimələrinin ümumiliyi ilə bağlıdır [8, s. 276-277]. İnsan davranışları araşdırıldıqda fərdlərin hərəkətlərini istiqamətləndirən və onlara rəhbərlik edən dəyərlərlə dolu bir həyat sürdükləri daha aydın şəkildə nəzərə çarpır [9, s.107].

Bir cəmiyyətin bütövlüyünün qorunub saxlanması və davamlılığının təmin olunması üçün nəsil-dən-nəsilə ötürülən dəyərlər mövcuddur. Bu dəyərlər cəmiyyətin ümumi davranış xarakterlərini müəyyən edir. Sosial qaydaların təsiri altında fərdlər tərəfindən qəbul edilən bu kimi dəyərlər cəmiyyətin tarazlığını təmin edir və ictimai sabitliyi mühafizə edir [7, s.316].

Şübhəsiz ki, dəyərlər insan həyatına dərinlən təsir göstərir. Dəyərlər hər gün yaşanan sosial reallığın ən vacib hissələrindən biridir. Belə ki dəyərlər insan həyatına rəhbərlik edir və onu istiqamətləndirirlər. Dəyərlər fərdin bəzi motivasiyalar yaratmasına və həyatı daha yaxşı dərk etməsinə kömək edir. Bir insanın həyatının bütün mərhələlərində və seçimlərində ön planda dayanır. Dəyərlər fərdi yaxşı bir ömürlə təmin edərək, onun üçün ömür boyu davam edəcək müəyyən öhdəliklər formalaşdırır.

Müxtəlif müəlifləri tədqiq etdikdə fərqli dəyər təsnifatlarının olduğu müşahidə edilir. Fərdi və işgüzar dəyərlər, mənəvi və milli dəyərlər, yerli və beynəlxalq dəyərlər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təsnif edilmişdir.

Dəyərləri təsnif etmək üçün ilk müvafiq sistemi formalaşdıran Spranger olmuşdur. Spranger, dəyərləri altı sinifə bölmüş və hər davranışın bu altı dəyər sinfindən birinə mənsub olduğunu bildirmişdir. Allport, Vernon və Lindzey bu tədqiqatı daha da inkişaf etdirmiş, araşdırmalarında dəyərlərin altı sinifə bölünməsi konsepsiyasını qəbul etmişdirlər.

Bu altı sinif elmi dəyərlər, iqtisadi dəyərlər, estetik dəyərlər, sosial dəyərlər, siyasi dəyərlər və dini dəyərlər olaraq təsnif edilir.

Rokeach, dəyərləri iki əsas sinifdə qruplaşdırmışdır: insan həyatının əsas ehtiyaclarını göstərən dəyərləri hədəf dəyərləri, hədəflərə çatacaq davranışları ifadə edən dəyərləri isə alət dəyərləri kimi təsnif etmişdir. Milli təhlükəsizlik dəyəri də Rokeach'ın məqsəd dəyərləri arasında yer alır [3, 2012].

Schwartz, dəyərləri on başlıq altında təsnif etmişdir. Schwartz'a görə dəyərlər: fərdi dəyərlərə daxil olan müvəffəqiyyət, güc, hedonizm, motivasiya və özünü idarə etmə; sosial dəyərlərə aid olan səxavət, əmələ və uyğunlaşma kimi dəyərlərlə yanaşı, buraya universallıq və təhlükəsizlik dəyərləridir.

Dəyər təsnifatları bütün bu kateqoriyalarla məhdudlaşmır. Təhsil mütəxəssisləri dəyərləri ümumdünya və milli dəyərlər olaraq təsnif etmişdirlər. Bir millətin digər millətlərin mədəniyyətindən təsirlənməsini əngəlləyən və cəmiyyətin milli sərhədlər daxilində ayrılmasının qarşısını alan gücləndirici və birləşdirici amillər milli dəyərlərdir. Milli dəyərlər sosial münasibətlərin inkişafında və sosial qütbləşmənin qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bir millətin varlığı, dayanıqlı olması və birlik içində yaşaması bütün qeyd edilən dəyərlər sayəsində reallaşır. Milli dəyərlər bir millətin irqindən, ölkəsindən, dinindən, tarixindən, mədəniyyətindən, adət və ənənələrindən qaynaqlanan və nəsildən-nəslə ötürülən milli və mənəvi hisslər, düşüncə və inanclardır. Milli dəyərlər millətin qədim tarixdən bu günə qədər apardığı ənənəvi qaydalar, adətlər, millətin inandığı inanclar, ibadətlər və digər mədəniyyətlərdən qazanıb mənimsədiyi dəyərlərdir. Millətin şüuruna həkk olunmuş, lazım gəldikdə tətbiq edilən, qədim dövrdən əcdadlardan bu günümüzə qədər gələn və millətə tarix boyu yaşamaq gücünü verən dəyərlər milli dəyərlər hesab edilir. Milli dəyərlər bir milləti digər millətlərdən fərqləndirən, öz içindəki münasibətə, bənzərsizliyə və davranışa təsir edərək bütünlük yaradan və millətin fərdlərini ortaq dəyərlər ətrafında birləşdirən dəyərlərdir.

Dünyada qəbul edilən ədalət, bərabərlik, hörmət və azadlıq kimi əsas ümumbəşəri dəyərlər dil, din, millət, dövlət, vətən, himn və bayraq kimi bir millətə məxsus simvollarla ümumiləşərək, milli dəyərlər kimi qəbul edilir [4, 2004].

Cəmiyyətin öz ənənəsinə və mədəni quruluşuna əsaslanaraq formalaşdırdığı dəyərlərə milli dəyərlər deyilir. Bəzi tədqiqatçılar dövlət, milli marş və bayraq kimi anlayışları da milli dəyərlər kimi qəbul edirdilər.

İnformasiya cəmiyyətinə keçidin sürət qazandığı müasir dünyada milli dəyərlərin dövrün tələblərinə uyğun olaraq qorunub yeni nəslə ötürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Öz sosial təməllərinə köklənməyən və milli dəyərlərindən güc almayan bir təhsil sistemi heç vaxt uğur qazana bilməz. Mövcud dəyərlərin hər nəsildə yenidən qurulması və sonrakı nəslə köçürülməsi son dərəcə vacibdir.

2. Uşaq yaşlarından şəxslərdə vətənpərvərlik hissini Formalaşdırılması yolları

Ölkə tarixinin tədrisi şagirdlərə incəsənət əsərlərindən anlamaq üçün elementar bacarıqlar bəxş edərək, yüz və min illər bundan öncə yaradılmış görkəmli incəsənət əsərlərindəki gözəlliyi və bunun kimi faktlardakı həqiqəti görməyi öyrədir. Tarixi bilikləri

mənimsəmək biliklərin möhkəmliyi, tarixə marağın daha da artması və tarixi faktları öyrənərkən şagirdlərin fəallıq göstərməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Uşaqlar həyatının ilk illərindən sosial dəyərləri ilk növbədə ailə, dostlar, oyun qrupları, media, sosial media, fərqli təşkilatlar və hər cür stimulant vasitələrlə öyrənir. Ailə və məktəb mühiti fərdi sosiallaşdırən və cəmiyyətə inteqrasiya olmasını təmin edən əsas amillərdir. Bundan əlavə, həmyaşlı qrupları, kütləvi informasiya vasitələri və gənclər təşkilatları cəmiyyətin dəyər sisteminin fərdə çatdırılmasında mühüm yer tutur [11, s.43].

Vətənpərvərlik dəyərinin təhsil müddətində təbliği Azərbaycanda da bu sahədə prioritet istiqamətlərdən biridir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ən əhəmiyyətli nəticələrindən biri də azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, vətənpərvərlik hissələrinin güclənməsi ilə səciyyələndir. Öz vətəninə və xalqını sonsuz böyük məhəbbətlə sevən, Azərbaycan milləti üçün sonsuz qürur hissi keçirən Heydər Əliyev "Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" söyləməklə, ölkədə milli tərbiyə konsepsiyasını formalaşdırmışdır. "Müstəqil Azərbaycanın əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir, biz azərbaycançılıq - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət və ənənələrini inkişaf etdirməliyik" deməklə "azərbaycançılıq" milli ideologiyanın əsası kimi müəyyənləşdirmişdir [13].

Tədqiqatlar göstərir ki, milli dəyərlərin öyrənilməsi kontekstində uşağın bu dəyərləri yalnız məktəb və ya sosial qarşılıqlı təsir yolu ilə deyil, həm də milli mahnılarla gələn atalar sözləri, deyimlər və ya mesajlar yoluyla mənimsənilir. Xüsusilə ana dili, milli ədəbiyyat və onların uşağa təqdim edilməsini təmin edən ünsiyyət vasitələri fərdin qarşılaşdığı imkanlar arasında fərqli bir yerə sahibdir.

Dəyərlər gələcək nəsələ miras olaraq ötürülmür, belə ki fərd dəyəri sosial öyrənmə yolu ilə mənimsəyir. Şagirdlər kitabdan və digər yazılı materiallardan öyrənməkdən zamanla sıxılmağa başlayırlar. Bununla birlikdə, ədəbi və sənədli filmlər kimi materiallar şagirdlər üçün son dərəcə maraqlı və faydalı xarakter daşıyır. Bu, bir şeyi daha yaxşı mənimsəmələrinə kömək edir. Bu yaşdakı uşaqların maraqlarını tanımaq və nəzərə almaq olduqca vacibdir [11, s.76].

Bu istiqamətdə tədris ekskursiyalarının həyata keçirilməsi, konfranslar, zaçotlar təlim-tərbiyə prosesinin xüsusi formaları hesab edilir. Onlar qeyri-standart dərslər üsulları hesab edilirlər [5, s.83].

Müəllimlərin vətənpərvərlik dəyərinə dair təsəvvürləri bu dəyərləri tədris etmələrinə də təsir göstərmişdir. Bu istiqamətdə tələbə mərkəzli və həyata keçirərək praktikada öyrənməyə əsaslanan, tələbəni aktivləşdirən və daha çox mənimsəməyə yönəldən metodlar tətbiq etmişdirlər. Başqa sözlə, müəllimlərin münasibət və davranışlarının da paralel olaraq inkişaf etdiyini qeyd etmək olar. Konstruktivist təhsil yanaşmasına görə, ilkin məlumat mənbələri tələbələr üçün daha faydalıdır və şagirdləri daha çox öyrənməyə həvəsləndirir. Müəllimlərin daha çox nümunə işləri, tamaşalar və ekskursiyalar kimi metodları prosesə daxil etməsi bu vəziyyəti material baxımından da dəstəkləməkdədir.

3. Vətənpərvərliyin təbliği istiqamətində ekskursiyaların təşkili

Vətənpərvərliyə ümumi baxış bir insanın ölkəsinə möhkəm bağlılıq və ona qarşı bəslədiyi sevgi dərəcəsidir [6, s. 63-77]. Vətənpərvərliklə bağlı araşdırmalara və təriflərə

nəzər saldıqda, vətənpərvərliyin milli qürur, milli kimlik, millət sevgisi, ailə həsrəti və ərazi bütövlüyü ilə əlaqəli olduğu görülür. Bəzi insanlar vətənpərvərliyi cəbhədə döyüşmək kimi qəbul edərkən, bəziləri bunu işlərini yaxşı görən bir insan kimi qəbul edirlər. Digər tərəfdən, vətənpərvər torpağı ömrü bahasına müdafiə edən və ölkəsinin maraqlarını qoruyan bir insan deməkdir. Bir sözlə, vətənpərvərlik hər bir insanın doğulduğu, böyüdüüyü vətənə qarşı hiss etdiyi müsbət hisslərin təzahürüdür. Millətçilik bu hissənin siyasi ünsürlərlə təmas qurma və siyasi bir ölçü qazanma müddətidir [2, s.56-58]. Ancaq millətçiliklə əlaqəli elmi ədəbiyyatlarda bu iki anlayışın bəzən eyni mənada işləndiyi müşahidə edilir.

Cəmiyyəti formalaşdıran şəxslər mənsub olduqları millətin tarixini, keçdikləri mərhələləri, yaratdıqları idealları və spesifik mədəniyyətlərini öyrənməlidirlər. Beləliklə, bu şərtlər altında fərd millətin keçmişdəki və bu gündəki bütün fədakarlıqlarını, təkamülünün hər mərhələsində atladığı sıçrayışları, yaratdığı idealları görür və yalnız bu şəkildə özünün özünə bağlı olduğunu hiss edir. Mənsub olduğu millətin bütün həyatı mərhələlərini izləyən fərd milliyət və vətən sevgisini daha dərinlən hiss edir.

Vətən sevgisi, millət sevgisi, hörmətliklik, dürüstlük və ədalətliyin təbliği kimi dəyərlər məktəblərin təhsil prosesində təsirli hədəflərdəndir. Təhsilin üç ölçüsündən biri olan affektiv ölçü məktəblərin təhsil müddətində qarşılaşdığı çətin sahələrdən biridir. Bu məqsədlər məktəblərin tədris proqramında açıq və ya göstərilməmiş dəyərlərin tədrisi prosesidir. Bu tədris sistemi tələbələrin şəxsiyyətin inkişafına töhfə vermək və xarakterlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmək üçün qurulmuşdur.

Tədris prosesində şagirdlərdə millətçilik və vətənpərvərlik kimi hisslərin formalaşdırılması onların inkişafı üçün son dərəcə vacibdir. Əslində vətənpərvərlik dedikdə, ağla gələn ilk fənn tarix elmi olaraq müəyyənləşdirilir. Bununla birlikdə, tələbələrin nümunə işi kimi hadisələrə empatik olmaları və həyatda qarşılaşacaqları oxşar hadisələrə qarşı onları aktivləşdirmələri daha mənalı olacaqdır.

Bakı Dövlət Universitetinin Biologiya fakültəsinin ikinci kurs tələbələri ilə gənclərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğ olunması çərçivəsində 2023-cü ilin may ayında Qobustana, iyun ayının sonu Mərdəkanda yerləşən Dendrariuma ekskursiya təşkil etmişdik. Yenidən tələbələrlə görüşdükdə onların hamısı bu səyahət haqda çox müsbət təsirlərdən və yadda qalmasından xoş sözlər və minnətdarlıq bildirdilər.

Bəzi müəllimlər bu dəyərini şagirdlərini müşahidə edərək davranışlarını nəzərdən keçirir və qazandıqları xüsusiyyətləri təhlil edirlər [10, s.26-39]. Əslində isə vətənpərvərliyin dəyərini öyrənmək uzun bir müddət tələb edən bir prosesdir. Çünki vətənpərvərlik yalnız məktəb ölçüsü ilə məhdudlaşmır, bu vəzifə yalnız müəllimlərin vəzifəsi deyildir.

Müəllim məktəb ölçüsündə vətənpərvərliyin təbliğinin ən vacib ünsürlərindən biridir. Çünki şagirdin gözüne tarix şüurunu ən yaxşı şəkildə aşılayacaq insan digər şəxslərdən daha çox elə məhz müəllimlərdir. Tarix müəllimi şagirdlərin bu gözləntisini kifayət qədər qarşılasa da, onların vətənpərvərlik dəyərini şəxsən mənimsəmələri daha asan başa gələn proses hesab edilə bilər. Bu çərçivədə tarix müəllimlərinin daha mühüm vəzifələri vardır.

Nəticə etibarlı ilə bu araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin fikirlərinə görə, vətənpərvərlik dəyərini öyrətmək üçün şagirdlərə mərkəzli metodlardan və effektiv materiallardan istifadə edilməlidir. Bu metodlar seçilərkən praktiki fəaliyyətlərə əsaslanan real metodlardan-ekskursiyalardan, tarixi mənbələri ziyarətlərdən, gəzinti proqramlarından

daha çox istifadə edilməlidir. Fəaliyyəti öyrənmə və dəyər təhlili metodu da bu fikri dəstəkləyir. Bu mənada müəllimlər üçün bu dəyəri öyrədərkən bir çox duyğu orqanlarına xitab edən sənədli film kimi əyani materiallardan istifadə etmək də olduqca vacibdir.

Müəllimlərin vətənpərvərlik dəyərində yönəlik fəaliyyətlərin mənalı və faydalı olması üçün cəmiyyətin bütün komponentləri bu barədə məlumatlandırılmalıdır. Vətənpərvərlik dəyərinin illərlə davam edən təsir etdiyi vəziyyətlərə görə dəyişilməsini aşkar etmək üçün geniş tədqiqatlar aparılmalıdır [12].

Qeyd edildiyi kimi, vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün rayon, şəhər, kənd ətrafında ailə, məktəb və ya qrup ekskursiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir; valideynlərlə birlikdə muzeyləri ziyarət etmək, hər hansı bir müsabiqədə iştirak etmək, müharibə və doğma torpaq mövzusunda yerli şairlərin və yazıçıların kitablarını oxumaq olduqca effektivdir. Həmçinin, filmlərə baxmaq, vətənpərvərlik mövzusunda uşaqlarla və valideynlərlə söhbət etmək, hərbi-vətənpərvərlik oyunları keçirmək, layihələri tərtib etmək və reallaşdırmaq, qədim şəhərləri, mədəniyyət və tarix mərkəzlərini ziyarət etmək son dərəcə vacibdir.

Burada xüsusi yeri 1918-ci il soyqırım Memorial Komplekslərinə ziyarətlər daha effektiv sayıla bilər. Bunu, 2019-cu ildə 9-cu sinif şagirdləri ilə Quba şəhərində yerləşən Memorial Kompleksinə ziyarət zamanı uşaqların necə təsirləndiyindən daha yaxşı başa düşmək olar. Şagirdlərə bu hadisələri izah etdikdə, onlarda öz yurdlarına qarşı daha güclü hisslər oyanır və öz xalqına, tarixinə böyük hörmət və fəxr birüzə çıxır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə iş sinifdə, dərnlərdə seçmə fənlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dərslər dərns saatları, müxtəlif tətilər və ekskursiyalardan sonra əyləncəli şəkildə təşkil edilə bilər. Bölgələrinin və ölkələrinin tanınmış insanları ilə görüşlər uşaqlar üçün maraqlı və məlumatverici xarakter daşıyır.

Balaca vətənə sevgi oymatmaq üçün yerli tarixi abidələrdən istifadə kimi nümunə Quba şəhərində yerləşən Çuxur (Gümbəzli) hamam haqda müəllim məlumat verə bilər. Burada 1918-ci ildə baş verən soyqırım qurbanları məhz buxarla öldürülüb sonra çay qırağına cəsədləri aparılıb, basdırılıb. Bundan başqa Ağbil türbələri, Cümə məscid, Səkinə-xanım məscidi və sair buna nümunə ola bilər.

Müəllimlər məktəb səviyyəsində təşkil edilən ekskursiyalarla uşaqlara şəhərdəki sevimli yerləri haqqında məlumat verə bilər, illüstrasiyalar, fotoşəkillər, kartpostallar vasitəsilə yalnız şəhərin bütün panoramasını deyil, ayrıca yerlərini də nümayiş etdirə bilər. Koqnitiv materialların uşaqlar üçün başa düşülməsi, onlarda maraq oymatması, bu yerləri ziyarət etmək istəyinin formalaşması üçün vacibdir. Uşaqlar milli əhəmiyyətli günlərin qeyd olunmasında və ya digər tədbirlərdə iştirak etməyə dəvət oluna bilər ki, milli qürur atmosferinə girmək imkanları formalaşdırılsın. Bu, zəfər günündə, yalnız küçədə, parkda, uşaqların əsgərlərə verdikləri rəsm, dizayn, model və ya hədiyyə ekskursiyalarındakı təəssüratları əks etdirmək kimi formalarda icra edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 52-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikası ərazisində və ya Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan

Respublikasının vətəndaşdır” [1, s.3]. Bu o deməkdir ki, respublikanın qanunvericiliyində də vətəndaşla dövlət arasındakı möhkəm əlaqələr öz əksini tapmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu əlaqələr müxtəlif fənnlərin tədrisi prosesində vətəndaşlıq hisslərinin tələbələrə fərqli metodlar vasitəsilə çatdırılmasında da öz ifadəsini tapmaqdadır.

Digər bir əsas məsələ isə ondan ibarətdir ki, məktəblərdə dəyərlər tədris olunarkən müəllimin vacib vəzifələrindən başqa, bu dəyərlərə şəxsən özünün sahib olub-olmadığı, bu mövzuda bilikləri, intellektual səviyyəsi, özünü inkişaf etdirmə dərəcəsi, lazım olduqda müasir proqramdan istifadə etməsi, şəxsiyyəti, ləyaqəti və öz sahəsindəki hakimiyyəti ön planda dayanır.

Məhz sözügedən ekskursiyaların, ziyarətlərin təşkili ilə uşaqlar öz ölkəsi ilə nəzəri biliklər müstəvisindən çıxmaqla, real ünsiyyət prosesində ən yaxşı mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırır: doğma torpaqlara bağlılıq, ona qarşı həssaslıq, bütün canlılara qarşı xoş münasibət kimi amillər bu tərbiyə prosesində formalaşır. İnsanda Vətəninə qarşı qürur duyğusu aşılamaq üçün uşaqlıqdan öz şəhərini, doğulduğu və böyüdüüyü torpağı, onu əhatə edən təbiəti sevməyi öyrətmələri olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Qanun, 1999.
2. Didaktik konsepsiyanın tarixi-nəzəri əsasları // Azərbaycan məktəbi, 2015, № 4.
3. Dılmaç, B., & Ulusoy, K. (2012). Değerler eğitimi. Ankara: Pegem Akademi
4. Evin, İ., & Kafadar, O. (2004). İlköğretim sosyal bilgiler programının ve ders kitaplarının ulusal ve evrensel değerler yönünden içerik çözümlemesi. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 2(3)).
5. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 2011
6. HUDDY, Leonie and KHATİB, Nadia, (2007), “American Patriotism, National Identity and Political Involvement”, American Journal of Political Science, C.51, S.1: s. 63– 77
7. Köknel, Ö. (2007). Çatışan dəğerlerimiz (aileden topluma, politikadan inançlara, sevgiden aşka kadar). İstanbul: Altın Kitaplar., s.316
8. Ülken, H. Z. (1965). Bilgi ve değer. Ankara: Kürsü., s. 276-277
9. Tokun, N. (2002). Değerlerin dilemması: subjektiflik ve objektiflik. Ş. Yalçın, Bilgi ve değer- Muğla üniversitesi felsefe bölümü sempozyum bildirileri içinde. Ankara: Vadi, s. 107
10. Агапова И., Давыдова М. Патриотическое воспитание в школе. - М.: Айрис-пресс, 2002.
11. Алиева С.А. Психолого-педагогические предпосылки воспитания патриотизма у детей младшего школьного возраста // Начальная школа. -2007.- №9 с.17-20
12. <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2015/mart/424752.htm>
13. <http://news.unec.edu.az/xeber/68-tehsil-nazirliyi/5550-bold-red-ugurlu-tehsil-islaxatlarinin-banisi-bold-red>

UOT: 2;141.45

SHOCK EFFECT IN “THE SATANIC VERSES” – AN UNDENIABLE REPRESENTATION OF REALITY OR A SIMPLE NEED TO KEEP UP WITH THE TIMES

Rana OZEN

Baku Engineering University

raozen@beu.edu.az

ABSTRACT

The new period of English literature is known for its variety of genres in terms of practicing literary texts and for that reason a lot of techniques, styles and methods are applied, and it is mostly considered to be absolutely acceptable in all aspects of its approach. However, not always it harmonizes with the desire of audience and fundamentally it does not fit in some acceptable frames time to time, which ends up with unpleasant consequences, especially when the matter deals with the religious beliefs proceeding to and causing global arguments among the people of different beliefs, philosophies, and ideologies.

The investigation and in-depth analysis of Shock Value by using forbidden topics in religion in the new period of English literature aim to define why distinguished English litterateur Salman Rushdie felt undeniable need in touching which is called “sacred and holy”.

Key words; shock effect, forbidden religious topics, controversy, Islam, Garanik issue.

**“ŞEYTANIN AYƏLƏRİ” ƏSƏRİNDƏ ŞOK EFFEKTİ – REALLIĞIN DANILMAZ NÜMAYİŞİ
VƏ YA ZAMANLA AYAQLAŞMAQ ÜÇÜN ÜMDƏ EHTİYAC**

XÜLASƏ

İngilis ədəbiyyatının yeni dövrü ədəbi mətnlərin tətbiqi baxımından müxtəlif janrları ilə tanınır və bu səbəbdən bir çox stil, üslub və metodlardan aşkar bir şəkildə istifadə olunur ki, bu yanaşma da öz növbəsində yazıçı aspektindən də tamamilə məqbul sayılır. Lakin, bu həmişə oxucuların istəkləri ilə üst-üstə düşməyə bilir və zaman-zaman müəyyən çərçivələrə sığmayaraq müxtəlif xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur, xüsusən də dini inanclara toxunulduğu zaman, fərqli inanc, fəlsəfə və ideologiyalardan olan insanlar arasında qlobal mübahisələrə səbəbiyyət verir.

İngilis ədəbiyyatının yeni dövründə dində qadağan olunmuş mövzuların araşdırılması və dərin təhlili Salman Rushdie kimi görkəmli ingilis yazıçılarının niyə məhz "müqəddəs və qüdsi" olaraq adlandırılan mövzulara toxunmaq üçün ehtiyac duyduğunu müəyyənləşdirəcəkdir.

Açar sözlər; şok effekti, yasaq dini mövzular, polemika, İslam, Qaranik məsələsi.

**ШОКОВЫЙ ЭФФЕКТ В «САТАНИНСКИХ СТИХАХ» – НЕОСПОРИМОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ
РЕАЛЬНОСТИ ИЛИ ПРОСТАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ИДТИ В НОГУ СО ВРЕМЕНЕМ**

РЕЗЮМЕ

Современная английская литература известна разнообразием жанров с точки зрения практики литературных текстов, поэтому применяется множество способов, стилей и методов, и в большинстве случаев они абсолютно приемлемы во всех аспектах данного подхода. Однако не всегда это гармонирует с желанием аудитории и время от времени принципиально не укладывается в какие-то приемлемые рамки, что заканчивается неприятными последствиями, особенно когда речь идет о религиозных убеждениях, идущих и вызывающих глобальные споры среди людей различных верований, философий и идеологий.

Исследование и углубленный анализ «Шоковой ценности» через использование запрещенных тем в религии в новый период английской литературы направлены на то, чтобы определить, почему выдающийся английский литератор Салман Рушди испытывал неоспоримую потребность в прикосновении к тому, что называют «священным и святым».

Ключевые слова; шоковый эффект, запрещенные религиозные темы, полемика, ислам, проблема Гараник.

Introduction

As the readers who are kindly welcomed to take bold steps into the world called Post Modernism, from the very first beginning of their journey, they get surrounded by dark mystic aura, feel trapped into cells of black moods, moreover, become forced to witness and testify all kind of bleak and gloomy emotions with detailed depictions of shocking scenes which are served gently on "the golden trays" by the most accomplished figures of Contemporary Literature. However, despite the fact of being aware of the unconscious thoughts, moments, sensations, and perceptions, or psychological pressure and manipulative influence, they-readers keep reading and reading, over and over and enjoy every single moment of the literature called brave new world of creativity of Shock Value.

According to the definitions given, Contemporary Literature is meant to enlighten the audience widely, as well as develop their rational, logical, and intelligent thinking by creating high quality in style, upholding the highest standards by containing a fascinating moral in the story, likewise portraying a gripping plot. Additionally, it is always supposed to obtain an incredible supremacy to largely influence readership, along with immensely touching their hearts with the hugest impact ever.

Ironically, most of the time a significant number of worldwide well-known penmen purposely, willfully, yet very deliberately draw important key ideas, remarkable themes, and noteworthy style in conjunction with moral, philosophy and aesthetic features from the innovative authors who have belonged to previous highly precious literary movements such as Romanticism, Realism, Naturalism, Modernism and so on.

More often it feels like some of Contemporary movement authors face hard times which culminate with emptiness and as a result they get nothing to write, but still trying to persuade their target audience to believe in their great enthusiasm and hard work by demonstrating how passionate they are while creating their masterpieces because, there is so much effort has been put on their work product. Yes, many readers sometimes feel a certain flavor of a state-of-the-art approach in manner, well-organized stylistic technique, and design, however leaving them with the feeling of heartache and desolation by the memories of delicacies of good old days notable literary works. Consequently, countless brand-new up-to-date magnum opuses of some distinguished litterateurs turn out to be the simple copies or very much similar to the literary works existed before.

Concept of Shock Value

In literature shock effect can be expressed as a method of psychological effect to be used to surprise negatively, scare, horrify, as well as an influence to addict the audience to nonstop reading and bring them to the feeling and state of deep depression for some distinct purposes and the principal motive and the goal is to cause apprehension and invoke antipathy, distress, rage and so on. The literary text that fulfilled with this style may contain complete descriptions of extreme violence, horror, fear and terror, controversial forbidden topics related to religion along with provocative pornographic scenes. By contrast with all negative aspects, there are also judgments and notions that belong to the experts of this field claiming that current value may mesmerize the readers of this style not just because this method is made provision for an authoritative novelty or newness or simply stated a break with tradition, but it may also serve as a potential or capacity that occupy book lovers'

awareness and perception of logical thinking and brings everything the way more labyrinthine and complex for the ones who struggle to achieve in deciphering the codes of meaning of life and how to understand it from philosophical standpoint, rational aspects, view, and perspectives.

In accord with all, there is always a high possibility to raise a question if those techniques followed by present-day writers are really considered to be too amateurish the way the authors use them in order to shock their readers? No, not always. By the same token, there are some type of word scriveners who use various methods of shocking themes to achieve a widespread reputation. As a matter of fact, this tricky style is by some means aimed to lead with a main bright idea which is very simple, to become incredibly popular and very bestseller of all time. Specifically, it is luminary seen in the work of art / fictional account by prominent writer Salman Rushdie whose point of view of themes centering religion and beliefs in his book "The Satanic Verses" brought him undeniable worldwide successes and global fame.

Shock Effect in "The Satanic Verses"

Above all, the very first step is supposed to be to dive moderately into an in-depth analysis of shocking value moments of this significant wonder written by the author to understand how far a writer can be taken while holding a mighty pen-to-write in his hand, and how deep he can shock and traumatize his audience when hiding behind excuses called "freedom of expression" in literature.

An Indian-born English novelist Salman Rushdie became extremely "wanted" for his scandalous "The Satanic Verses" who also benefited from the Shock effect technique in his novel at the expense of risking his own life and causing global protests and demonstrations, massive objections and even death of many people who were in some way appertained to creation and contribution such as publication and translation of this novel.

In a style of magic realism, the novel itself tells a multilayered story of two ordinary men named Gibreel Farishta and Saladin Chamcha with Indian Muslim background. At a first sight, the novel portrays a regular or to be more correct, standard introduction with no noticeable matters of the faith and religion. The hijacked jumbo jet is detonated over the English Channel, but the protagonists of the novel miraculously survive and get ready to face their own complicated destiny by experiencing various challenges and obstacles. While falling Farishta is transformed into archangel Gabriel who starts to shine with unusual light, Chamcha turns into a devil who develops horns similar to devils' form. In the meantime, Gibreel has several dreams in sequence which constitute the real basis of the novel. First dream depicts a story of an illusory character named Mahound and here is the instant where shocking scenes starting to convoy along with a plot of the story. Mahound who acknowledges himself as Prophet Muhammad (an allegory for final Prophet Muhammad) attempts to bring a monotheistic believe called Submission into the lands where polytheistic dominancy (especially, majority worship the goddesses named Uzza, Lat and Manat) rules around the town Jahilia (old Makka). However, right after receiving a visionary message from archangel Gibreel (who is actually a Satan), where he is ordained to convert people of Jahilia to believe in Allah, soon Mahound realizes that orders which he was told to follow and the verses where the goddesses Uzza, Lat and Manat are described as supreme beings as it is described in the book; "Have you thought upon Lat and Uzza, and Manat, the third, the

other?... ” “They are the exalted birds (Garanik), and their intercession is desired indeed.”, [6, p.40] in actual fact, these verses belong to Satan known as Shaitan. As a matter of fact, naming archangel Gibreel as Shaitan is not just a matter of coincidence or happenstance that Rushdie chose a random dramatis personae to disguise and cover up a character of an archangel namely, the word “Shaitan” has a very ancient and primeval history. “A shaitan or shaytan (Arabic: شَيْطَان, romanised: šaytān, Hebrew: שָׂטָן, "devil", "satan", or "demon", plural: šayātīn (شَيْطَانِينَ)) is an evil spirit in Islam, inciting humans and the jinn to sin by "whispering" (وَسْوَسَةً, waswasa) in their hearts (قَلْب qalb).” [8, p.42]

Moreover, this is not the only speculative moment in the book that affects deeply, sad to relate. For instance, it is a pity that in the novel Rushdie writes about three prostitutes who are hiding in a brothel and those prostitutes are named after the final Prophet Muhammad's wives. This issue about written version of an outburst of profanity and disrespect shown to spouses of Prophet Muhammad was another strong shockwave for those who dedicate themselves to serving Islam felt complete emotional upside down, besides the blasphemy created a basement and a material for polemic for believers in sacred and holy.

The incident that Salman Rushdie indicates and refers to one of the protagonists of a novel Gibreel's first vision where all local Muslims, including the polytheists, prostrate while final Prophet Muhammad reads the Surah An-Najm is taken cognizance of a true event as it is very much likely Rushdie had heard about it in his childhood while he was growing up, since probability and prospect of earshot for such narrative makes allowances for his Muslim background. In addition, as Rushdie claims the source of intriguing moment in the book which establishes an important fragment of the story where the goddesses Uzza, Lat and Manat were eulogized and highly acclaimed tackles and gets a handle of the "satanic verses" was elicited from narrative versions of historians al-Waqidi and al-Tabari. But it should be seriously taken into consideration that, both of historians' who bequeathed contributions are not completely credible context and source for most Islamic studies, investigations, and research.

The chances are that, occurrence of events which describe final Prophet Muhammad's reading the Surah An-Najm in Mekke near the Kaaba took place and appeared in sources at around end of the 7th and the beginning of the 8th centuries as it was also narrated by the well distinguished major hadith scholar in the history of Islam Imam al-Bukhari, whose hadiths are considered highly trustworthy by nearly all Islamic countries. In “Tefsiru Surati An-Najm” Imam al-Bukhari shows that after reading the Surah An-Najm final Prophet Muhammad and his companions prostrate themselves because there is a prostration verse at the end of the Surah and the polytheists also prostrate themselves completely, however, there is nothing related to the Garanik issue in which final Prophet Muhammad glorifies and ennobles pagan Meccan goddesses named Allāt, Al-Uzza, and Manāt in this narration, since probability of this matter occurring equals to zero both in terms of transference and in terms of logical reason. Besides, on behalf of final Prophet Muhammad, his companions and his disciples' prostration along with non-Muslim community may have declaredly interpreted as one of the miracles presented by Quran. If this event happened as it is depicted in some books of important key figures of science of Islam, so it may clearly mean that the Garanik story was made up or in all sincerity, was fabricated by some anti-Islamic communities to become the subject of camouflaging and evidently preventing all from the acceptance of

truth of polytheists attitude towards final Prophet Muhammad and respect for him in order to be taken its deserved position and place in the pages of history.

From the moment the book begun to appear on the shelves of the bookstores, and presented to the readers, it immediately begun to capture the world's agenda whether negatively or positively, by gaining a reputation as one of the most scandalous books of all times, starting global speculations, disagreements, and controversies to befall. At the outset, the issue of final Prophet Muhammad being deceived by the devil and giving the names of his wives to the prostitutes in brothel were considered an insult for Muslim communities and blasphemy to the religion of Islam by causing worldwide protests, demonstrations, attempting murders and assassinations. Therefore, "The Satanic Verses" was banned in many countries including Pakistan, India, Bangladesh, Sudan, Malaysia and so on and countless protesters against the book were injured and killed on this basis. Particularly worrying and concerning events began to intensify after then Supreme Leader of Islamic Republic of Iran Ayatollah Ruhollah Khomeini expressed absolute disapproval of a literary text "The Satanic Verses" by condemning the book and sentencing Salman Rushdie, along with the editors, translators, publishers and everyone who might have been involved in existence of the book to death with Fatwa which was issued by Khomeini in February 1989 as well. Alas, after situation related to Fatwa occurred, in 1991 Japanese translator Hitoshi Igarashi who translated The Satanic Verses into Japanese was found dead and just 10 days after Igarashi's assassination an Italian translator Ettore Capriolo was stabbed several times but luckily escaped death in this regard. The same unfortunate incident happened to Norwegian publisher of the book who was injured severely by being attacked and shot multiple times. Moreover, an atheist Turkish writer Aziz Nesin who translated Rushdie's book into Turkish attracted all the negative attention by becoming a main target and was selected as the aim of an attack known as the Sivas massacre for a group of fire raisers but fortuitously, Nesin survived. But regrettably, all these happenings were not the end, as an assassination attempt was made on Salman Rushdie himself on 12 August 2022. With a few serious stab wounds Rushdie remained alive, however a consequence of an attack will affect the author deeply through his life not only because of physical injuries, but also for emotional damage and the negative effects of trauma that were sealed to his memories by the violence committed by the assailant.

Conclusion

As it was mentioned before, to the casual eye, the storytelling seems absolutely expected and usual, yet taking closer look into evidences provided in the book, it becomes crystal clear that the themes that were touched and covered in detail given by the author, carry nothing but no innocent intentions, and there is no doubt that, the book is far beyond veracity, truth and actuality to be assumed as a reflection of freedom of expression in literature for the reason that it is accepted as a cruel and unmerciful verbal attack on the audience platforms of Islamic origin. What's more, it is an obvious aim to leave a feeling of a strong shocking effect which had caused and continues to induce and provoke serious undesirable outcomes.

The question that has always been extremely wondered is, despite all this indescribable pain, grief, and sorrow for those whose lives were sacrificed hereof, both for supporters of "The Satanic Verses" and the ones against the book, was it possible to foresee that violence, slayings and uncontrollable oppositions, conflicts, vehement confrontations, or clashes of

religious beliefs would never happen and prevented it one way or another? Well, if it were predicted once, would the author still want the same conclusions by using the Shocking Value practice? Was what happened in this regard really worth it? Wouldn't it be possible to review the scenario of a happy termination through showing the power of writer's pen without attacking the religious beliefs of irrelevant to the situation, innocent people? Or is the key to fame always so ruthlessly compensated? Perhaps, the answers for all the questions come to the same old conclusion and the answer is - if it is not just an undeniable representation of reality, merely it is a simple need to keep up with the times...

REFERENCES

1. John Mark Longaker, Edwin Courtlandt Bolles. *Contemporary English Literature*. Literary Licensing, LLC, December 8, 2011
2. Edward Albert. *History Of English Literature* (Revised Edition). Oxford University Press, 22 June 2017
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Shock_value
4. https://www.researchgate.net/publication/298641361_Uses_of_Literature_Shock
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Salman_Rushdie
6. Salman Rushdie. *The Satanic Verses*. Viking Penguin Inc., 40 West 23rd Street, New York 10010, U.S.A. 1989
7. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Satanic_Verses
8. R. M. Savory *Introduction to Islamic Civilization*. Cambridge University Press, 1976
9. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakidi>
10. Presidency of Religious Affairs of the Republic of Türkiye. *Sahihi Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih*, 2020
11. <https://kuran.diyinet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/necm-suresi-53/ayet-39/diyinet-isleri-baskanligi-meali-1>
12. <https://sorularlailamiyet.com/seytan-ayetleri-ya-da-garanik-olayi-diye-anlatilan-iddianin-asli-nedir>
13. <https://www.derindusunce.org/2007/07/02/seytan-ayetleri-vakasi/>
14. <https://islamansiklopedisi.org.tr/garanik>
15. Harun Yıldırım. *Sahihi Buhari'den Sohbetler ve Nasihatler*. Sağlam Yayınları. 22.07.2013
16. Leslie Helm. *Translator of 'Satanic Verses' Slain: Japan: The stabbing of a scholar at a campus near Tokyo may be related to Salman Rushdie's controversial novel*. Los Angeles Times by July 13, 1991
17. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-62524922>

UOT:81`367

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND AMERICAN DIALECTS

E. A. GARAYEV

Baku Engineering University

eqarayev@beu.edu.az

ABSTRACT

This article describes the methodology and methodological principles of teaching phrases in English and American dialects, as well as historical sources of the phraseological units. It is a fact that each language has its own unique rules for the relationships between words and word combinations. These rules help in the formation of the grammar of the language. As members of the whole sentence, the use of phraseological units indicates that the words are grammatically related and that it is impossible to separate them from each other. These word combinations grammatically preserve the connection between the words and cannot easily be separated from their parts.

Keywords: phraseological units, word combinations, types of phraseological units, components of phraseological units

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АМЕРИКАНСКОМ ДИАЛЕКТАХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны методика и методические принципы обучения словосочетаниям на английском и американском диалектах, а также исторические источники фразеологизмов. Как известно, в каждом языке существуют свои правила соотношения слов и словосочетаний. Эти правила помогают сформировать грамматический строй языка. Употребление фразеологизмов в составе целого предложения свидетельствует о том, что слова грамматически связаны и не могут быть отделены друг от друга. Эти словосочетания грамматически поддерживают отношения между словами и не могут быть легко отделены от их частей.

Ключевые слова: фразеологизмы, словосочетания, виды фразеологизмов, компоненты фразеологизмов

İNGİLİS VƏ AMERİKA LƏHÇƏLƏRİNDƏ FRASEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə ingilis və amerikan dialektlərində ifadələrin tədrisinin metodologiyası və metodik prinsipləri, eləcə də frazeoloji vahidlərin tarixi mənbələri təsvir edilmişdir. Məlum olduğu kimi, hər bir dilin söz və söz birləşmələri arasındakı əlaqələrə dair özünəməxsus qaydaları vardır. Bu qaydalar dilin qrammatik quruluşunun formalaşmasına kömək edir. Bütöv cümlənin üzvləri kimi frazeoloji vahidlərin işlədilməsi sözlərin qrammatik cəhətdən əlaqəli olduğunu və bir-birindən ayırmağın mümkünsüzlüyünü göstərir. Bu söz birləşmələri qrammatik cəhətdən sözlər arasında əlaqəni qoruyub saxlayır və onların hissələrindən asanlıqla ayrıla bilmir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri, frazeoloji vahidlərin növləri, frazeoloji vahidlərin komponentləri

Introduction

The conducted research shows that in English and American dialects, phraseological units, phraseological combinations, their structural-semantic features, distributive aspects are universal for both languages. Comparative study of phraseological units and phraseological combinations in English and American dialects is important in several ways. First of all, researches on the process of formation of phraseological combinations in languages with different systems allow to determine the regularity of languages in that direction. Second, the application of such combinations helps to get a correct idea about the semantic development of the language and its lexical system, which is always of interest

from the point of view of linguistic theory. Explanation of the historical source, internal meaning structure and external structure of phraseological combinations, their place and position in different languages, study of translation possibilities, interpretation of their national and international nature, analysis of the fields of use of their development features are relevant both theoretically practically. In order to speak any language, including foreign languages, at an appropriate level, it is necessary to know its phraseological composition perfectly, along with other aspects of the language [12, 15].

In the lexical system of each language, there are a large number of independently formed language units that correspond to separate words. Such lexicalized word combinations are called phraseological units, phraseologisms, or phraseology in the linguistics literature. This research work was written in order to scientifically-practically identify language phenomena that can cause difficulties for English language learners, philologists, diplomats and translators, journalists and businessmen, and cultural workers, thereby helping them to get rid of language difficulties in certain circumstances.

The main goal of this article is to study the characteristic and different features of phraseological units in English and American dialects with reference to historical sources. Linguistic internal features of phraseological units in English and American dialects, their national qualities in one language system are investigated, and on the other hand, their position in languages of different systems and their position in interlinguistic relations are highlighted. Such an aspect helps to reveal concrete facts to determine their specific features in English. In this paper, fixed word combinations belonging to languages of different systems were typologically analyzed, and for the first time, common and different properties were revealed. From this point of view, this paper can be evaluated as one of the first steps in creating a typology of phraseological units. The theoretical significance of the study is that phraseological units in English were collected, systematized, described, such lexicalized units belonging to languages with different systems were analyzed typologically-linguistically, common and different properties were revealed. Separate sections of the research, analyzed materials and obtained scientific results can be used in general linguistics, as well as in comparative studies. The results of the research are presented in relevant practical and theoretical education, special courses of lexicology, translation theory, comparative typology, lexicographic studies [8].

Methodology

As we know, words - vocabulary play an important role in the formation of sentences that provide the expression of a finished idea and are the basis of language. In order to make sentences, it is necessary for words to be connected and related in different ways. It is known that each language has its own rules and laws for this connection and relationship of words in sentences. The set of these rules and laws forms the grammar of the particular language. The words that form the basis of this - the vocabulary and the grammar that creates a relationship between them, at the same time serve the creation and development of one another. It is clear that many of the methods that provide the grammatical rules of the language are derived from different words. These methods also play a significant role in the process of creating new words. Thus, the vocabulary and grammar of the language provide the expression of an idea and at the same time they are in a constant relationship and play a key role in each other's development. At the present stage of development of our language,

words form not only a compound-sentence expressing a complete idea, but also a compound expressing complex concepts that can serve to express a complete idea. This consists of complex concepts that can be used to express. Such word combinations, which are called non-predicative combinations in grammar, in their entirety, as the words included in the vocabulary of the language, it is used to form the constituent parts of the sentence. The use of non-predicative word combinations in such a complete way in the place of a certain member of the sentence shows that the words that are grammatically connected in its content form such a common concept, become such a word group that it is impossible to separate them from each other. However, these word combinations preserve their grammatical connection and can easily be divided into their constituent parts. This feature comes from the fact that the words included in their content are used independently and in their true sense. Therefore, it is possible to change the words used in such combinations as much as you want and to form as many different combinations as you want; for example: garden, school, yard, club, etc. instead of the word "house" in the combination "door of the house". words and then instead of the word door, wall, window, roof, floor, ceiling, front, branch, etc. if we use these words, then the door of the yard, the door of the garden, the door of the club, the wall of the house, the window of the house, the roof of the house, the floor of the house, the ceiling of the house, the front of the house, etc. phrases will be formed. However, in some cases, when the compound itself or the words in it become figurative, or when they begin to express a figurative meaning, the compound loses its dynamism, the words contained in it become stable, relationships between words become stagnant, and the compound no longer has the ability to express a certain expression, but it turns into a word group that shows a single meaning. Such combinations, which have become a group of words expressing a single concept, move away from grammatical combinations and fall into the state of lexical combinations, where the words and relations are not analysed. More precisely, in such combinations, the words are quickly combined and become a monolithic group of words expressing a single concept, which cannot be separated from each other, replaced one with another, and each word cannot be considered independently. Such word combinations are called fixed phrases in linguistics. All these features of fixed phrases make it possible for them to be fundamentally different from grammatical combinations and to form a separate discourse with specific features in the modern language.

However, this interesting branch of linguistics has not been investigated to any extent yet [4, 11].

In Azerbaijani, English and Russian languages, sometimes free word combinations are explained as a phraseological unit, which creates confusion. In the expression of an idea, it is a historical combination of two or more full-meaning words that are a direct component of speech, the components of which are syntactically and semantically inseparable, structurally similar to a free word combination or sentence, equivalent in meaning to a word, word combination or sentence are called phraseological units [2,7]. According to the main word - the second component, word combinations are divided into two groups:

- Noun phrases
- Verb conjugations

In modern English language a syntactic unit consisting of the dictionaries of at least two main parts of speech and formed on the basis of an attributive relationship is called a word combination. Phrases in Modern English:

1. Types of word combinations;
2. It can be characterized in terms of the syntactic relations that exist between the components of a word combination.

By the types of word combinations, it is meant that the components they have are expressed by which part of speech [3]. From this point of view, the following types of word combinations can be defined in modern English:

1. Phrases in which both components are nouns. Phrases included in this group, in turn, can be divided into two subgroups:
 - Word combinations, both components of which consist of a common noun, for example: stone bridge, flower garden, cane sugar, lamp light, etc.;
 - Phrasal combinations consisting of the first component in the possessive case, and the second component in the general case, for example: Tom's father, London's gait, girl's dress, boy's name, etc.
2. The first component is an adjective, and the second component is a noun, for example: high houses, new cities, clever boys, rich people, etc.
3. The first component is participle and the second component is a noun, for example: smiling baby, broken plate, dancing girl, washing machine, etc.
4. The first component is an infinitive and the second component is an adverb, for example: to go fast, to work hard, to listen attentively, etc.
5. The first component is numeral adjectives and the second component is a noun, for example: five boys, six chairs, seven brothers, two horses, etc.
6. The first component is a pronoun and the second component is a noun, for example: my father, this city, another book, such person, etc.
7. The first component is an adverb and the second component is an adjective, for example: too difficult, very interesting, so deep, rather exciting, etc.
8. Word combinations with both components consisting of an adverb, for example: very calmly, too slowly, so attentively, rather often, etc.
9. The first component is an adverb, and the second component is participle, for example: rather tired, too exhausted, further developed, highly provided, etc.
10. The first component is a possessive noun, and the second component is a gerund, for example: Tom's coming, children's sleeping, pupil's writing, ocean's roaring, etc.
11. Phrases in which the first component is an infinitive and the second component is a noun, for example: to read a newspaper, to translate an article, to build a bridge, to write a letter, etc.

It should be noted that word combinations in most of the world's languages are usually formed on the basis of the syntactic relations. In this regard, the modern English language is

not an exception. The difference between languages in this field is observed in the scale of development of each of the syntactic relations [13].

In modern English, affirmative and negative verbs also belong to phraseological units. However, unlike verbs, this does not apply equally to all phraseological units. In terms of the expression of affirmation and negation, it is necessary to divide the phraseological combinations of the verb into three groups:

1. Used in both affirmation and negation. Most phrasal verbs can be used in both affirmative and negative forms as verbs:

To hell and gone - to be at the end of the world;

To pin one's faith (or hopes) on (or to) smb. - to hope very much for a good outcome from (something or someone);

2. Mainly used in negation.

To have not a rag - to have nothing;

Not to have a rag to one's back - to fall into poverty;

To have not a rap - not to have a penny.

3. Mainly used in affirmation.

To stare like a stuck pig - to stare/gaze/look fixedly

To buy a pig in a poke - to buy or get something without sight or knowledge of it in advance

In modern English, verb phraseological combinations are also used in the infinitive form in the sentence. Since these are meant as verbs, they are considered infinitive composition as a form formed on the basis of a verb. However, just as such word combinations that are equivalent to verbs are separated from verbs by their specific characteristics, the compounds formed on the basis of phrasal combinations of verbs and those used in infinitive forms also differ from the infinitive compounds provided in the syntax. "Phraseological infinitive" means the infinitive forms of phraseological units equivalent to verbs used in affirmation or negation. However, it should be taken into account that these are not only in infinitive forms in the sentence, but also in a syntactic relationship with a certain word or word combination, and act as a member of the sentence or part of the word combination [6].

There are words in modern English that have different distributions of the same morphological form. In other words, words of this type can be used in different parts of speech functions by preserving their morphological images. Examples of such words are home, cold, that, like, still, stay, row, level, dirty, dark, dance, bribe, etc. words can be shown. Each of these words has at least two distributions in speech. [14]. For example, the word home can be used in the same morphological form in two functions - both as a noun and as an adjective:

- Noun function: to come home;
- Adjective function: home address.

The word *cold* can be used in the same morphological form in three functions - as a noun, an adjective, and an adverb:

- Noun function: Don't go for a walk in the cold;
- Adjective function: a cold day;
- Adverbial function: When he asked her to marry him, she refused him cold.

Or take the word *that*. This word is a case pronoun. (That is a book), in another case it can be used as a relative pronoun (The book that I bought yesterday is very readable), in the third case it can be used as a conjunction (I know that she will come). It is also possible to come across such words that have more distribution in speech. For example, it should be said that the word *like* has 6 distributions:

1. *like* (noun);
2. *like* (adjective);
3. *like* (verb);
4. *like* (adverb);
5. *like* (word);
6. *like* (connector).

English words of this type are included in that dictionary as different parts of speech according to their distribution; in front of each of them it is indicated in which part of speech function it is used [1].

The spelling of words in modern English is based on the traditional - historical principle. Therefore, there are serious differences between the letter composition and the sound composition of words. On the other hand, vowels specific to the English language are pronounced differently depending on their place in the word, etc. These and similar features of the modern English language make it much more difficult to read words in this language. That is why in English dictionaries traditionally, in front of each word, its reading and pronunciation are given with a transcription sign. In this work, international transcription marks accepted in England were used.

Word stress is one of the main, characteristics of English words. It has a serious effect on the pronunciation of vowels within the word, and in connection with that, the reading of words, and sometimes changes their (words) grammatical and normative meaning. Or vowels in the English language are pronounced differently depending on the place of the stress in the word, expressing different sounds. For example, *a*, *i*, etc. vowels can be shown. Taking into account the importance of accent in modern English, all the main words with two or more syllables included in the dictionary is accented [5].

Some of the words used in modern English have more than one meaning in our language. Some of these meanings are close to each other, while others are far away. A comma is placed between the close meanings of the same English word, and a semicolon is placed between the partially distant meanings. When translating some English words into our language, it is necessary to provide additional explanations to clarify their different meanings. These types of explanations are given in parentheses either before or after the

word. One such word is corn. This word is given in the dictionary as: corn [ko:n] - grain; wheat.

Phraseological combinations used in modern English - proverbs are also included in the dictionary. It is also known that one of the difficult issues at the time of translation from one language to another, as well as in the work of compiling bilingual dictionaries, is to find the equivalents of such language units [10].

According to L. Bloomfield (1933) the word combination is a very broad concept. He believes that it is not necessary to limit the scope of the word combination. Bloomfield considers each syntactically generated group of words as a word combination according to its linear structure. According to Bloomfield's theory, word combinations in every language are divided into two main groups:

1. Endocentric;
2. Exocentric.

Bloomfield refers to endocentric compounds - compounds that have characteristics of being processed as a component in a larger structure or as a whole group. For example, the conjunction "poor John" can be modified and expanded to obtain the constructions "poor John ran away - John ran away". The combination "Tom and Marry" also has an endocentric structure, according to Bloomfield. For example, "Tom and Marry ran away - Tom ran away, Marry ran away". In the present tense, the suffix "-s" is added to the verb in the third person singular. For example, "Tom runs away". Bloomfield does not consider the changes significant for the types of word combinations mentioned.

According to Bloomfield, exocentric structures are characterized by the fact that no single component of the compound can be processed in place of a large structure or a whole group. For example, the division of the phrases "John ran" or "beside John" into endocentric and exocentric groups is determined on the basis of the ability of the group to act in the larger structure and its internal structure is not taken into account. Despite the internal structural differences of "Poor John" and "Tom and Marry" combinations, different groups are attributed to the same type due to the fact that they can be used in a wide structure.

It is a fact that foreign research studies are the lack of fixed terminology. In foreign languages the term most often used in the sense of a fixed word combination is called "phrase". However, not all authors dealing with the word combination use this term. Although this term was widely used in the 17th, 18th and 19th centuries, in the end of the 19th and the beginning of the 20th century, English linguists criticized the use of this term and noted that it was ambiguous and lost its terminological force. At the beginning of the 20th century, the term "phrase" almost disappeared, a number of new terms - "word group", "word cluster", etc. replaced the term "phrase". All these terms were used to denote a word combination in a broad sense. But L. Bloomfield, in his new book on the theory of phrasing, returned the term "phrase" to its original status. Four main types of phraseological units are distinguished in the languages:

1. Components of phraseological units consisting of nouns;
 - Adjective and noun
 - Noun and noun

2. Components of phraseological units consisting of verbs;

- Verb and noun
- Verb and noun phrase
- Verb, noun and prepositional phrase

3. Components of phraseological units consisting of an adverb;

4. The components of phraseological units consisting of interjections and conjunctions.

Among all properties, we are more interested in predicative expressions, because the relationship of phraseological units, which include verbs, with predicates can be considered their first structural-semantic feature. When we start from predicates we also have to accept the concept of phraseological unit in a broad sense, and add and other fixed word combinations, along with phraseological combinations. Phraseological units created with the help of verbs in world languages make up a large part of the phraseological microsystem. Since the syntactic-morphological structure of such units is formed according to the internal structure of each language the arrangement of the words and the position of the verb including these phraseological units are also different [9, 16].

Results

All the results obtained as a result of the research are valuable for the development of the theory of phraseology and the use of phraseological combinations in general. In this paper, dedicated to the comparative linguistic analysis of stable word combinations in English, the explanation of the syntactic relations of the words in the phraseological combination, their structural-semantic analysis, the scope of development, the study of the features of development, the examples and comments we brought on the subject gave us the opportunity to come to the following conclusions.

For a comprehensive study of fixed word combinations, the following issues should be analysed:

- Simple and complex variants of phraseological combinations in the language system;
- The main characteristics of fixed word combinations;
- The role and position of the verb in phraseological combinations in English and Azerbaijani languages;
- Categories in phraseological combinations;
- The internal structure of phraseology and its position in the context;
- Potential possibilities of fixed word combinations and their forms of manifestation;
- The ability to manage the text of phraseological combinations;
- The position of noun-verb combinations in the language;
- Grammatical categories of verbs participating in phraseological combination;
- Fields where fixed word combinations are used the most;
- Linguistic and structural relationships in the phraseological fund of the language

- The place of fixed word combinations in the vocabulary of the language;
- National and international nature of fixed word combinations;
- Providing general meanings of phraseological units in monolingual and bilingual explanatory dictionaries.

Both special phraseologisms and expanded forms of the phraseological system of the language that is, consisting of phraseological expressions and phraseological phrases were studied in the research work, which were classified into different phraseological combination variants.

Conclusion

The research shows that stability, reproducibility in speech, semantic integrity of meaning, writing components separately, structure of components, and predicative expressions play an important role in phraseological combinations. The most important and interesting point of all signs is the connection of phraseological units with predicative expressions. This is considered their first structural-semantic feature. Enrichment of phraseological units with structural-semantic equivalents is more widely observed in the process of speech. During conversation, action, state-situation, speech-thinking process are closely connected with each other in a synchronous manner, which can be explained by the strong connection between language and thinking. According to the position of the verb in the composition of phraseological units in English, there are two options: the first option, phraseological units where the location of the verb is fixed; the second option, phraseological combinations in which the place of the verb can change. There are languages involved in the comparison in which positional movement of the verb is impossible, but this is no longer an internal feature of the phraseological unit, but a matter related to the grammatical structure of the language.

REFERENCES

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.301.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun. XIV c. Bakı, 1960, s.71-82.
3. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XIV c. Bakı, 1960, s.59-70.
4. Qurbanov. A.M. Ümumi dilçilik. I c. Bakı, Maarif, 1989, s.568, II c. s.556.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 1979, s.360.
6. Vəliyeva N.Ç. Nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında), NDA, Bakı, 1996.
7. Müasir Azərbaycan, rus və ingilis dilərində qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. AR TN Bakı Universitetinin Xəbərləri, İSSN 1609-0586. Humanitar Elmlər Seriyası N-3 Bakı, 2003, s. 20-38.
8. İngilis lüğətçiliyinin tarixi və inkişafı haqqında. AR TN ADPU, Pedaqoji Universitenin Xəbərləri N 1-2, Bakı, 2003, s. 298-304.
9. Altenberg, Bengt. 1998. On the phraseology of Spoken English: The Evidence of Recurrent Word - Combinations in A.P.Cowie (ed.), *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press.
10. Burger, Harald, Dobrovolskiy, Dmitriy, Kuhn, Peter, Norrick, Neal. (eds.) 2007. *Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research: Vols. 1-2*, Berlin: de Gruyter.
11. Knappe, Gabriele. 2004. *Idioms and Fixed Expressions in English Language Study before 1800*. Peter Lang.
12. Martin Hewings – *Advanced Grammar in USE*, Cambridge University Press, 1999.
13. *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*, Anita Naciscione, 2008.
14. *Phraseology an interdisciplinary perspective*, Sylviane Granger and Fanny Meunier, 2005.
15. Употребление фразеологизмов в разговорной речи современногоанглийского языка. AR TN ADDİ, Məqalələr toplusu, Bakı 1997, s. 82-89.
16. Семантическая характеристика фразеосемантической группы со значением говорения и мышления в современном английском языке. Dil və ədəbiyyat, İSSN-1038, Nəzəri, elmi, metodik jurnal (30), Bakı, 2001, s. 18-20.

UOT:82**QƏDİM İNGİLİS EPOSU "BEOVULF" HAQQINDA FİKİRLƏR****Lalə S. ƏLİYEVƏ**

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

lalaaliyeva830@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4427-7007

XÜLASƏ

"Beovulf" dastanı qədim ingilis ədəbiyyatının şah əsəri kimi əsrlərdir müxtəlif dərəcəli tədqiqat işlərinin mövzusunə çevrilmişdir. Əsərdə baş verən hadisələr onu göstərir ki, bu epos sadəcə ingilis mifologiyasından təsirlənmişdir. Qədim ingilis dili (V-XI əsrlər) anqlosaks istilasə zamanı german tayfalarının yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. İngilis dilinin ilk yazılı abidələri də (kitabələr, "Beovulf" poeması və s.) VII-VIII əsrlərə aiddir. German ənənəsini əks etdirən qədim ingilis epik poeması, eyni zamanda ingilis ədəbiyyatının ən mühüm və ən çox tərcümə edilmiş əsərlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis ədəbiyyatında ilk böyük poema olan "Beovulf" əfsanəvi qəhrəman Beovulfun fəvqəltəbii canavarlarla üç böyük döyüşündəki həyat və ölüm hekayəsindən bəhs edir. Beovulf qəhrəmanlıq ruhunun ən gözəl nümunəsidir, ideal Anqlo-Sakson döyüşçü aristokratıdır. Epik poema həm Qrendelin anası, həm də Əjdaha ilə döyüşlərdə onun möhtəşəm cəsəətini, həmkarları ilə münasibətdə liderliyini və sədaqətini tərənnüm edir. Eyni zamanda, əsər dərinədən hiss olunan elegiyadır və qeyri-müəyyən bir dünyada insanın taleyinin faciəvi hissi ilə doludur. Anonim şairin baxışının mürəkkəbliyi və dilinin gücü "Beovulf"u qədim ingilis dilində unikal nailiyyətli əsərə çevirir. Məqalədə ingilis eposu "Beovulf"u bir neçə dilçilərin tərcümə etdiyindən bəhs edilir, eyni zamanda, dilçilərin etdiyi tərcümələr təhlil olunur.

Açar sözlər: "Beovulf" dastanı, tərcümə, nəzm, ingilis ədəbiyyatı, alliterasiya**МЫСЛИ О ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЭПОСЕ «БЕОВУЛЬФ»****РЕЗЮМЕ**

Эпос «Беовульф», как шедевр древнеанглийской литературы, на протяжении веков был предметом научных исследований разной степени. События в произведении показывают, что на этот эпос повлияла не только английская мифология. Древнеанглийский язык (V-XI вв.) образовался в результате слияния германских племен с местными кельтами во время англосаксонского вторжения. Первые письменные памятники английского языка (надписи, поэма «Беовульф» и др.) относятся к VII-VIII вв. Древнеанглийская эпическая поэма, отражающая германскую традицию, а также одно из самых важных и наиболее переводимых произведений английской литературы. Как мы уже упоминали, «Беовульф», первое великое стихотворение в английской литературе, повествует о жизни и смерти легендарного героя Беовульфа в трех великих битвах со сверхъестественными чудовищами. Беовульф – лучший образец героического духа, идеальный англосаксонский воин-аристократ. Эпическая поэма прославляет и мать Гренделя, и его великолепную храбрость в битвах с Драконом, его лидерство и верность сослуживцам. В то же время произведение представляет собой глубоко прочувствованную элегию, наполненную трагическим ощущением человеческой судьбы в неопределенном мире. Сложность видения анонимного поэта и сила его языка делают «Беовульфа» уникальным достижением древнеанглийского языка. В статье упоминается, что английский эпос «Беовульф» переводился несколькими лингвистами, при этом анализируются сделанные лингвистами переводы.

Ключевые слова: эпос о Беовульфе, перевод, стихотворение, английская литература, аллитерация**THOUGHTS ON THE OLD ENGLISH EPIC "BEOWULF"****ABSTRACT**

"Beowulf" epic, as a masterpiece of ancient English literature, has been the subject of research studies of various degrees for centuries. The events in the work show that this

epic was not only influenced by English mythology. The ancient English language (V-XI centuries) was formed as a result of the fusion of Germanic tribes with local Celts during the Anglo-Saxon invasion. The first

written monuments of the English language (inscriptions, the poem "Beowulf", etc.) belong to the VII-VIII centuries. An Old English epic poem reflecting the Germanic tradition, it is also one of the most important and most translated works of English literature. As we mentioned, "Beowulf", the first great poem in English literature, tells the story of the legendary hero Beowulf's life and death in three great battles with supernatural monsters. Beowulf is the best example of the heroic spirit, the ideal Anglo-Saxon warrior aristocrat. The epic poem glorifies both Grendel's mother and his magnificent bravery in battles with the Dragon, his leadership and loyalty to his colleagues. At the same time, the work is a deeply felt elegy, filled with a tragic sense of human destiny in an uncertain world. The complexity of the anonymous poet's vision and the power of his language make Beowulf a unique achievement in Old English. The article mentions that the English epic "Beowulf" was translated by several linguists, and at the same time, the translations made by linguists are analyzed.

Keywords: Epic of Beowulf, translation, poem, English literature, alliteration

Giriş. Qədim ingilis dastanı "Beovulf" əzəmətli abidələr arasında xüsusi yet tutmuşdur. Bir çox dilçilər tərəfindən müasir ingilis dilinə tərcümə edilmiş, eyni zamanda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş və dastan tədqiqat edilmişdir. İngilis dilinin ilk yazılı abidələrindən hesab edilən "Beovulf" poeması VII-VIII əsrlərə aiddir. O dövrlərdə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar ikidillilik yaranmış və ingilis dilinin leksikasına çoxlu fransız sözləri keçmişdir. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif dillərdən bir çox sözlərin ingilis dilinə keçməsi dildə və tələffüzdə müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin bununla bərabər, müxtəlif məna verən çoxsaylı sözlərin dilə keçməsi və dilin qanunlarına uyğun olaraq dildə işlənməsi və qəbul olunması lüğət tərkibinin zənginləşməsi kimi müsbət hal yaratmışdır. Elə bu səbəbdən, qədim dövrə aid əsərlərin dilində bu fərqlilik özünü göstərmişdir.

Qədim ingilis ədəbiyyatının ən böyük yazılı abidəsi hesab olunan "Beovulf" qəhrəmanlıq dastanı Avropa ölkələrində xalq danışq dilində yazılmış ilk abidədir. German ənənəsini əks etdirən qədim ingilis epik poemasıdır. Eyni zamanda ingilis ədəbiyyatının ən mühüm və ən çox tərcümə edilmiş əsərlərindən biridir. Dastanda cərəyan edən hadisələrin VI-VIII əsrlərdə baş verdiyi güman edilir. Formalaşması təxminən eramızın VIII-XI əsrlərinə təsadüf edən bu abidə qədim ingilis dilində yazılmış anqlosaks qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsər 3182 sətirdən ibarətdir və bu dastan qədim ingilis dilində yazılmış ən böyük poemadır. Əsərin əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılır.[4] Əsərin hazırda mövcud olan yeganə əlyazması təxminən 1000-ci ildə yazılmışdır. Nəzərə alaq ki, 1815-ci ilə qədər Avropada da mətbəə yox idi. Əsərin orijinal variantında heç bir başlıq olmasa da, sonradan dastan əslən skandinavialı olan qəhrəman Beovulfun adını aldı. Belə ki, əsərin qəhrəmanının şəxsiyyəti və bütün dastan boyu süjet xəttinə, əsərdə bütün hadisələrin gedişinin inkişaf etməsinə və s. məsələlərə hakim olmasıdır. Dastanın baş qəhrəmanı Beovulf adlı obrazın tarixdə real şəxsiyyət olub-olmaması müəyyən deyildir. [4]

"Beovulf" eposunun qısa məzmunu. Beovulf sözünün ingilis dilindəki hərfi tərcüməsi "ayı-canavar" mənasını verir. Dastan iki hissədən ibarətdir. Əsərin başlanğıcında Dan tayfalarının kralı əzəmətli malikanəsinin 12 il müddətində şər qüvvə olan canavar Qrendelin gecə basqınlarına məruz qalması, təsvir olunur. Geat qəbiləsinin qəhrəmanı Beovulf öz dəstəsi ilə kömək üçün onun torpaqlarına yola düşür. Geat qəbiləsinin gənc şahzadəsi Beovulf öz adamları ilə Heorotu Qrendel vəhşisindən xilas etməyi bacırır. Kral bu az tanınan şahzadənin cəsarətinə heyran olur və onu alqışlayır. Dastanda kralın adamlarının qısqanclığı da diqqət çəkən məqamlardandır. Sarayda ədəb qaydalarına uyğun, gözəl bir axşam ziyafəti təşkil edilir. Şam yeməyindən sonra kral Beovulfu öz yerində qoyub yatmağa

gedir. Həmin gecə Qrendel hücum edərək ağır qapıları sındırır və Beovulfun döyüşçülərindən birini tələf edir. Sonra o, Beovulf ilə güləşir, lakin onun qüdrətli əllərindən xilas ola bilmir, qaçmağa çalışarkən qolundan məhrum olur, qaçmağı bacarsa da, ölümcül yaralanır. Ertəsi gün Heorotda əyləncə təşkil olunur, lakin gecə döyüşçülər yatanda Qrendelin anası oğlunun qisasını almaq üçün gəlir və Hrotqarın adamlarından birini öldürür. Səhər Beovulf onu bataqlığın dibindəki mağarasında tapır və öldürür. O, Qrendelin başını bədənindən ayıraraq Heorot tərəfə üz tutur. Danimarkalılar yenidən ziyafət təşkil edirlər. Hrotqarın qəhrəmanları tərifləyən vida nitqindən sonra Beovulf fəxri adlar və qiymətli hədiyyələrlə Geat kralının yanına qayıdır.

Dastanın ikinci hissəsində kralın müharibə zamanı özünün və oğlunun ölümü, Beovulfun krallığa gətirilməsi və onun 50 illik dinc hakimiyyətindən bəhs edilir. Bu dəfə od püskürən əjdaha bu ərazilərə hücum edəndə hələ də cəsur, lakin yaşlı Beovulf onunla döyüşür. Onun gənclik illərində apardığı döyüşlərdən fərqli olaraq, bu dəfə qorxulu və ağırlı uzun sürən bir münaqişə olur. Onun gənc köməkçisi Viglaf istisna olmaqla, bütün əsgərlər padşahı tərk edir. Beovulf əjdahanı öldürsə də, özü ölümcül yaralanır. Əsər Beovulfun dəfn mərasimi və adına deyilən mərsiyələrlə bitir.

"Beovulf" dastanına dair ümumi fikirlər. "Beovulf" dastanı miqyasına, üslubuna və mövzusunə görə german qəhrəmanlıq eposunun ənənələrini davam etdirir. Beovulfun heyvanın qolunu qoparıb bataqlığın dibinə batması kimi hadisələr ingilis xalq yaradıcılığından məlum olan tanış motivlərdir. Poemanın əsas ideyası hökmdara olan sədaqət, mənəvi dəyərlərin təbliğidir. O dövr Avropa ədəbiyyatı xristianlığın da güclü təsiri altında olduğundan, o, qədim İslandiya ədəbiyyatının Edda şeirlərində və ya İslandiya dastanlarında rast gəlinən qəddar fatalizmə uzaqdır. Beovulf german qəhrəmanlarından və ya İliadanın qəhrəmanlarından daha fədakar görünür. Həmçinin, onun hər üç döyüşü bütün cəmiyyəti və sivilizasiyanı təhdid edən təhlükələrə qarşıdır.

Bir çox tənqidçilər bu dastanı Beovulfun şərə və qaranlığa qarşı yaxşı və işıqı təmsil etdiyi bir xristian alleqoriyası kimi qiymətləndirdilər. Onun fədakarlığı faciəli ölüm deyil, əsl yaxşı (bəziləri "çox yaxşı" deyir) qəhrəmana yaraşan sonudur. Ölümündən sonra nöqərləri onun meyitini yandıraraq xatirə abidəsi yaradırlar. Üzərində qüllə ucaldırlar. Əsərdə bəzi tarixi ünsürlər yer alsada, qəhrəman və hekayə tamamilə uydurmadır. Ən pozitiv hissə olan giriş hissəsində belə, müasirlərin əsəri yaxşı başa düşdüyünə dair əsaslı fikirlər mövcuddur. Kral Hrotqar Qrendelin qətlindən sonra gələcək haqqında ümidlə danışarkən tamaşaçılar kralın taleyinin dönəcəyini və malikanəsinin yanacağını bilirlər. İkinci hissədə axın yavaşlayır və ritual hava alır. Beovulfun gəncliyindən səhnələr onun son döyüşünə qarşı yenidən canlandırılır və hər kəsin qarşılaşacağı qəribəlik (taley) onun da üzərinə düşdüyündən sanki hava getdikcə qaranlıqlaşır. 1971-ci ildə nəşr olunan Con Qardnerin "Qrendel" əsərində "Beovulf" hekayəsindəki canavarın obrazı yenidən yazılmışdır.

Alimlər "Beovulf"un şifahi şəkildə yarandığını və onun məzmununa təsir edib-etmədiyini mübahisə etdilər: və bu qənaətə gəldilər ki, əgər o, erkən, büt-pərəstlik dövründə tərtib edilmişdisə, o zaman əsasən büt-pərəstliyin əks olunduğu əsər idi və xristian elementləri sonradan əlavə edilib. Eyni zamanda daha sonra bir xristian tərəfindən yazıya alınması zamanı, büt-pərəst elementlər dekorativ fon kimi saxlanılmışdır. Bu barədə bəzi alimlər tam fikir söyləmədən ara mövqə tuturlar.

"Beovulf" poeması əsasən qədim ingiliscənin qərbi sakson dialektindədir. Lakin eyni zamanda əsərdə bir çox başqa dialekt ünsürlərinə rast gəlinir ki, bu da şeirin İngiltərənin digər bölgələrində də uzun və mürəkkəb tarixi dövr keçdiyini göstərir. Anqlo-Sakson poeziyası müasir poeziyadan çox fərqli şəkildə qurulur. Qafiyədən çox az istifadə olunur və vurğu və hecaların da sayı sabit deyildir. Əsərdə hər bir misra alliterativ olaraq iki yarıya ayrılmışdır. Müəllif əsərdə tez-tez yarım sətirlər üçün formul ifadələrdən, o cümlədən tək mürəkkəb sözə sıxışdırılmış təlqinedici poetik replikalardan istifadə etmişdir. Poemanın heç bir qəti mənbələri və ya analoqları sübut olunmasa da, bununla bağlı bir çox fikirlər irəli sürülüb. Belə ki, İslandiya "Grettis" dastanı, Skandinaviya hekayəsi Hrolf Kraki, İrlandiya uşaq nağılı "Ayı", Homerin Odisseyi və s. əsərlərlə də əlaqələndirmək üçün daim cəhdlər edilmişdir. Hətta türklərin "Yaradılış", "Köç" və qədim Bibliya ilə də paralellər göstərilmişdir.

Poemanın "Nowell Kodeks"i kimi tanınan əlyazmasında tək bir nüsxə olmuşdur. 1731-ci ildə Londonda Ser Robert Kottonun orta əsr əlyazmaları kolleksiyasının saxlandığı evində baş verən yanğın nəticəsində əlyazma zədələnmişdi. Əsər tam yanmasa da, lakin kənarları kömürlənmiş və bəzi səhifələr oxunmamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis ədəbiyyatında ilk böyük poema olan "Beovulf" əfsanəvi qəhrəman Beovulfun fəvqəltəbii canavarlarla üç böyük döyüşündəki həyat və ölüm hekayəsindən bəhs edir. Beovulf qəhrəmanlıq ruhunun ən gözəl nümunəsidir, ideal Anqlo-Sakson döyüşçü aristokratıdır. Epik poema həm Qrendelin anası, həm də Əjdaha ilə döyüşlərdə onun möhtəşəm cəsarətini, həmkarları ilə münasibətdə liderliyini və sədaqətini tərənnüm edir. Eyni zamanda, əsər dərinlən hiss olunan elegiyadır və qeyri-müəyyən bir dünyada insanın taleyinin faciəvi hissi ilə doludur. Anonim şairin baxışının mürəkkəbliyi və dilinin gücü "Beovulf"u qədim ingilis dilində unikal nailiyyətli əsərə çevirir.

Əsərdə bəzi misralar ilk dəfə 1805-ci ildə müasir ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Tərcümələr arasında Con Mitçel Kembl (John Mitchell Kemble) və Vilyam Morisin (William Morris) tərcümələri xüsusilə fərqlənir. 1900-cü ildən sonra əsərin yüzlərlə tərcüməsi edilmişdir, bəziləri nisbətən ənənəvi, bəziləri arxaik, bəziləri əsəri nəsrədə, qafiyəli və ya alliterativ şeirdə uyğunlaşdıraraq tərcümə etməyə çalışmışlar. Hazırda ən məşhur müasir tərcümələr arasında Edvin Morqanın etdiyi tərcüməsini qeyd etmək olar. Əsərin tərcümələrindən danışdıqda əvvəlcə qədim ingiliscədə yazılmış poema ilk olaraq 1818-ci ildə transkripsiyası ilə birlikdə Torkelin tərəfindən Latın dilinə tərcümə edilmişdir. İki il sonra Nikolay Qruntviq müasir Danimarka dilinə ilk tərcüməni etdi. Müasir ingilis dilinə ilk tərcümə 1837-ci ildə J. M. Kemble tərəfindən edilmişdir. Ümumilikdə eposun 65 dilə tərcümə olunduğu təxmin edilir.

Con Mitçel Kembl (2 aprel 1807 - 26 mart 1857), ingilis alimi və tarixçisi, aktyorlar Çarlz Kembl və Mariya Tereza Kemblin böyük oğlu idi. O, "Beovulf"un ilk tərcümələri də daxil olmaqla, Anqlo-Sakson tarixinə və qədim ingilis dilinin filologiyasına verdiyi böyük töhfələri ilə tanınır.

Kembl təhsilini Çarlz Riçardson (Charles Richardson) və Beri Edmundz (Bury St Edmunds) qrammatika məktəbində almışdır. Burada onun 1826-cı ildə Kembric Həvarilərinin üzvü olduğu Kembricdəki Trinity Kollecinə sərgisi olub. Hüquq fakültəsinin tələbəsi kimi onun tarixi esseləri oxucular tərəfindən hər dəfə yaxşı qarşılanmışdır. 1830-cu il martın 1-də bakalavr dərəcəsinə, üç il sonra isə magistr dərəcəsinə 1833-cü ilin martında almışdır.

Kembl, Qöttingdə (1831) birlikdə işlədiyi Yakob Qrimin təsiri altında Anqlo-Sakson ingilis dilinə diqqət yetirdi. O, "Beovulf" əsərindən Anqlo-Sakson şeirlərini (1833-1837), "Uber WESTSACHSEN der Stammtafeln" (1836 Münhen), "Codex diplomaticus Aevi Saxonici" (London 1839-1848) jurnallarında nəşr etdi və bununla da əsərlə bağlı tədqiqatlara töhfələr verdi. İngiltərədəki Saksonların Tarixi (1849; Yeni nəşr 1876) ingilis tarixinin ilk dövrü üçün orijinal mənbəyə əsaslanırdı. [2]

Tərcüməçi Maykl Aleksandrın (Michael J. Alexander) qeyd etdiyi kimi, yaxşı tərcümə zamanı işə misra və ya nəsr tərcüməsinə cəhd etmək, orijinala nə qədər sadıq qalmaq və onu olduğu kimi həqiqətən arxaik etmək və ya aydın şəkildə müasir deyimdən istifadə etmək daxildir. Bundan əlavə, həm orijinal, həm qısa ifadələrdən istifadə önəmli şərtidir. Əvvəldən tərcüməçilərin də "Beovulf"un öz versiyalarını nəsrə köçürməyə əsasları var idi. Con Mitçel Kemblin müasir ingilis dilinin ilk tam versiyasını yaradan 1837-ci il "hərfi" nəsr, bir çox izləyənlər kimi, oxuculara onu müşayiət edən köhnə ingiliscə mətni şərh etməyə kömək etmək məqsədi daşıyırdı. Tədqiqatçıların fikrincə, Kemblin tərcüməsini daha da keyfiyyətli və yararlı edən səbəblərdən biri də "Beovulf"un fərqliliyini anlaması və tərcüməyə o cür yanaşmasıdır.

Köhnə ingilis ifadələri müasir dildən çox fərqli qaydalara malikdir. Onun nümunəsi hər birində iki vurğu olan, lakin sabit sayda hecadan ibarət olmayan, yarımlar arasında fasilə olan yarımşəitrlərdən ibarətdir. Bəzən hətta cümlə orta xəttə bitə bilər. Sətirlər qafiyələnir. Daxili qafiyə xüsusi effekt üçün nadir hallarda işlədilər vasitədir. Vurğulanan sözlər alliterasiya edilmişdir, lakin müasir dildə işlənən mənanı ifadə etmir. Bütün saitlər bir-biri ilə alliterasiya hesab olunur, buna görə də müasir ingiliscə "old" sözü "heager" ilə alliterasiya edilmişdir. Həmçinin, **Oft Scyld Scefing || sceasena preatum**, "o..." səsləri mərkəzi fasilə boyu bir-birini əks etdirir. Hər yarım sətirdə ən azı bir alliterasiya vurğusu olmalıdır.

Aydındır ki, bütün bu xüsusiyyətləri eyni vaxtda təqlid etmək və köhnə ingilis poeziyasının estetik baxımdan arzu olunan və düşünülmüş kompaktlığı istənilən müasir dildə problemlidir. Məhz bu məsələyə görə nəzm tərcüməsindən vaz keçərək nəsrə üz tutdu. Çünki nəsr söz və ya cümlələrdə orijinalın sırasına əməl etməyə çalışır.

Dünya ədəbiyyatında Beovulfun saysız hesabsız tərcümələri arasında Hovel Çikeringin də tərcüməsi xüsusi yer tutur. Müəllif öz tərcüməsi haqqında yazır: "Mənim tərcüməmdə əsas məsələ sərbəstliyin olmasıdır. Lakin sərbəstliyin olmasına baxmayaraq, əksər hallarda o, orijinalın sadə mənasını verir və ya hərfi tərcümə aydın olmayanda, uyğun bildiyim kimi əsas nəzərdə tutulan mənanı verir" [4].

Ümumiyyətlə istənilən əsərin tərcüməsinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün tək tərcüməni təhlil etmək məqsədəuyğun deyildir. Müqayisə üçün "Beovulf" poemasının ayrı-ayrı tərcümələrini – Konstans Hiyetin (Constance Heatt), Çikeringin (Chickering) ikidilli versiyası və Ruz Limanın (Ruth Lehman) təqlidli nəzərdən keçirmək mümkündür. Bundan başqa, əsər Con Porter (John Porter) tərəfindən hərfi tərcümə edilmiş və orijinala maraqlı şəkildə müqayisə oluna bilər.

"Beovulf"dakı dialoqun nadir xarakter daşdığını nəzərə alsaq, dialoq keçidləri tərcüməçi üçün xüsusilə çətinlik yaradan məqamlardır.

"Ord-fruma" sözü "zadəgan lider" Hieatın tərcüməsində, Çikeringdə "döyüş lideri", Limanda isə "bacarıqlı rəis" sözü ilə əvəz olunur. Bundan başqa, bəzən bu söz "soylu lider" kimi nisbətən daha yumşaq ifadəyə də uyğun gəlir. [1]

Padşah sözü əsərin orijinalında "frod ond god" kimi təsvir edilmişdir. "Frod" "köhnə", "qədim" və ya müdrik ola bilər. Hiyet öz tərcüməsində "müdrək"i, Liman isə "ehtiyatlı"nı, lakin Çikering isə daha sadə söz olan olan "köhnəni" seçir. Çickering Beovulf haqqında sadə, ancaq daha mükəmməl bir görünüş təqdim etməyə çalışmışdır. [1]

Nəticə. Qeyd etdiyimiz kimi, poemanın orijinal variantında əsərin adı yoxdur. Beovulfun adı orijinalda olmadığı üçün tərcümələrdə poemanın adı ilə verilməsi birmənalı qarşılanmır. Bəzən müəlliflər, Beovulfa "Mənim əziz gənc Beovulfum" kimi müraciət edərək əsərin tərcüməsinə başlayırlar. Hərbi tərcümə, Hiyetın "sevimli" olaraq qısa şəkildə qeyd etdiyi söz sevimli gənc ola bilər. Çikeringin tərcüməsində istifadə edilən xitab forması isə ana və cəsur oğul münasibətini nəzərdə tutur. Limanın tərcüməsindəki bərabər münasibətləri nəzərdə tutan "əziz dost" ifadəsi ilə tamamilə ziddiyyət təşkil edir.[4]

Beləliklə, dünya ədəbiyyatının ən məşhur incilərindən biri olan və qədim ingilis-Anqlo-Sakson ədəbiyyatının bir parçası hesab olunan "Beovulf" dastanı əsrlərdir bütün dünyada tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Onu da qeyd edək ki, bu bərdə ən maraqlı tədqiqatlardan biri də ingilis araşdırmaçıların "Beovulf" və "Kitabi-Dədə Qorqud" arasında paralellər aparılması və müəyyən oxşar, fərqli məqamların göstərilməsindən bəhs edən tədqiqatlardır. [2, 132]

ƏDƏBİYYAT

1. Chickering, Howell D. Jr., trans. "Beowulf A Dual Language Edition". New York 1977
2. Vəliyeva R. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Beovulf" dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipologiyası". Bakı 2021, 132s.
3. İbrahimova V. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı, Şəms 2010, 186s.
4. https://britlitaum.weebly.com/uploads/7/9/9/8/79982504/beowulf_formatted.pdf
5. https://bahasa.wiki/tr/Translating_Beowulf
6. <https://covell.ca/the-best-of-beowulf-brought-into-english/Chickering> x

UOT: 376.4-053.2

UYGULAMALI DAVRANIŞ ANALİZİ (ABA) TERAPİSİ: TEORİ VE UYGULAMA

EYNALOVA AYTƏN SURXAY QIZI

Bakı Mühəndislik Universiteti

aytenhamza@hotmail.com

ÖZET

Makalede, Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisinin temel ilkeleri, teknikleri, etkinliği ve çağdaş gelişmeleri incelenmiştir. ABA Terapisi, davranış bozuklukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerde olumlu davranış değişikliği ve beceri kazanımını teşvik etmedeki etkinliğiyle desteklenmektedir. ABA müdahalelerinin otizm spektrum bozukluğu (OSB) gibi durumlarda etkili olduğu ve çeşitli popülasyonlarda iletişimi, sosyal becerileri ve uyarlanabilir davranışı geliştirdiği görülmektedir. Ayrıca, ABA Terapisinin uygulamaları, okullardan evlere ve işyerlerine kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Son yıllarda, ABA Terapisinde teknoloji ve yenilikçi metodolojilere odaklanılarak etkinliğin artırılması ve erişimin genişletilmesi amaçlanmaktadır. Gelecekte, ABA Terapisinin kültürel duyarlılık, disiplinler arası işbirliği ve erişilebilirlik gibi konular üzerinde odaklanması beklenmektedir. Bu makale, ABA Terapisinin etkili bir şekilde davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için yaşam kalitesini artıran bir araç olduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Uygulamalı Davranış Analizi, gelişimsel engeller, davranışsal zorluklar, pekiştirme, genelleme

APPLIED BEHAVIOR ANALYSIS (ABA) THERAPY: THEORY AND APPLICATION

ABSTRACT

The article examines the basic principles, techniques, effectiveness and contemporary developments of Applied Behaviour Analysis (ABA) Therapy. ABA Therapy is supported by its effectiveness in promoting positive behaviour change and skill acquisition in individuals with behavioural disorders and developmental disabilities. ABA interventions appear to be effective in conditions such as autism spectrum disorder (ASD) and improve communication, social skills and adaptive behaviour in various populations. Furthermore, the applications of ABA Therapy are used in a wide range of settings, from schools to homes and workplaces. In recent years, the focus on technology and innovative methodologies in ABA Therapy is aimed at increasing effectiveness and expanding access. In the future, ABA Therapy is expected to focus on issues such as cultural sensitivity, interdisciplinary co-operation and accessibility. This article highlights that ABA Therapy is a tool that effectively improves the quality of life for individuals with behavioural difficulties and developmental disabilities.

Keywords: Applied Behavior Analysis (ABA) Therapy, developmental disabilities, behavioral challenges, reinforcement, generalization

ПРИКЛАДНАЯ ТЕРАПИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКОГО АНАЛИЗА (АВА): ТЕОРИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные принципы, методы, эффективность и современные разработки прикладного анализа поведения (АВА). Эффективность АВА-терапии подтверждается тем, что она способствует позитивному изменению поведения и приобретению навыков у людей с поведенческими расстройствами и нарушениями развития. Вмешательства АВА оказываются эффективными при таких заболеваниях, как расстройство аутистического спектра (АСД), и улучшают коммуникацию, социальные навыки и адаптивное поведение в различных группах населения. Кроме того, АВА-терапия применяется в самых разных условиях - от школы до дома и рабочего места. В последние годы внимание к технологиям и инновационным методикам в АВА-терапии направлено на повышение эффективности и расширение доступа. Ожидается, что в будущем АВА-терапия будет уделять особое внимание таким вопросам, как культурная чувствительность, междисциплинарное сотрудничество и доступность. В данной статье

подчеркивается, что АВА-терапия - это инструмент, который эффективно улучшает качество жизни людей с поведенческими трудностями и нарушениями развития

Ключевые слова: Прикладной Анализ Поведения (АВА) Терапия, нарушения развития, поведенческие проблемы, подкрепление, обобщение

Giriş

Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisi, insan davranışını anlamak ve değiştirmek için sistematik ve kanıta dayalı bir yaklaşım sunarak psikoloji ve davranış değiştirme alanında bir köşe taşı olarak durmaktadır. Başlangıçta davranışçılık ilkelerine dayanan ABA Terapisi, onlarca yıl içinde gelişerek bir dizi davranışsal zorluk ve gelişimsel engel için en yaygın kullanılan ve ampirik olarak desteklenen müdahalelerden biri haline gelmiştir.

ABA Terapisi, davranışın öğrenildiği ve davranışsal ilke ve tekniklerin sistematik olarak uygulanmasıyla değiştirilebileceği temel önermesi üzerinde çalışır. ABA uygulayıcıları, davranışı etkileyen çevresel değişkenleri belirleyerek ve hedeflenen müdahaleleri uygulayarak, olumlu davranış değişikliğini teşvik etmeyi ve farklı popülasyonlardaki bireyler için genel yaşam kalitesini iyileştirmeyi amaçlamaktadır.

ABA Terapisinin önemi yalnızca etkinliğinde değil, aynı zamanda kanıta dayalı uygulamalara olan bağlılığında da yatmaktadır. Psikolojik müdahalelerde hesap verebilirlik ve etkililik talebinin çok önemli olduğu bir çağda, ABA Terapisi ampirik araştırmalara ve veri odaklı karar verme sürecine titizlikle bağlı kalmasıyla öne çıkmaktadır. ABA uygulayıcıları, müdahaleleri bilimsel kanıtlara dayandırarak ve tedavi sonuçlarını sürekli olarak değerlendirerek, müdahalelerin yalnızca etkili olmasını değil, aynı zamanda her bireyin benzersiz ihtiyaçlarına göre uyarlanmasını da sağlar.

Bu makalenin amacı, ABA Terapisinin tarihsel gelişimi, temel ilkeleri, teknikleri, etkinliği, uygulamaları ve çağdaş gelişmeleri kapsayan kapsamlı bir genel bakış sağlamaktır. Bu temel hususların incelenmesi sayesinde okuyucular, ABA Terapisinin teorik temelleri ve pratik uygulamalarının yanı sıra davranış bozuklukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerin karşılaştığı karmaşık zorlukların ele alınmasındaki uygunluğu hakkında daha derin bir anlayış kazanacaktır.

Makalenin yapısı, tarihsel kökleri ve teorik temellerine genel bir bakışla başlayarak, ABA Terapisinin sistematik bir araştırması boyunca okuyuculara rehberlik edecek şekilde düzenlenmiştir. Sonraki bölümlerde ABA Terapisinin temel ilkeleri ve teknikleri incelenmekte, ardından farklı popülasyonlar ve ortamlardaki etkinliği ve çeşitli uygulamaları incelenmektedir. Makale, ABA Terapisindeki çağdaş gelişmelerin tartışılması ve araştırma ve uygulama için gelecekteki yönlere ilişkin düşüncelerle sona ermektedir.

Özetle bu makale, ABA Terapisinin psikoloji ve davranış modifikasyonu alanındaki teori, uygulama ve etkisini anlamak isteyen araştırmacılar, uygulayıcılar ve öğrenciler için kapsamlı bir kaynak olmayı amaçlamaktadır. ABA Terapisinin ilke ve uygulamalarını aydınlatarak, kanıta dayalı uygulamalar ve engelli bireyler için olumlu davranış değişikliğinin teşvik edilmesiyle ilgili devam eden diyaloga katkıda bulunmayı umuyoruz.

ABA Terapisinin Tarihsel Gelişimi

ABA Terapisinin kökenleri ve ilk öncüleri, psikolojide baskın bir paradigma olan davranışçılığın insan davranışını anlamaya ve değiştirmeye yönelik sistematik yaklaşımlar için zemin hazırladığı 20. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. B.F. Skinner, Ivan Pavlov ve John B. Watson gibi önemli isimler, insan eylemlerini şekillendirmede gözlemlenebilir davranışların ve çevresel etkilerin önemini vurgulayan davranışçılığın teorik temellerinin şekillendirilmesinde önemli roller oynamıştır (21, s. 4).

Bununla birlikte, davranış analizi ilkelerinin otizm spektrum bozukluğunun (OSB) tedavisine uygulanmasına öncülük eden kişi olarak genellikle Ole Ivar Lovaas'ın çalışmaları gösterilmektedir. Lovaas'ın 1960'lardaki çığır açan çalışması, otizmliler için dil ve uyum becerilerini geliştirmede yoğun davranışsal müdahalenin etkinliğini göstermiş ve daha sonra ABA Terapisi olarak bilinecek olan terapinin temelini atmıştır (10, s. 7).

Takip eden on yıllar boyunca ABA Terapisi, birkaç önemli dönüm noktasıyla işaretlenen önemli bir gelişme ve iyileştirme sürecinden geçmiştir. Bu dönüm noktalarından biri, 1968 yılında Journal of Applied Behavior Analysis'in (JABA) kurulması ve araştırmacılar ile uygulayıcıların deneysel bulguları yaymaları ve etkili davranışsal müdahaleler hakkında bilgi alışverişinde bulunmaları için bir platform sağlamasıdır (1, s. 92).

ABA Terapisinin evrimindeki bir diğer önemli an, 1970'lerde Ivar Lovaas ve meslektaşları tarafından ayırık deneme eğitiminin (DTT) tanıtılmasıdır. DTT, yeni beceriler öğretmek ve tekrarlanan denemeler, pekiştirme ve ipucu verme yoluyla istenmeyen davranışları azaltmak için yapılandırılmış ve sistematik bir yaklaşım sağlayarak alanda devrim yaratmıştır (10, s.7).

Davranışçılığın ABA ilke ve tekniklerinin gelişimi üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Davranışçılığın davranışın bilimsel olarak incelenmesine ve pekiştirme, şekillendirme ve sönme ilkelerine yaptığı vurgu, ABA Terapisinin dayandığı teorik çerçeveyi sağlamıştır. ABA uygulayıcıları, bu ilkeleri sistematik ve kontrollü bir şekilde uygulayarak, davranışı etkileyen çevresel faktörleri belirlemeyi ve olumlu değişimi teşvik etmek için müdahaleler uygulamayı amaçlamaktadır (13, s. 31).

Özetle, ABA Terapisinin tarihsel gelişimi, Ole Ivar Lovaas gibi ilk öncülerin katkıları, önemli dergilerin ve mesleki kuruluşların kurulması ve davranışçı ilkelerin insan davranışını anlamak ve değiştirmek için sistematik yaklaşımlara entegre edilmesiyle karakterize edilir.

Uygulamalı Davranış Analizinin İlkeleri

Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisi, davranışı değiştirmeyi amaçlayan değerlendirme ve tedavi sürecine rehberlik eden davranışçılık biliminden türetilen bir dizi temel ilke üzerinde çalışır. Bu ilkeler, farklı popülasyonlar ve ortamlardaki bireylerde olumlu davranış değişikliğini ve beceri kazanımını teşvik etmek için tasarlanmış bir dizi teknik ve stratejiyi kapsar.

Pekiştirme: Pekiştirme kavramı uygun davranışların arttırılması ya da yeni davranışların kazandırılması sürecinde istenilen davranışı sergileyen bir kişiye verilen hoş olaylanveya ödülleri tanımlamak için herkesin kullandığı kavramlardan biri olmuştur. Pekiştirme ilkeleri çoğunlukla sistematik olarak uygulamalı davranış analistler tarafından kullanılmasına rağmen bu ilkeler doğal olarak ortaya çıkan

durumlardır. Uygulamalı davranış analistleri, pekiştirmenin etkilerini yalnızca sistematikyollarla uygulama ilkelerini geliştirmişlerdir (3, s.98).

Pekiştirme, davranışın hemen ardından bir sonuç vererek bir davranışın gerçekleşme olasılığını artırma sürecini ifade eder. Olumlu pekiştirme, bir davranışın ardından arzu edilen bir uyarının (ör. övgü, ödüller) sunulmasını içerirken, olumsuz pekiştirme, davranışın tekrarlanma olasılığını artırmak için tiksindirici bir uyarının ortadan kaldırılmasını içerir (2, s.43). ABA Terapisinde pekiştirme, anında geri bildirim ve sonuçlar sağlayarak istenen davranışları güçlendirmek ve yeni becerileri şekillendirmek için kullanılır. Çocuk için etkili olan pekiştireçler, çocuğu yakınlarına danışarak ve çocukla etkileşerek belirlenebilir. Sosyal pekiştireçlerin, çocuğu eğlendirici özellikte olmasına özen gösterilir (5, s.14).

Şekillendirme: Şekillendirme, istenen davranış elde edilene kadar hedef davranışın birbirini izleyen yaklaşımlarının pekiştirilmesini içerir. ABA uygulayıcıları, bireyin davranışın tamamını gerçekleştirmesini beklemek yerine, karmaşık davranışları daha küçük, yönetilebilir adımlara böler ve her adımı nihai hedefe doğru pekiştirir (24, s.84). Örneğin, şekillendirme, otizmlili bir çocuğa göz teması kurmayı öğretmek için, başlangıçta gözlerin konuşmacıya doğru hafif bir hareketini pekiştirerek ve zaman içinde kademeli olarak daha sürekli göz teması gerektirerek kullanılabilir.

Zincirleme: Zincirleme, bir dizi veya zincir oluşturmak için bireysel davranışların birbirine bağlanmasını içerir; her davranış, dizideki bir sonraki davranış için bir ipucu veya pekiştireç görevi görür. ABA uygulayıcıları, diziyi daha küçük, öğretilebilir bileşenlere ayırarak bireylere çok adımlı görevleri veya etkinlikleri gerçekleştirmeyi öğretmek için zincirlemeyi kullanır (2, s. 38). Örneğin, bir çocuğa dişlerini fırçalamayı öğretmek, diş fırçasını alma, diş macunu sürme, her bir diş fırçalama, durulama ve diş fırçasını yerine koyma gibi adımları zincirleme olarak bir araya getirmeyi içerebilir.

Yönlendirme: Yönlendirme, bireylerin istenen bir davranışı başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerine yardımcı olmak için ek ipuçları veya yardım sağlamayı içerir. İpuçları, bireyin beceri ve bağımsızlık düzeyine bağlı olarak sözlü talimatlar ve jestlerden fiziksel rehberlik veya modellemeye kadar değişebilir (10, s.67). Birey davranışı bağımsız olarak gerçekleştirme konusunda daha yetkin hale geldikçe ipucu yavaş yavaş azaltılır.

Silikleştirme: Silikleştirme, birey hedef davranışı bağımsız olarak gerçekleştirmede daha yetkin hale geldikçe ipuçlarını ve destekleri sistematik olarak azaltmayı veya ortadan kaldırmayı içerir. ABA uygulayıcıları, ipuçlarını zaman içinde kademeli olarak azaltarak becerilerin farklı bağlam ve ortamlarda genelleştirilmesini teşvik eder (10, s.90). Örneğin, otizmlili bir çocuğu çeşitli sosyal durumlarda akranlarıyla sohbet başlatmaya teşvik etmek için sosyal beceri eğitimi sırasında ipuçları azaltılabilir.

Genelleme: Genelleme, öğrenilen davranışların bir durumdan veya ortamdan diğerine aktarılmasını ifade eder ve becerilerin terapi ortamının ötesinde gerçek yaşam bağlamlarında uygulanmasını sağlar. ABA uygulayıcıları, becerileri birden fazla ortamda öğretmek, uyarınları ve durumları değiştirerek ve doğal ortamlarda uygulama ve pekiştirme fırsatları sağlayarak genellemeyi aktif olarak teşvik eder (2, s.129). Örneğin, terapi seanslarında resimli kartlar kullanarak eşya istemeyi öğrenen bir çocuk, aynı iletişim becerilerini evde, okulda ve toplumda kullanmaya teşvik edilir.

Özetle, pekiştirme, şekillendirme, zincirleme, teşvik etme, silikleştirme ve genelleme ilkeleri, ABA Terapisinin temel bileşenleri olarak hizmet eder ve davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerde olumlu davranış değişikliğini ve beceri edinimini teşvik etmeyi amaçlayan değerlendirme ve tedavi sürecine rehberlik eder.

ABA Terapisinde Teknikler ve Stratejiler

Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisi, farklı popülasyonlar ve ortamlardaki bireylerin benzersiz ihtiyaçlarını karşılamak için uyarlanmış çeşitli teknikler ve stratejiler kullanır. Bu teknikler davranışçılık ilkelerine dayanır ve olumlu davranış değişikliğini, beceri edinimini ve bağımsızlığı teşvik etmek için tasarlanmıştır.

Ayrık Deneme Eğitimi (DTT): Ayrık Deneme Eğitimi (DTT), ABA Terapisinde, özellikle otizm spektrum bozukluğunun (OSB) tedavisinde en yaygın kullanılan ve araştırılan tekniklerden biridir. DTT, karmaşık becerileri ayrı bileşenlere ayırmayı ve her bir bileşeni bir dizi yapılandırılmış deneme yoluyla sistematik olarak öğretmeyi içerir. Her deneme üç bileşenden oluşur: öncül (yönerge veya ipucu), davranış (tepki) ve sonuç (pekiştirme veya geri bildirim). DTT son derece yapılandırılmış, tekrarlı ve anında geri bildirim sağlayan bir yöntemdir ve dil, sosyal ve kendi kendine yardım becerileri gibi yeni becerilerin öğretilmesinde etkilidir (10, s.95).

Doğal Öğretim Stratejileri: Tesadüfi öğretim veya ortam öğretimi olarak da bilinen doğal öğretim stratejileri, doğal pekiştirme ve çevresel düzenleme ilkelerine dayanır. Oldukça yapılandırılmış ve yetişkin tarafından yönlendirilen DTT'nin aksine, doğal öğretim stratejileri, bireyin doğal çevresi bağlamında becerileri öğretmek ve pekiştirmek için doğal olarak ortaya çıkan fırsatlardan yararlanır (22, s.241). Bu stratejiler, bireyin liderliğini takip etmeyi, öğrenme fırsatlarını günlük faaliyetlerin içine yerleştirmeyi ve öğrenmeyi motive etmek için doğal pekiştiriciler kullanmayı vurgular. Örnekler arasında, spontane iletişimi, sosyal etkileşimi ve bağımsızlığı teşvik eden mand-modelleme, zaman geciktirme ve çevresel düzenleme teknikleri yer alır.

İşlevsel Davranış Değerlendirmesi: İşlevsel Davranış Değerlendirmesi (FBA), problem davranışların altında yatan işlevleri veya amaçları belirlemeye ve bunları ele almak için bireyselleştirilmiş müdahaleler geliştirmeye yönelik sistematik bir süreçtir (18, s. 298). FBA, davranışı etkileyen öncülleri, sonuçları ve çevresel faktörleri analiz etmek için doğrudan gözlem, görüşme ve veri toplama dahil olmak üzere kapsamlı değerlendirmeler yapılmasını içerir. Değerlendirme sonuçlarına dayanarak, ABA uygulayıcıları, problem davranışları önleme, alternatif becerileri öğretme ve uygun sonuçları sağlama stratejilerini içeren davranış müdahale planları (BIP'ler) geliştirir.

ABA tekniklerinin esnekliği ve uyarlanabilirliği, uygulayıcıların müdahaleleri her bir danışanın benzersiz ihtiyaçlarına ve özelliklerine göre uyarlamasına olanak tanıyan yaklaşımın temel güçlü yönleridir. ABA teknikleri yaş, gelişim düzeyi, kültürel geçmiş ve tedavi hedefleri gibi faktörlere bağlı olarak değiştirilebilir ve bireyselleştirilebilir (Leaf & McEachin, 1999). Ayrıca, ABA teknikleri evler, okullar, klinikler ve topluluk ortamları da dahil olmak üzere çok çeşitli ortamlarda uygulanabilir, bu da onları çok yönlü ve çeşitli bağlamlarda uygulanabilir kılar (Leaf ve ark., 2016).

Son yıllarda, ABA Terapisine teknoloji ve yenilikçi metodolojilerin dahil edilmesine giderek daha fazla vurgu yapılmaktadır. Bilgisayar destekli eğitim, sanal gerçeklik ve mobil

uygulamalar gibi teknoloji tabanlı müdahaleler, kişiselleştirilmiş, etkileşimli ve ilgi çekici müdahaleler sunmak için yeni fırsatlar sunmaktadır (10, s. 42). Bu teknolojik araçlar öğrenme fırsatlarını geliştirebilir, gerçek zamanlı geri bildirim sağlayabilir ve geleneksel terapi ortamlarına sınırlı erişimi olan bireyler için ABA hizmetlerine erişilebilirliği artırabilir.

Özetle, ABA Terapisindeki teknikler ve stratejiler, DTT, doğal öğretim stratejileri, FBA ve teknoloji tabanlı müdahaleler de dahil olmak üzere çok çeşitli yaklaşımları kapsamaktadır. Bu teknikler, ABA ilkelerinin farklı bireyler ve ortamlar arasında esnekliğini ve uyarlanabilirliğini gösterirken aynı zamanda ABA'nın önemini de vurgulamaktadır.

ABA Terapisinin Etkinliği

Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisi, davranış bozuklukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerde olumlu davranış değişikliği ve beceri kazanımını teşvik etmedeki etkinliğini destekleyen önemli bir ampirik araştırma bütünü oluşturmuştur. Çok sayıda çalışma ve meta-analiz, ABA müdahalelerinin çeşitli popülasyonlarda ve ortamlarda etkinliğini tutarlı bir şekilde göstermiştir.

Ampirik araştırma ve meta-analizlerin gözden geçirilmesi, ABA Terapisinin çok çeşitli davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri ele almadaki etkinliğini destekleyen sağlam kanıtlar sunmaktadır. Örneğin, Virues-Ortega tarafından yapılan bir meta-analiz, ABA müdahalelerinin otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan bireylerde dil, bilişsel ve adaptif işlevsellikte önemli gelişmelere yol açtığını bulmuştur (27, s.390). Benzer şekilde, Magiati ve arkadaşları tarafından yapılan bir sistematik derleme, ABA temelli müdahalelerin zihinsel engelli çocuklarda problem davranışları azaltma ve uyum becerilerini artırma üzerindeki olumlu etkilerini vurgulamıştır (13, s. 101).

Davranış bozuklukları ve gelişimsel engellere yönelik diğer müdahalelerle karşılaştırıldığında, ABA Terapisinin birçok durumda üstün sonuçlar verdiği gösterilmiştir. Örneğin, Warren ve arkadaşları tarafından yürütülen karşılaştırmalı bir etkinlik incelemesi, ABA temelli müdahalelerin OSB'li çocuklar için ABA dışı müdahalelere kıyasla iletişim, sosyal beceriler ve uyarlanabilir davranışlarda daha fazla iyileşme ile sonuçlandığını bulmuştur. Ayrıca, ABA Terapisinin, özellikle gelişimin erken dönemlerinde uygulandığında ve yoğun bir şekilde verildiğinde, zaman içinde daha uygun maliyetli ve sürdürülebilir olduğu bulunmuştur (11, s.79).

Ayrıca, ABA Terapisi ile elde edilen davranış değişikliğinin uzun vadeli sonuçlarını ve sürdürülebilirliğini inceleyen araştırmalar umut verici sonuçlar vermiştir. Çalışmalar, ABA müdahaleleri yoluyla elde edilen kazanımların genellikle zaman içinde korunduğunu ve birçok bireyin tedavinin tamamlanmasından sonra bile devam eden ilerleme ve beceri gelişimi gösterdiğini göstermiştir (7, s.295). Ayrıca, ABA Terapisi, gelişimsel engelli bireyler için istihdam, bağımsız yaşam ve sosyal entegrasyon gibi alanlarda iyileştirilmiş sonuçlarla ilişkilendirilmiştir (26, s.146).

Özetle, ABA Terapisinin etkinliği, olumlu davranış değişikliği ve beceri kazanımını teşvik etmedeki etkinliğini tutarlı bir şekilde gösteren önemli bir ampirik araştırma ve meta-analizler bütünü tarafından desteklenmektedir. Diğer müdahalelerle karşılaştırıldığında, ABA Terapisi genellikle üstün sonuçlar verir ve davranış bozuklukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için uzun vadeli faydalar sunar.

ABA Terapisinin Uygulamaları

Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisinin otizm spektrum bozukluğu (OSB) ve ilgili gelişimsel engellerin tedavisinde oldukça etkili olduğu kanıtlanmıştır. Kapsamlı araştırmalar, ABA müdahalelerinin OSB ile ilişkili temel eksikliklerin ve davranışsal zorlukların ele alınmasındaki etkinliğini desteklemektedir. Ayrıca, ABA Terapisi farklı popülasyonları ve ortamları kapsayacak şekilde erişim alanını OSB'nin ötesine genişletmiştir. Eğitim ortamlarında, ABA teknikleri çeşitli davranış zorlukları ve öğrenme güçlükleri olan öğrencileri desteklemek, beceri kazanımını, öz düzenlemeyi ve sosyal yeterliliği kolaylaştırmak için kullanılmaktadır. Evlerde, ABA temelli müdahaleler aileleri problem davranışları yönetmek, bağımsızlığı teşvik etmek ve gelişimsel engelli bireylerin genel yaşam kalitesini artırmak için güçlendirir. Ayrıca, ABA Terapisi, engelli bireylere mesleki eğitim, işe yerleştirme ve işte tutma konularında yardımcı olmak için işyeri ortamlarına entegre edilmiştir (18, s.52).

Vaka çalışmaları, ABA Terapisinin farklı yaş grupları ve tanı kategorilerinde başarılı bir şekilde uygulandığına dair ikna edici kanıtlar sunmaktadır. Örneğin, Kazdin ve Weisz tarafından yapılan araştırma, ABA temelli müdahalelerin dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu (DEHB) olan çocuklarda yıkıcı davranışları azaltmada ve sosyal becerileri geliştirmede etkinliğini göstermiştir (8, s.201).

Özetle, ABA Terapisi, OSB ve ilgili gelişimsel engellerin tedavisinden çeşitli popülasyonlarda ve ortamlarda davranışsal zorlukların ele alınmasına kadar geniş bir uygulama yelpazesi sunmaktadır. Araştırmacıların, klinisyenlerin ve eğitimcilerin ortak çabaları sayesinde ABA teknikleri gelişmeye ve genişlemeye devam etmekte, olumlu davranış değişikliğini teşvik eden ve davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerin yaşam kalitesini artıran özel müdahaleler sağlamaktadır.

ABA Terapisinde Çağdaş Gelişmeler

Son yıllarda, Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisinde önemli ilerlemelere ve yeniliklere tanık olunmuş, bu da tekniklerin iyileştirilmesi, uygulamaların genişletilmesi ve davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için sonuçların iyileştirilmesine yönelik artan bir ilgiyi yansıtmaktadır.

Son araştırmalardaki dikkate değer bir eğilim, ABA müdahalelerinin etkinliğini ve verimliliğini artırmak için yeni metodolojilerin ve teknolojilerin araştırılmasını içermektedir. Örneğin, araştırmacılar kişiselleştirilmiş, etkileşimli ve veri odaklı müdahaleler sunmak için bilgisayar tabanlı programları, sanal gerçeklik simülasyonlarını ve mobil uygulamaları giderek daha fazla kullanmaktadır. Bu teknolojik gelişmeler yalnızca değerlendirme ve müdahale için yeni yollar sağlamakla kalmayıp aynı zamanda uzaktan denetim, veri toplama ve bakıcı eğitimi için fırsatlar sunmakta ve böylece ABA Terapisinin yetersiz hizmet alan nüfuslara erişilebilirliğini artırmaktadır (4, s.945).

Araştırmacılar ve uygulayıcılar ABA ilkelerini eğitim, sağlık ve nörobilim gibi diğer alanlara entegre etmenin değerini giderek daha fazla anladıklarından, disiplinler arası işbirlikleri de ABA Terapisinin ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. ABA uygulayıcıları, farklı disiplinlerden profesyonellerle ortaklık kurarak, davranışı etkileyen karmaşık faktörler hakkında içgörü kazanabilir ve değerlendirme ve müdahaleye yönelik bütünsel, entegre yaklaşımlar geliştirebilirler (9, s.210). Ayrıca, disiplinler arası işbirlikleri, ABA ilke ve

uygulamalarının daha geniş bir kitleye yayılmasını kolaylaştırarak disiplinler arası diyalog ve yeniliği teşvik eder.

Geleceğe bakıldığında, ABA Terapisinde gelecekteki yönelimlerin temel zorlukları ele almaya ve kanıta dayalı müdahalelerin erişimini genişletmeye odaklanması muhtemeldir. Bu zorluklardan biri, ABA uygulamalarında daha fazla kültürel duyarlılık ve çeşitliliğe ihtiyaç duyulması, müdahalelerin kültürel açıdan uygun ve farklı geçmişleri ve bakış açılarını kapsayıcı olmasının sağlanmasıdır. Ayrıca, ABA uygulayıcılarının eğitimini ve mesleki gelişimini artırmaya yönelik çabalar, yüksek kaliteli hizmetler ve etik standartlara bağlılık sağlamak için gereklidir. Ayrıca, ihtiyacı olan bireyler ve aileler için ABA Terapisine erişimi iyileştirmek için politika değişiklikleri ve sigorta kapsamının savunulmasına giderek daha fazla vurgu yapılmaktadır (21, s.331).

Sonuç olarak, ABA Terapisindeki çağdaş gelişmeler, devam eden araştırmalar, disiplinler arası işbirliği ve davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için sonuçları iyileştirme taahhüdü ile karakterize edilen dinamik ve gelişen bir alanı yansıtmaktadır. Yenilikçiliği, işbirliğini ve savunuculuğu benimseyerek, ABA uygulayıcıları bilgi ve uygulamanın sınırlarını zorlamaya devam edebilir ve sonuçta herkes için ABA Terapisinin etkinliğini ve erişilebilirliğini artırabilir.

Sonuç

Özet olarak, bu makale Uygulamalı Davranış Analizi (ABA) Terapisine kapsamlı bir genel bakış sunarak temel ilkelerini, tekniklerini, uygulamalarını, etkinliğini ve çağdaş gelişmeleri vurgulamıştır. ABA Terapisi, olumlu davranış değişikliğini teşvik eden ve davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için yaşam kalitesini artıran kanıta dayalı müdahaleler sunan psikoloji ve davranış modifikasyonu alanında bir köşe taşı olarak durmaktadır.

Bu makale boyunca, otizm spektrum bozukluğu (OSB) ve ilgili gelişimsel engellerle ilişkili temel eksikliklerin ve davranışsal zorlukların ele alınmasında ABA Terapisinin önemini araştırdık. Ampirik araştırmalara ve vaka çalışmalarına dayanarak, ABA müdahalelerinin çeşitli popülasyonlarda ve ortamlarda iletişimi, sosyal becerileri, uyarlanabilir davranışı ve genel işlevselliği geliştirmedeki etkinliğini gösterdik.

Ayrıca, ABA Terapisinin okullar, evler, işyerleri ve topluluk ortamları gibi çeşitli ortamlara genişleyen erişiminin yanı sıra disiplinler arası işbirlikleri yoluyla müttefik alanlara entegrasyonunu tartıştık. Yenilikçiliği, işbirliğini ve savunuculuğu benimseyerek, ABA uygulayıcıları bilgi ve uygulamanın sınırlarını zorlamaya devam edebilir ve sonuçta herkes için ABA Terapisinin etkinliğini ve erişilebilirliğini artırabilir.

ABA Terapisinin kalıcı önemi üzerinde düşünürken, ABA müdahalelerinin uygulanmasını ve yaygınlaştırılmasını daha da iyileştirmek için sürekli araştırma ve savunuculuğun gerekli olduğu açıktır. Araştırma, eğitim ve politika girişimlerine yatırım yaparak, davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireylerin en yüksek kalitede bakım ve destek almalarını sağlayabiliriz.

Sonuç olarak, ABA Terapisi, davranışsal zorlukları ve gelişimsel engelleri olan bireyler için olumlu davranış değişikliğini teşvik etmek ve sonuçları iyileştirmek için güçlü bir araç olmaya devam etmektedir. Alandaki öncüler tarafından atılan temeller üzerine inşa ederek

ve işbirliği ve yenilik için yeni fırsatları benimseyerek, ABA Terapisi alanını ilerletmeye devam edebilir ve hizmet verdiğimiz kişilerin yaşamlarında anlamlı bir fark yaratabiliriz.

REFERANSLAR

1. Baer, D. M., Wolf, M. M., & Risley, T. R. (1968). Some current dimensions of applied behavior analysis. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1(1), 91–97.
2. Cooper, J. O., Heron, T. E., & Heward, W. L. (2020). *Applied behavior analysis* (3rd ed.). Pearson.
3. Elif Tekin-İftar (editör), (2019), *Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar ve eğitimleri*, Vize Akademik, s.98-99
4. Fletcher-Watson, S., Adams, J., Brook, K., Charman, T., Crane, L., Cusack, J., ... Pellicano, E. (2019). Making the future together: Shaping autism research through meaningful participation. *Autism*, 23(4), 943–953.
5. Gönül Kırcaali İftar, Onur Kurt, Burcu Ülke Kürkçüoğlu (2021), *Otizimli Çocuklar İçin Davranışsal Eğitim Programı*, s. 14-16
6. Hong, J., Youssef, J., & Alber-Morgan, S. R. (2016). Examining cultural competence in Applied Behavior Analysis. *Behavior Analysis in Practice*, 9(2), 168–176.
7. Howard, J. S., Sparkman, C. R., Cohen, H. G., Green, G., & Stanislaw, H. (2014). A comparison of intensive behavior analytic and eclectic treatments for young children with autism. *Research in Developmental Disabilities*, 35(12), 2956–2969.
8. Kazdin, A. E., & Weisz, J. R. (2003). *Evidence-based psychotherapies for children and adolescents*. Guilford Press.
9. Koegel, R. L., & Koegel, L. K. (2012). *The PRT Pocket Guide: Pivotal Response Treatment for Autism Spectrum Disorders*. Paul H Brookes Publishing.
10. Leaf, R., & McEachin, J. (1999). *A work in progress: Behavior management strategies and a curriculum for intensive behavioral treatment of autism*. DRL Books.
11. Linstead, E., Dixon, D. R., French, R., Granpeesheh, D., Adams, H., German, R., ... Novack, M. N. (2017). Intensive behavioral intervention in preschool-aged children with autism: A comparison with younger and older cohorts. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 35, 79–88.
12. Lovaas, O. I. (1987). Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(1), 3–9.
13. Magiati, I., Tay, X. W., & Howlin, P. (2017). Cognitive, language, social and behavioural outcomes in adults with autism spectrum disorders: A systematic review of longitudinal follow-up studies in adulthood. *Clinical Psychology Review*, 58, 91–103.
14. McEachin, J. J., Smith, T., & Lovaas, O. I. (1993). Long-term outcome for children with autism who received early intensive behavioral treatment. *American Journal on Mental Retardation*, 97(4), 359–372.
15. Miltenberger, R. G. (2016). *Behavior modification: Principles and procedures* (6th ed.). Cengage Learning.
16. Moore, D. W., & Calvert, S. (2000). Brief report: Vocabulary acquisition for children with autism: Teacher or computer instruction. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 30(4), 359–362.
17. National Autism Center. (2009). *National standards project: Findings and conclusions*. National Autism Center.
18. O'Neill, R. E., Horner, R. H., Albin, R. W., Sprague, J. R., Storey, K., & Newton, J. S. (1997). *Functional assessment and program development for problem behavior: A practical handbook*. Brooks/Cole Publishing Co.
19. Ramdoss, S., Lang, R., Mulloy, A., Franco, J., O'Reilly, M., Didden, R., & Lancioni, G. (2012). Use of computer-based interventions to teach communication skills to children with autism spectrum disorders: A systematic review. *Journal of Behavioral Education*, 21(1), 55–76.
20. Sallows, G. O., & Graupner, T. D. (2005). Intensive behavioral treatment for children with autism: Four-year outcome and predictors. *American Journal on Mental Retardation*, 110(6), 417–438.

21. Schaaf, R. C., Benevides, T. W., Mailloux, Z., Faller, P., Hunt, J., van Hooydonk, E., ... Kelly, D. (2018). An intervention for sensory difficulties in children with autism: A randomized trial. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48(10), 3312–3329.
22. Schreibman, L., Dawson, G., Stahmer, A. C., Landa, R., Rogers, S. J., McGee, G. G., ... Halladay, A. (2015). Naturalistic developmental behavioral interventions: Empirically validated treatments for autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(8), 2411–2428.
23. Smith, T., & Lovaas, O. I. (2018). Intensive and early behavioral intervention with autism: History and myths. In F. R. Volkmar (Ed.), *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders* (pp. 1–4). Springer.
24. Smith, T., Powell, S., & Romani, P. W. (2017). Dissemination and implementation of evidence-based practices for Autism Spectrum Disorder. *Autism*, 21(2), 167–179.
25. Sundberg, M. L., & Partington, J. W. (1998). *Teaching language to children with autism or other developmental disabilities*. AVB Press.
26. Taylor, J. L., & Seltzer, M. M. (2010). Changes in the autism behavioral phenotype during the transition to adulthood. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40(12), 1431–1446.
27. Virués-Ortega, J. (2010). Applied behavior analytic intervention for autism in early childhood: Meta-analysis, meta-regression and dose-response meta-analysis of multiple outcomes. *Clinical Psychology Review*, 30(4), 387–399.
28. Warren, Z., McPheeters, M. L., Sathe, N., Foss-Feig, J. H., Glasser, A., & Veenstra-VanderWeele, J. (2011). A systematic review of early intensive intervention for autism spectrum disorders. *Pediatrics*, 127(5), e1303–e1311.

UOT:82

BRİTANİYA MƏTBUATINDA İDEOLOJİ BÖLÜNMƏ VƏ DİL MÜXTƏLİFLİYİ

Tərgül ƏLİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı, Azərbaycan

thasimova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Britaniya mediası ictimai həyata ciddi şəkildə təsir edir. Vaxtaşırı Britaniya qəzetləri Mühafizəkarları və ya digər partiyaları dəstəklədiklərinə görə qruplara bölünmüşdür. Ən çox oxunan broadsheet qəzetlərindən *Guardian* və *Observer* öz nəşrlərində Leyboristləri dəstəkləmişdirlər. *Times* və *Daily Telegraph* Mühafizəkarlara tərəf çıxsalar da, tabloidlər arasında da müxtəliflik olmuşdur. *Daily Mail* və *Sun* Mühafizəkarları dəstəkləmişdir. Ancaq *Daily Mirror* Leyboristlərə tərəf olmuşdur. Qəzetlər arasında ideoloji müxtəliflik cəmiyyətin siyasi mövqeyinə təsir etmişdir. Siyasi fikir ayrılığına baxmayaraq qəzetlər dəstək olduqları partiya sadıq olmuşdurlar. Keyfiyyətli və ya broadsheet qəzetlərin oxucuları adətən ziyalı və yüksək təbəqəyə məxsus insanlar olmuşdur. Tabloidlər əksərən aşağı təbəqə insanlar tərəfindən oxunur. Tabloid və broadsheet-lər arasındakı müxtəliflik ideoloji aspektdə daha çox nəzərə çarpır.

Açar sözlər: Mühafizəkarlar, Leyboristlər, broadsheet qəzetlər, tabloidlər

IDEOLOGICAL DIVISION AND LANGUAGE DISPARITY IN THE BRITISH PRESS

ABSTRACT

The British media has strictly influenced the public life. From time to time British newspapers were distributed among groups according to their support either Conservatives or other parties. The most read broadsheet papers, such as *the Guardian*, *the Observer* appeared to support Labours in their publications. Although *the Times* and *the Daily Telegraph* supported Conservatives, there have been differences among Tabloids too. *The Daily Mail* and *the Sun* also supported Conservatives. But *the Daily Mirror* was a supporter of Labors. The ideological distribution among the newspapers has influenced political stance of the society. People accept the political view of the newspapers they read. Although the language of tabloids is more changeable, broadsheets use fewer metaphors. Their language is more concrete. Although there is political opinion gap, the newspapers have always been loyal to the parties they support. The readers of quality or broadsheet newspapers are usually educated and A class level people. Tabloids are read mostly by low level people. The difference between tabloids and broadsheets is observed ideological aspect more.

Key words: Conservatives, Labors, broadsheet papers, tabloids

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ И ЯЗЫКОВОЕ НЕРАВЕНСТВО В БРИТАНСКОЙ ПРЕССЕ

РЕЗЮМЕ

Британские СМИ жестко влияли на общественную жизнь. Время от времени британские газеты распространялись в зависимости от их поддержки либо консерваторами, либо другими партиями. Наиболее читаемые широкоформатная газеты, такие как *The Guardian*, *Observer*, казалось, поддерживали лейбористов в своих публикациях. Хотя *Times* и *Daily Telegraph* поддерживали консерваторов. Были различия и среди таблоидов. *Daily Mail* и *the Sun* также поддерживали консерваторов. Но *Daily Mirror* была сторонником лейбористов. Идеологическое распространение среди газет повлияло на политическую позицию общества. Люди принимают политические взгляды газет, которые они читают. Хотя язык таблоидов более изменчив, в газетах используется меньше метафор. Их язык более конкретен. Хотя существует разрыв в политических взглядах, газеты всегда были верны партиям, которые они поддерживают. Читатели качественных или широкоформатных газет, как правило, образованные люди высшего класса. Таблоиды читают в основном люди низкого уровня. Разница между таблоидами и широкоформатными газетами больше наблюдается в идеологическом аспекте.

Ключевые слова: консерваторы, лейбористы, широкоформатная газеты, таблоиды.

Giriş. Britaniyada dərc olunan tabloid və broadsheet qəzetlər müxtəlif partiyalara mənsubdurlar və öz yazılarında fərqli mövqeyi nümayiş etdirirlər. Baxmayaraq ki heç bir xəbər platforması qərəzsiz deyil, ümumi dəyərlər və ifadə etdikləri xəbər nəşrlərinə görə bəziləri sol, bəziləri isə sağ qanada yönəldirlər. Oksford Lüğətində sol qanad liberal, sosialist və radikal tərəf kimi müəyyən olunur. Başqa sözlə sol qanad progressiv kimi tanınır. Liberal və sosialist sol qanad siyasi platformalar hər kəs üçün bərabər hüquqları müdafiə edirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün böyük hökumət, rifah məsələləri, yüksək vergilər və digər siyasi xərclərlə mübarizə aparmaq lazımdır.

Britaniya mətbuatı ümumilikdə idarəçilərin göstərişi ilə birləşmiş Mühafizəkar yönümlü mövqeyi təmsil edir. Qəzet sahiblərinin mövzuya nə dərəcədə müdaxilə etdikləri tədqiq edilə bilməz, ancaq onların bunu hansı dərəcədə edə biləcəklərinə bəzi məhdudiyyətlər var. Milli qəzetlərin ölçüsü və mürəkkəbliyi, redaktor və jurnalistlərin siyasi görüşləri media təşkilatlarının sadəcə sahibinin səsini nümayiş etdirmədiyini göstərir.

Tədqiqat metodu Britaniya mediasının Brexit-lə bağlı mövqeyinin müqayisəli şəkildə araşdırılması və öyrənilməsidir. Media mətnlərində verilən ifadələrin, cümlələrin siyasi müxtəlifliyi bildirməsi də əks olunmuşdur. Sağ qanad mühafizəkar qüvvə kimi müəyyən olunub. Mühafizəkar sağ qanad kiçik hökumətə və az xərclərlə azad bazar iqtisadiyyatına üstünlük verir. Başqa sözlə, böyük biznesləri təmin etmək üçün az hökumət müdaxiləsi olmalıdır. Onlar həmçinin milli dəyərləri inkişaf etdirməlidirlər. Sağ qanad platformalar hər növ dəyişikliyə qarşı çıxan, immiqrasiya və digər sosial siyasətin əleyhinə olmuşdur.

Siyasi liderlər Brexit-dən istifadə edərək nitqlərində satirik və yumoristik düşüncələrini dilə gətirmişdirlər. Dilə qarşı olan bu təsir nəticəsində çoxlu yeni sözlər yaranmışdır. Brexit sözündən yaranan bu sözlərin artıq hər birinin öz funksiyası və söz yaratma qabiliyyəti vardır. Sosial və ənənəvi media, bloqlar və internet formaları bu sözlərdən kifayət qədər istifadə edirlər. Həm Brexit yönümlü, həm də anti-Brexit tərəfdarları Brexitle əlaqəli həmin sözləri incələyirlər. Əksər sözlər Britaniya mediasına aid olduğundan mənbələr təkcə Britaniyada dərc olunan materiallara deyil, həm də ingilis dilində olmayan materiallara əsaslanır. Ən çox yeni sözlərin yaranması 2018-ci ildən sonra götürülür. Brexit siyasi və iqtisadi müstəvidə inkişafı davam etdikcə yeni yaranan sözlərin də sayı artmışdır. Britaniya mətbuatı ilə yanaşı həm də televiziya kanalları da siyasi müxtəliflik nümayiş etdirmişdir. Britaniya ictimaiyyəti inanır ki, *ITV* siyasi cəhətdən neytral mövqeyə malik televiziya kanalıdır. *Channel 4* və *BBC* ardıcıl olaraq onu izləyir. *Sky News* kanalının daha az neytral mövqe tutması ilə bağlı fikirlər də mövcuddur. Kanalın sağ qanad qüvvələri daha çox dəstəklədiyi göstərilir.[1]

Brexit termini Birləşmiş Krallığın özünün də yer aldığı 28 dövlətin iqtisadi və siyasi tərəfdaşlıq etdikləri Avropa İttifaqını tərk etməsi prosesinə uyğun olaraq qısa formada istifadə olunur. Brexit-lə bağlı səsvermə 2016-cı il 23 İyunda baş tutmuşdur. Vətəndaşlar Aİ-ni tərk etməyə qərar vermişdirlər. 30 milyondan çox insan 71.8% səslə referendumda iştirak etdilər. Leave kampaniyasının xeyrinə 51.9% səs toplandı. Britaniya 2019-cu ilin Mart ayına qədər Aİ üzvlüyündən çıxması barədə qərar qəbul etdi, ancaq bu vaxt 2020-yə qədər uzadıldı. [2]. Brexit prosesi uzun və yorucu olmaqla yanaşı medianın da təsir dairəsinə çevrilmişdir. İki tərəfin nümayəndələrini media vasitəsilə ilk öncə ictimai fikri qazanmağa

çalışmışlar. İkincisi isə media seçki boyunca xüsusi məsələlərə toxunmuşdur. Demək olar ki, milli mətbuat Brexit yönümlü və Aİ yönümlü mediaya bölünmüşdür.

Britaniyada mətbuat avroskeptik diskursu nəzərdə tutan yazılar yazmışdır. Ancaq başqa diskurslar da mediada inkişaf etmişdir. Avroskeptik diskurs ən çox sağ qanad qəzetlərə aiddir və onların yazılarında daha aydın görünür. Bunlara the Daily Telegraph, the Daily Mail və the Sun qəzetlərinə aiddir. Bu qəzetlər Aİ haqqında geniş həcmli müzakirələrin yaranması üçün zəmin yaradır. The Guardian və the Observer ən çox Aİ-yə sadıq olan qəzetlərdir.

Britaniyanın bir çox media nümunələri var ki, onları araşdırarkən maraqlı faktlar üzə çıxır. 2016-cı il referendum seçkilərində Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsi ilə bağlı fikirlər səsləndirilmişdir. Qəzetlər bu mənada bir çox kampaniyalar icra etmişdirlər. Bəzi mənbələrdə referendum kampaniyası ərzində müxtəlif qəzetlərin 50:50 nisbətində bölündüyü deyilir. Çox güman ki sağ qanad Daily Express, the Daily Telegraph və the Daily Star "leave"ə dəstək olmuşdur. The Sun Avropanı və xüsusən də Fransanı tənqid edən mövqeyi ilə seçilmişdir. The Guardian, The Observer, the Independent və Daily Mirror isə remain tərəfdə qalmışdır. The Times isə oxucularını Aİ-də qalmağa təkrar etsə də, the Sunday Times isə leave-ə dəstək olmağa çağırmışdır.

The Daily Mail aqresiv formada leave uğrunda mübarizə aparmışdır. Mail on Sunday isə remain-ə dəstək çıxmışdır. The Economist isə qlobalist yönümlüdür. Leyboristlərin brexit yönümlü mediaya münasibəti hər zaman mürəkkəb olmuşdur və gündən günə mürəkkəbləşmişdir. The Labour hökuməti Tory Brexit-ə qarşı mübarizə aparmışdır. Mühafizəkarlar bugünkü partiyayı təmsil edirlər. Onlar illər ərzində Britaniyanın Aİ-dən çıxmasına tərəf olmuşdur. Lakin onun deputatlarının əksəriyyəti Brexit əleyhinə çıxmışdır. Referendumda bir çox leyborist nümayəndələr Brexitə lehinə səs vermişdir. Bir çox leyboristlər Brexit kampaniyasına yönəlmişdirlər.

Avroskeptik diskursla bağlı iki əsas prinsip mövcuddur. Birincisi, Aİ xarici qüvvə kimi, ikincisi Aİ xoşməramlı forum kimi aşkarlanır. Birinci yanaşmada Aİ beynəlxalq təşkilat kimi nümayiş olunur. Britaniya bu təşkilata daxildir. Ancaq əgər Britaniya bu təşkilatdan çıxarılsa o zaman ikitərəfli əlaqələr yarada biləcək. Bu proqram çərçivəsində Aİ düşmən qüvvə kimi yadda qalır və Aİ üçün hədə qorxu kəsb edir.

İkinci yanaşmaya görə Aİ Britaniya maraqlarını digər dövlətlərin, xüsusilə Fransa, Almaniya və müttəfiqlərin koalisiyası maraqlarına qarşı qoyan sövdələşmə forumu kimi nümayiş etdirir. Aİ-nin siyasəti və təşkilatları Britaniyanın maraqlarının əleyhinə çıxış edir. Fransa və Almaniya əsas Aİ üzv ölkələri kimi tanınır. Həmin ölkələr Aİ inteqrasiyasının istiqamətlərinə nəzarət edir. Britaniya isə bunun əksinə olaraq məhdud təsirə malikdir və Aİ-nin kənar qüvvəsi sayılır. Britaniyanın açıq aşkar kənar qalması Britaniya milli maraqları üçün təhlükə törədir. Nəticədə, Britaniya hökumətinin rolu daha sonralar inteqrasiyaya yol vermədən millətin maraqları uğrunda mübarizə aparmaqdır. Bu yanaşmaların hər ikisi medianın maraqlı dairəsindədir. Media bu fikirləri oxuculara təqdim edir və onları inandırma və təsiretmə kimi vasitələrlə manipulyasiya edir.

2021-c ildə aşkar edilmişdir ki, sağ qanad tabloidlərin Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsi fikri Brexit prosesini sürətləndirməyə yönəlmişdir. Sun qəzetinin məruzəsində Aİ-yə tərəf müsbət fikirlərin səsləndirilməsindən sonra Britaniyanın Aİ əleyhinə olan bölgələrində qalma

tərəfdaşlarının sayı çoxalmışdır. Bu medianın siyasi qərarlara təsir etdiyinin bariz nümunəsidir.

Sonuncu fikrə münasibətini ən yaxşı the Guardian və the Observer qəzetlərində görmək mümkündür. Bu qəzetlərdə mövcud olan diskurs ənənəvi diskursun əksinə formalaşmışdır. Aİ-yə üzv olan dövlətlərin hər biri sabitlik, stabillik və demokratiyaya dəstəyi ilə yadda qalmışdır. Sol qanad mətbuat Aİ-yə inteqrasiya prosesində daha balanslı və stabil mövqe nümayiş etdirmişdir.

YouGov saytının dərc etdiyi sorğuda qeyd olunur ki, *Daily Mail*, *The Sun*, *The Express* Britaniyanın əsas sağ qanad qəzetlərindən hesab olunur. Britaniyanın ən çox oxunan qəzeti 44% britaniyalı tərəfindən ən çox sağ qanadı dəstəkləyən qəzet kimi görünür. Digər tərəfdən, *the Guardian* Britaniyanın ən çox sol qanad tərəfdarı qəzet hesab olunur. Onu çox az fərqlə *the Mirror* qəzeti təqib edir. *The Independent* isə orta mövqe tutan qəzet sayılır. *The Times* isə oxucular tərəfindən həm sağ, həm də sol qanadı dəstəkləyən qəzetlərdən olmuşdur. [3]

Wright qeyd edir ki, biznesmenlər və şirkətlərin maraqları mühafizəkarların fikirləri ilə uyğun gəldiyindən redaktorlar da bu fikri əks etdirməyə çalışmışdılar. Qəzetlərin idarəçiliyini ələ keçirən biznesmenlər və şirkət sahibləri nəinki qəzetin dərc etmək üçün xüsusi mövzularını seçir, həm də siyasi görüşlərinə görə seçilmiş şəxsləri vəzifəyə təyin edir. Öz qurucularının və ya səhmdarlarının diktəsi ilə Britaniya qəzetləri çox vaxt Mühafizəkar yönümlüdür. Milli qəzetlərin ölçüsü və mürəkkəbliyi, jurnalistlərin, redaktorların və qurucuların siyasi görüşləri media təşkilatlarının yalnızca sahiblərinin səsi olmağa deyil, həmçinin Britaniya milli qəzetlərinin siyasi sferanı da müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Məsələn, medianın hökmranlığı ən çox seçkilər dövründə sübut olunmuşdur. Seçkilər isə siyasi partiyaların üstünlüyü və ya məğlubiyyəti ilə sona çatır. Seçkilərdə üstünlüyün hansı partiya məxsus olması və medianın bu anlamda həmin partiya məxsusluğu arasında əlaqə vardır. 2010-cu il seçkilərində araşdırma əsasında Guardian oxucularının 9 faizinin Mühafizəkar olduğu, Telegraph oxucularının isə 70 faizinin Mühafizəkar olduğu aydındır. Mühafizəkar yönümlü Daily Mail oxucuların əksəriyyətinin dəstəyini qazanmışdır. Siyasi görüşlərinə görə bəzi qəzetlər öndə olmuşdur. Məsələn, the Sun 1992-ci il seçkilərindən sonra özünü fəvqəladə güc adlandırmışdır. Leyboristlərin lideri Neil Kinnock da mətbuatı partiyasının məğlub olmasında günahlandırır. "It's the Sun wot won it" deyə başlıq ilə Sun əslində seçkilərə nəzarət etdiyini söyləmişdir.

Broadsheet qəzetlər içərisində *the Daily Telegraph* siyasi cəhətdən sağ qanad, yəni mühafizəkar qüvvəni dəstəkləyən qəzet olmuşdur. Qəzet Breksit və immiqrasiya əleyhinə yazıları ilə məşhurdur. Bir sıra mövzularla bağlı, xüsusilə də 2009-cu il parlament üzvlərinin xərcləri ilə bağlı yaranan skandalı məruzə edən ilk qəzet olmuşdur. *Guardian* isə ən az oxucu sayına malik olsa da, yüksək keyfiyyətə malik qəzet nümunəsi hesab olunur. Ən çox qəzetlər içərisində Daily Telegraph sağ qüvvələrə dəstək verən qəzet olmuşdur. Ümumi əhalinin 31 faizi ilə müqayisədə Telegraph qəzetinin 61 faizi Mühafizəkar partiyanı dəstəkləmişdir. The Guardian isə daha çox sol qüvvələrə yönəlmişdir. Hətta Daily Telegraph zarafatyana bir şəkildə Daily Torygraph deyə də adlandırılmışdır. Çünki Mühafizəkarlar Torilər deməkdir The Guardian isə the Grauniad kimi deyilməyə başlamışdır.

Britaniyada sağ qanad qüvvələrə nümunə olaraq Daily Mail, Daily Express və Sun qəzetlərini göstərmək olar. Yuxarıda adı şəkilən araşdırmaya əsasən 2017-ci ildə 44% britaniyalılar Daily Mail-i qatı sağ qanad kimi təsvir etmişdirlər. 81% onu bu və ya başqa

formada sağ qanad qüvvə adlandırmışdır. Onlar Mühafizəkar partiyası, həmçinin Britaniyanın Müstəqillik partiyasını və Breksiti dəstəkləmişdirlər. Daily Mail tabloid qəzet olaraq sensasionalist xəbərləri ilə yadda qalsa da ənənəvi olaraq Mühafizəkarlara dəstək olmuşdur. The Sun-dan sonra Britaniyanın ikinci ən çox satılan qəzetlərindən olmuşdur. Aşağı təbəqə savadlı kütlə üçün nəzərdə tutulmuşdur və yüksək dərəcədə elan gəlirləri ilə məşhurdur. Qəzet Britaniya imperial qüvvələrinə dəstəyi ilə seçilmişdir. Qəzet özünü İmperial fikrin təəcəssümçüsü elan etmişdir. 1971-ci ildən sonra siyasi xəbərləri ilə özünü sübut etməyə başladı. Qəzet Thatcher-in vacib dəstəkçisi olmuşdur. Leyboristlər və ticarət birliklərinə qarşı qəddarcasına mübarizə aparmışdır. 1983-cü il seçkilərində də Thatcher hökumətinə sadiqliyi ilə seçilmişdir. 1990-cı illərdə hökumətin dağılmasından sonra bir müddət Mühafizəkarlara tərəf dəstəyində durğunluq yaransa da, yeni Leyborist hökuməti olan Tony Blair-in leyborist siyasətinə baxmayaraq yenə də öz sağ qanad ənənələrindən çəkinməmişdir. Qəzet özünü "Middle England"-ın səsi adlandırmışdır. Konservativ dəyərlər uğrunda mübarizəsi ilə seçilmişdir və liberal islahatların əleyhinə olmuşdur. Anti-Avropa, anti-miqrasiya baxışları ilə seçilmişdir və vergilərin azaldılması, monarxiya yönümlü siyasət yeritmişdir. Cinayətlər üçün ciddi cəzaların təyin olunmasına dəstək olmuşdur. Qəzet sol qüvvələrə qarşı yanaşma sərgiləyən BBC-yə tənqidi yanaşmışdır. Miqrasiyaya qarşı güclü mövqe nümayiş etdirərək sığınacaq axtaran qaçqınlarla bağlı mövzularda onun irqçiliyə rəvac verdiyi qeyd edirdi. Anti-miqrasiya fikirlərinə baxmayaraq qəzet Zimbabvedən gələn sığınmacıların Britaniyaya buraxılmasına və sağçıların onlara sığınacaq verməsinin labüd olduğunu bildirir

Mötədil qəzet olan *the Independent* isə sol qanadı dəstəkləyərək *the Guardian* ilə rəqabətə girir. *The Independent* liberal, bazar yönümlü mövqeyi ilə seçilir. Azad bazar siyasətini və rəqabəti bəyənir, hökumət nəzarətini isə dəstəkləmir.

Tabloidlərdən isə *the Daily Mail* oxuculuq qabiliyyətinə görə *the Sun* qəzetini üstələyərək Britaniyanın əsas sağ qanad qəzeti sayılır. Qəzet yalnız Liberal və Mühafizəkar koalisiyasını dəstəkləyən 1974-cü il ümumi seçkiləri çıxmaq şərtilə 1945-ci ildən bəri hər bir seçkidə Mühafizəkarlara tərəfdar çıxıb. *The Sun* qəzeti də Mühafizəkar qüvvələri dəstəkləyir. *The Mirror* isə Əmək partiyasını davamlı olaraq dəstəkləyən yeganə milli qəzet sayılır. Breksit əleyhinə yazıları ilə məşhurdur. Stereotiplərdən və emosional şəkillərdən istifadə edərək oxucuları özünə cəlb edir. [4]

Ənənəvi olaraq sağ qanadı dəstəkləyən *The Sun* qəzeti 1997-ci il ümumi seçkilərində mövqeyini dəyişərək "**The Sun Backs Blair**" başlığı ilə Mühafizəkarlardan Əmək partiyasına dəyişib. *The Sun* 2009-cu il seçkilərinə qədər Əmək partiyasına dəstək olmuşdur. Artıq 2009-cu ildə Əmək partiyası uduzduğunu açıqladı. Bu dəyişikliklər media tənzimləmələrinin siyasi münasibətlərə və seçki nəticələrinə birbaşa təsirinə göstəricisidir.

Ən çox sağ qüvvələri dəstəkləyən qəzetlərdən biri *The Sun* olmuşdur. Tərəfkeşlik milli mövqe ilə güclü şəkildə bağlıdır. Baxmayaraq ki, bəzi qəzetlərin tərəfkeşlik anlayışı digərlərindən daha çox dəyişkəndir. *The Sun* qəzeti Toni Blair-in Əmək partiyasına çox sadiq olmuşdur. Qəzetin Əmək partiyasına meyil göstərməsi onun qurucusu Robert Murdoch-un siyasi fikirlərinə əsasən deyil, oxucuların fikirlərində dəyişiklik səbəbindən olmuşdur. Murdoch News Corporation şirkətinin sahibi, sədri və icraçı direktoru olduqdan sonra Əmək partiyasının təzyiqləri ilə yenidən partiya rəhbərliyi ilə sazişə keçmişdir. 1979-cu ildən etibarən *The Sun* hər bir seçkidə Mühafizəkarları dəstəkləmişdir. Hətta "Vote Tory to save

the pounds" başlığı ilə Əmək partiya nümayəndəsi Tony Blair-ə də hücum etmişdir. 2010-cu ilə baxsaq Mühafizəkarlar partiyasına dəstəyi ilə seçilən qəzet daha sonra yenidən Əmək partiyasına istinad edən xəbərləri ilə seçilmişdir. 2009-cu il Sentyabrda *the Sun* "Labour's Lost It." Başlığını yayaraq Əmək partiyasının lideri Gordon Brown-u ciddi şəkildə tənqid etmişdir. [6] Daha sonra yenidən David Cameron-un Mühafizəkarlar partiyasını dəstəkləmişdir.

Qəzetə mülkiyyətçilik dəyişdikcə partiya tərəfdaşlığı da dəyişmişdir. Siyasi paralelizmi ölçsək görərik ki, bir çoxları Britaniya mətbuatına siyasi orientasiyasında sağ qanadı dəstəkləmişdir. 2004-cü il müşahidələri onu göstərir ki, bu tərəfdaşlıq, imbalans mövqə Əmək partiyasına dəstəyə və 2018-ci ildə sol qanadı dəstəkləyən qəzetlərin üstünlüyü ilə əvəz olunmuşdur. Yalnız iki qəzet (*The Guardian/The Observer* və *The Daily Mirror/ Sunday Mirror*) və onun bazar günü nəşrləri 2017-ci il seçkilərdə müxalif Əmək partiyasını dəstəkləmişdirlər. 2021-c ildə aşkar edilmişdir ki, sağ qanad tabloidlərin Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsi fikri Brexit prosesini sürətləndirməyə yönəlmişdir. *The Sun* qəzetinin məruzəsində Aİ-yə tərəf müsbət fikirlərin səsləndirilməsindən sonra Britaniyanın Aİ əleyhinə olan bölgələrində qalan tərəfdaşlarının sayı çoxalmışdır. Bu medianın siyasi qərarlara təsir etdiyinin bariz nümunəsidir.

The Guardian 1821-ci ildə yaradılmış və liberalların maraqlarını müdafiə etmişdir. İllər ərzində maliyyə problemləri ilə üzləşsə də sol qanad qüvvələrin səsini çatdırmağa çalışmışdır. 1970 və 1980-ci illər ərzində Britaniyada siyasətin daha da gücləndiyi dövrdə *the Guardian*-ın sol qanadı dəstəklədiyi görünür. Həmin dövrdə Leyboristlərin gələcəklə bağlı vədlərini nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, *the Guardian*-ın oxucuları siyasi dəyərlərə görə sol qanadı müdafiə edən 72% oxucununun əksəriyyətini təşkil edir. Bununla yanaşı, 20 % əhali bitərəf mövqeyi ilə seçilmişdir. *The Guardian* Əfqanıstan və 2003-cü ildə İraqda işğal və müharibə dövründən sonra Britaniya və ABŞ hərbi əməliyyatları ilə media başlıqlarında müharibə əleyhinə oxucuların böyük əksəriyyətini cəlb etmişdir.

The Guardian qəzetinin dərc etdiyi məqaləyə əsasən *The Financial Times* ilə yanaşı *the Daily Telegraph* və *the Daily Mail* daxil olmaqla, 2010-cu il seçkilərində Mühafizəkarları dəstəkləyən qəzetlər olmuşdur. *The Sun* qəzetinin partiya lideri David Cameron-a öz sadıqlığını nümayiş etdirdi. Ümumiyyətlə, *Daily Telegraph* 1945-ci ildən bəri hər bir seçkidə Mühafizəkarları dəstəkləyib. *The Daily Mirror* isə müharibədən sonrakı dövrdə dəstəklədiyi Əmək partiyasına qətiyyətli bir şəkildə tərəf çıxmışdır. *The Guardian* və *The Observer* isə hər ikisi Liberal Demokratları dəstəkləmişdirlər. [6]

2017-ci il seçkilərində *the Guardian* qəzeti Əmək partiyasını güclü şəkildə dəstəkləmişdir. Kampaniyada Jeremy Corbyn qalibiyyət istəyi ilə Tereza Meyin seçkilərdəki passiv davranışlarını müqayisə etmişdir və əsas üstünlüyü Corbyn-ə vermişdir.

"Labour's leader has had a good campaign. He has been energetic and effective on the stump, comfortable in his own skin and in the presence of others. He clearly likes people and is interested in them. He has generated an unfamiliar sense of the possible; once again, people are excited by politics. The campaign itself has been unexpectedly strategic, based on a manifesto adroitly pitched both at energising Labour's base and the under-35s, who have responded with rare enthusiasm"

Most pundits think the voters will repudiate Mr Corbyn's Labour party. They may do so. But Mr Corbyn has shown that the party might be the start of something big rather than the last gasp of something small. On 8 June, Labour deserves our vote."[7]

Meyin ağır Breksit qorxusu *The Economist* jurnalının Liberal Demokratları dəstəkləməsini sürətləndirdi. Aşağıdakı məqalədə jurnalın Breksit prosesində hökumətin vacib rolunu qeyd edərək Liberal Demokratların nə Torilər kimi vergiləri artıraraq, nə də Əmək partiyası kimi yüksək gəlirli təbəqə üzərinə əlavə xərclər qoyaraq bu məsələdə uğursuz olacağını düşünür. Yalnızca daha vicdanlı və həssas yanaşan Liberal Demokratları dəstəkləyir.

"No party passes with flying colours. But the closest is the Liberal Democrats. Brexit is the main task of the next government and they want membership of the single market and free movement. They are more honest than the Tories about the need to raise taxes for public services; and more sensible than Labour, spreading the burden rather than leaning only on high-earners."[8]

The Financial Times isə Mühafizəkarları dəstəkləməyinə baxmayaraq, Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasına güclü şəkildə qarşı çıxmışdır. 2015-ci il seçkilərində qəzet Mühafizəkar və Liberal Demokrat birliyinə dayaq olmuşdur.

"He is a pacifist relic of the 1970s, in hock to the trade unions, with no grip on economic issues," the editorial states. "It is no accident that the arrival of Mr Corbyn and his hard-left supporters in mainstream politics has coincided with a revival of antisemitism and misogyny. Labour's team is unfit for government, let alone the delicate Brexit talks." [9]

Bu yazısında qəzet Mühafizəkar liderin seçilməsinə çox az istək nümayiş etdirsə də, onun dediyinə görə əksi fəlakət ola bilər. Əmək partiyasının lideri Ceremi Korbini iqtisadi məsələlərdə heç bir əlaqəsi olmayan 1970-ci illərin qalıqlarından hesab edir. Əmək partiyasının hökumətə uyğun olmadığını bildirir.

The Daily Telegraph əzəldən sağ qanad dəstəkləyən qəzet olaraq Tereza Meyin erkən seçkiləri elan etməsinə də müsbət münasibət bildirmişdir. Qəzet həmçinin xanım Meyin liderlik qabiliyyətini əsas götürərək onu əvvəlki sələflərindən fərqləndirir. Danışq tərzindən tutmuş siyasi görüşlərinə qədər hər bir nüansın insanları cəlb etməyə zəmin yaratdığı fikrini faktlarla isbat etmişdir. Deyilənlərin ona uğur gətirəcəyinə inanır. [6]

"It is no secret that the Mail admires Mrs May. We were the first newspaper to support her leadership bid and we have liked what we have seen of her ever since. Her low-key style – in which cabinet ministers are encouraged to have views and she herself speaks only when she has something important to say – could hardly be more different from the Cameron chumocracy, whose business activities since they left office speak volumes about the sort of people they were."

So, yes, this is a wonderful opportunity for the lady to clear the air, while every vote she wins on June 8 will strengthen her hand in the vital EU negotiations ahead. This was the right decision for Britain. The Mail wishes her every success."[6]

The Daily Mail isə uzun müddət Mühafizəkarları dəstəkləmiş və kampaniya ərzində Meyin böyük töhfə verdiyini bildirmişdir. Müqavimətlə qarşılaşsa da Meyin parlamentdə çox miqdarda yer qazanaraq Breksit prosesini sürətləndirdiyini qeyd etmişdir. Baş nazir kimi təsirli addımlarını və rəğbət qazandığı fikrini etiraf edərək ölkəyə ancaq fayda qazandırmışdır.

"With the impressive start she has made as prime minister and the huge respect she has won already for her no-nonsense style this can only be of benefit to the country ... Faced with pitiful opposition Theresa May has an opportunity to secure a huge number of seats and ensure the Brexit process goes smoothly." [6]

1930-cu illərin ortalarından bəri siyasi görüşlərinə görə *The Daily Mirror* qəzeti Britaniyada Əmək partiyasını dəstəkləyərək bazar mühitində rəqabətçil qəzet hesab olunmuşdur. *The Mirror* heç vaxt siyasətçilər tərəfindən idarə olunmayıb və hər zaman öz oxucularının təhsil kimi əyləncəli mövzularla tanış olmasını istəyib. İyirminci əsrin sonlarında *the Sun* və *the Mail* kimi mühafizəkar tabloidlərin yenilikləri ilə ayaqlaşma bilməsə də, həm yerli, həm də xarici xəbərlərə yer verərək ölkənin ən vacib səsindən olmuşdur. *Mirror* sosial demokratik islahatlarda güclü rəqib olmuşdur və işçi sinfin əzilməsinə və narahatlıqlarını hər zaman ifadə etmişdir. Qəzetin radikal siyasəti də nəzərə alınmalıdır. Qəzet həm monarxiyanı, imperiyanı, güc dövləti statusunun qorunub saxlanmasını, kapitalist bazarı dəstəkləməyə davam etmişdir. Sağ qanadı dəstəkləyən tabloid qəzetlərə baxmayaraq qəzet öz məşhur solçu ritorikasını saxlamışdır. [10]

2021-c ildə aşkar edilmişdir ki, sağ qanad tabloidlərin Britaniyanın Aİ-ni tərək etməsi fikri Brexit prosesini sürətləndirməyə yönəlmişdir. Sun qəzetinin məruzəsində Aİ-yə tərəf müsbət fikirlərin səsləndirilməsindən sonra Britaniyanın Aİ əleyhinə olan bölgələrində qalma tərəfdaşlarının sayı çoxalmışdır. Bu medianın siyasi qərarlara təsir etdiyinin bariz nümunəsidir.

Nəticə. Ümumilikdə, Britaniyada Breksit prosesi qəzetlərin siyasi görüşlərini sərbəst şəkildə ifadə etmələrində vacib rol oynamışdır. Breksit prosesində partiyalar arasındakı fərqli siyasi görüşlər mətbuat nümunələrində ciddi şəkildə əks olunmuşdur. Qəzetlər dəstəklədikləri partiya liderlərinə Breksit məsələsi qarşı açıq şəkildə münasibət bildirmişdilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Sam Forsdick. ITV seen as most politically neutral news broadcaster, UK poll shows. <https://pressgazette.co.uk/publishers/broadcast/itv-seen-as-most-politically-neutral-news-broadcaster-uk-poll-shows/>
2. Dajana Zečić-Durmišević. Faculty of Philosophy University of Sarajevo. Bosnia and Herzegovina. British Press Discourse: Strategies of Manipulation in the Brexit Campaign
3. Matthew Smith. Left-wing vs right-wing: it's complicated. August 14, 2019 <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2019/08/14/left-wing-vs-right-wing-its-complicated>
4. UK Media Explained. Updated: Dec 2, 2022. <https://www.anewseducation.com/post/the-uk-media-explained>
5. Aaron Reeves, Martin McKee, David Stuckler. 'It's The Sun Wot Won It': Evidence of media influence on political attitudes and voting from a UK quasi-natural experiment. Social Science Research Volume 56, March 2016, Pages 44-57
6. Newspaper support in UK general elections - The Guardian. May 4, 2010. <https://www.theguardian.com/news/datablog/2010/may/04/general-election-newspaper-support>
7. The Guardian view on the election: it's Labour. Guardian. June 2, 2017. <https://www.theguardian.com/commentisfree/ng-interactive/2017/jun/02/the-guardian-view-on-our-vote-its-labour>
8. The Economist endorses the Liberal Democrats. Liberal Democrat Voice. June 1, 2017. <https://www.libdemvoice.org/the-economist-endorses-the-liberal-democrats-54490.html>
9. Election 2017: The safer bet of a Conservative vote. May 31, 2017. <https://www.ft.com/content/67949e4a-45e2-11e7-8d27-59b4dd6296b8>
10. Adrian Bingham, 'The Daily Mirror and Left-Wing Politics', Mirror Historical Archive 1903-2000, Cengage Learning [EMEA] Ltd, 2019.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

References should be in 9-point type size.

10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzülür. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (journal@beu.edu.az) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15].

Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlimi makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayevev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions*", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderilebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (journal@beu.edu.az). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjayevev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.